

УКРАЇНСЬКА МОВА

6

УДК 811.161.2(075.3)
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 12.04.2019 № 472)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з елементами дослідження

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова : підруч. для 6 кл. з навч. рос. мо-
вою закл. заг. серед. освіти / Олександр Заболотний,
Віктор Заболотний. — Київ : Генеза, 2019. — 272 с.
ISBN 978-966-11-0992-5.

УДК 811.161.2(075.3)

ISBN 978-966-11-0992-5

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2019
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2019

Дорогі шестикласники та шестикласниці!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ми помандруємо до чарівних країв **Морфології** та **Орфографії**, зазирнемо в найпотаємніші схованки українського слова, пізнаємо багато нового й корисного. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви отримуватимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

«Підкорення» кожного параграфа радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім варто уважно прочитати правило, намагаючись осмислити його. Відкривши для себе суть мовного явища, можна розпочинати виконання різноманітних тренувальних вправ. Вони допоможуть закріпити отримані знання, а також розкажуть про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Конкурсні завдання, цікаві історії, усмішки, різноманітні мовленнєві ситуації та опорні малюнки зроблять нашу подорож стежками української мови жвавою та захоплюючою. Крім того, на вас чекають спеціальні рубрики «Культура мовлення» й «Моя сторінка».

І не забувайте користуватися словниками. У цих скарбницях добірних зерен-слів є відповіді на різноманітні запитання: що означає слово, як його треба писати, наголошувати тощо. Без цього неможливо досконало опанувати мову.

Отож, друзі, вирушаймо назустріч новим відкриттям!

Нехай вам щастить!

Вступ

Краса й багатство української мови

Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов'їв.

Д. Кремень

1 Прочитайте тексти й поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Мово українська, звідки прилетіла, як тут виросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра? Чи купалася в його ласкавих водах? Чи злітала з його мільйоннокрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...» А на ній човни золотії звуків, слів, мови – із сивої давнини причалюють човни золотії (*П. Загребельний*).

* * *

Хочеш мови пізнати скарбницю,
Приїзди у Прилуки мої,
Тут вона, як вода-срібляниця,
Як прозорі дзвінкі ручаї.
І виходить Наталка із хати,
І виносить вам кухоль води,
І така в неї мова багата,
Хоч в словник її, чисту, введи.

Л. Забашта

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають багатую скарбницею?
- Чому українську мову називають солов'їною?
- Чому українську мову порівнюють із дзвінкими струмками, рікою, водою?

* * *

Я дуже люблю вашу народну українську мову, гнучку, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, пестливих слів: *ясочко, зіронько, квітонько, серденько* (*Л. Толстой*).

* * *

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики та квіткових пахоців... Такими епітетами супроводиться визначення української мови (*О. Гончар*).

* * *

Надзвичайна мова наша є таємницею. У ній усі тони й відтінки, усі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожчості мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, усе крупне, зернисте, як самі перли (В. Сухомлинський).

* * *

Ой, яка чудова українська мова!
 Де береться все це, звідкіля і як?..
 Є в ній *ліс-лісок-лісочок, пуца, гай, діброва, Бір, перелісок, чорноліс*. Є іще й *байрак*.
 І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
 Можна «*звідкіля*» і «*звідки*», можна і «*звідкіль*».
 Є в ній *хурделиця, віхола, завія, Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль*.

О. Підсуха

ПОМІРКУЙМО

- Чому українську мову називають милозвучною?
- Які слова можна назвати мелодійними, ніжними, сердечними? Чи багато, на вашу думку, таких слів в українській мові?
- Яку роль у мові відіграють синоніми? Чи можна їх назвати багатством, окрасою мови?

2 Вимовте повільно слова й спробуйте відчувати їх мелодійність, красу.

Журавка, Марічка, веселка, перлина, черемшина, серпанок, смерічка, світлиця, обрій, височінь, волошковий, довкілля, зорецвіт, плесо, розмай, чорнобривці, щедрувати, ясночолій.

3 Намалуйте на дошці дві-три великі ромашки, у кожній з яких – сім пелюсток. Об'єднайтеся в групи. Пригадайте найпоетичніші та наймелодійніші, на вашу думку, українські слова. Упишіть ці слова в пелюстки вашої квітки.

Краса мови

Українська мова – проста, легка, милозвучна, музикальна, співуча, дзвінка, повноголоса, безмежна, живописна, барвиста.

Вона не любить збігу приголосних звуків, у ній виразні чисті голосні. Милозвучність досягається послідовним чергуванням голосних і приголосних, відсутністю нагромаджень приголосних, переважанням голосних і дзвінких звуків над глухими.

Багатство мови

Багатство української мови виявляється в багатстві словникового складу, величезній кількості **фразеологізмів, крилатих висловів, синонімів**, у різноманітності **суфіксів і префіксів**, у струнності та гнучкості граматики. Неоціненним скарбом є **кличний відмінок**.

Українська мова здатна задовольняти найвибагливіші потреби спілкування, нею можна виражати найскладніші наукові поняття й найтонші людські почуття.

Уявіть, що ви вирушили в навколосвітнє плавання. Вас із нетерпінням чекають у найбільших містах планети, гостинно приймають. Усім цікаво дізнатися про вашу подорож! Звучать різні запитання, але одне з них обов'язково стосуватиметься країни, яку ви представляєте, її історії, культури, мови... Що ви розповіли б представникам інших країн про Україну чи красу та багатство української мови?

ПРОЕКТ

Об'єднайтеся в групи й підготуйте невеликий виступ (1–2 хвилини) на одну з тем:

- «Барви українського слова»
- «Україна – держава в центрі Європи».

Розподіліть обов'язки між учасниками групи; можна підготувати ілюстрації, музичний супровід.

За потреби скористайтесь матеріалом підручника.

Повторення та узагальнення вивченого в п'ятому класі

§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим словосполучення відрізняється від речення? 2. Які є головні й другорядні члени речення?

4 І. Прочитайте виразно вірш уголос. Яка картина постає у вашій уяві? Які почуття викликали у вас слова поета?

ДЖЕРЕЛО

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний* туман впаде на дно долини,
І зацвіте цілюще джерело
Під золотим густим кущем ліщини.

Воно цвіте сталево в пору дня,
Воно цвіте мідяно в пору ночі.
В його воді відбилась тінь коня,
І тінь зорі, і материні очі.

Так хочу знов, щоб щастя привело
Мене туди, де в тихих тінях гаю
Зодвіку б'є цілюще джерело –
Невтомне серце батьківського краю.

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний туман впаде на дно долини.
Там б'є і б'є невтомне джерело –
Живе і вічне серце батьківщини.

Б. Стельмах

*Рясний – рос. густой, обильный.

II. Доведіть, що виділені сполучення не є словосполученнями.

III. Випишіть з тексту по одному словосполученню «прикметник + іменник», «дієслово + іменник», «дієслово + прислівник», «дієслово + займенник». Виконайте синтаксичний розбір їх.

ЗРАЗОК. ^{який?}
Рясний туман

5 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. З чого починається любов до Вітчизни?

6 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть по черзі до поданих словосполучень синонімічні (усно).

Вітер з моря, хвилі Дніпра, хатинка лісника, матусина пісня, криниця дідуса, ліси Чернігівщини, квіти осені, подвір'я школи.

7 Прочитайте вголос речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ну й день! (*Із захопленням*). 2. Ну й день! (*З осудом*). 3. Оце так новина! (*Із захопленням*). 4. Оце так новина! (*Із розчаруванням*). 5. Яка красуня! (*Із замилюванням*). 6. Яка красуня! (*Зі зневагою*).

І ТАКЕ БУВАЄ

Змагалися з бігу спортивні команди двох шкіл. Найкращий бігун школи № 1 захворів. Команда відчувала наближення поразки. Раптом із натовпу вийшов якийсь хлопець.

– **Куди тобі?** – запитав його один з учнів.

– **Куди тобі!** – сказав інший.

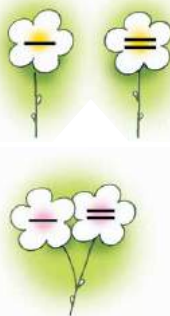
Поясніть, який зміст було вкладено в ці дві однакові за лексичним складом репліки та з якою інтонацією їх було вимовлено.

8 I. Спишіть. Підкресліть члени речення. У яких реченнях граматичну основу виражено одним головним членом?

1. Дитинства теплий **вітер** з очей моїх сльозинку вітер (*О. Довгон'ят*). 2. Нап'юся ще **солодкого** настою тих молодих вишневих **вечорів** (*Л. Костенко*). 3. **Придорожня** береза гойдала на своїх плакучих гілках зелений димок (*М. Стельмах*). 4. **Журавлиним** ключем відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*). 5. Ліниво верби коси заплітали (*Ю. Вавринюк*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.

III. Обґрунтуйте написання виділених слів. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *солодкий* і *вітер*.

9 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть члени речення.

1. Лес дремал в утренней тишине. 2. Утром шли бодро, быстро, легко: ветер дул сбоку. 3. Ласково светит весеннее солнце. 4. Саша и Яна возвращались из школы* домой. 5. В саду бегали синицы и искали еду. 6. Золотые лучи солнца щедро льются на землю.

*Из школы – укр. зі школи.

§ 2. ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ, РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В НИХ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим просте речення відрізняється від складного? 2. Яка роль звертань і вставних слів у мові? 3. Які члени речення називають однорідними?

10 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поміркуйте, що треба для того, щоб творити красу.

ФЛЕЙТА І ВІТЕР

У саду на лавці сидів Музикант. Він грав на флейті. До його чудової пісні прислухалися і пташки, і дерева, і квіти. Навіть Вітер приліг під кущем і з **подивом** слухав гру на флейті. Грав Музикант про сонце, про хмаринку в небі, про жайворонка й про дитячі очі.

Замовкла пісня, поклав Музикант флейту на лаву й пішов до хати. Підвівся Вітер з-під куща, прилетів до флейти. Він подув з усієї сили, а флейта не грає. І подумав Вітер: «Чому ж це так? Адже я можу вирвати дуба з корінням, скинути дах з хатини. Чому ж флейта не підкоряється* мені, не грає?» (За В. Сухомлинським).

*Підкоряється – рос. подчиняется.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що текст містить не лише прості, а й складні речення. Яким зв'язком з'єднано частини складних речень (сполучниковим чи безсполучниковим)?
2. Знайдіть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль та як їх з'єднано між собою. Поясніть уживання розділових знаків.
3. Доберіть синоніми до виділених слів, скориставшись словником синонімів.

11 СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ваш однокласник (ваша однокласниця) має нову електронну гру. Ви вирішили поцікавитися особливостями цієї гри. Складіть усно й розіграйте за особами діалог, можливий у цій ситуації (6–8 реплік). Використайте три з поданих сполучень, звертання, вставне слово.

- ✓ надзвичайно цікаво
- ✓ розвиває логіку
- ✓ тренує пам'ять
- ✓ спробую пояснити
- ✓ псується зір
- ✓ біль у суглобах
- ✓ дякую тобі
- ✓ будь ласка
- ✓ раджу не зловживати грою

12 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обведіть номери складних речень. Поясніть уживання розділових знаків.

1. І сміявся і вигравав і дихав до запаморочення п'янка й лоскотно **зелений** день (*Є. Шморгун*). 2. Старенька груша дихає на пальці їй певно **сянуть**я повні жмені груш (*Л. Костенко*). 3. Зашуми весною зелен луже **теплій** вітре шелести в гіллі (*А. Малишко*). 4. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 5. Гаснув вечір і море внизу килими розгортало барвисті (*В. Сосюра*).

II. Перекладіть виділені слова російською мовою. Порівняйте їх вимову й написання в обох мовах.

13 *ЧОМУ ТАК?* Поміркуйте, чому в першому реченні кожної пари виділені слова відокремлено комами, а в другому – ні.

1. Через кілька днів, **по-моєму**, буде сонячна погода. – Я буду наполягати, щоб меблі розставили **по-моєму**.

2. Зустріч, **на щастя**, пройшла успішно. – Амулет подарували **на щастя**.

14 Складіть і запишіть по одному простому реченню: 1) з однорідними членами речення; 2) зі звертанням; 3) зі вставним словом (сполученням). Підкресліть граматичні основи.

15 І. Побудуйте прості речення на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У саду росли гарні троянди й радували серце маленької господині. 2. Із-за гір виглянуло сонце та швидко висушило росу на траві.

II. Побудуйте подані речення на речення з прямою мовою та запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У давнину говорили, що лелека на хаті – це на щастя.

2. Батько урочисто сповіщає, що вже почався Святий вечір.

 16 Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть члени речення.

1. Дай Боже нам долю дай миру та щастя (*Ю. Вавринюк*). 2. Тут стеблина кожна звук із пісні, тут рослина кожна чистий дзвін (*Д. Іванов*). 3. Вечірнє сонце дякую за всіх котрі нічим не осквернили душу (*Л. Костенко*). 4. Іскриться ранок сипле в серце роси співають струни неба і душі (*Ю. Вавринюк*). 5. То дощ то сніг то знову дощ і листя лопотіло (*М. Вінграновський*).

17

I. Розгляньте комікс. Про що розповів художник? Опишіть відчуття, емоції хлопчика в кожному епізоді.

II. Складіть і запишіть за коміксом текст-розповідь (5–8 речень) у художньому стилі, використавши вставне слово, складне речення та речення з прямою мовою. Попередньо сформулюйте тему й основну думку майбутнього висловлення, обміркуйте структуру (зачин, основну частину, кінцівку).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
одужати	виздоровити
узбіччя	обочина
протяг	сквозняк
кожного разу	всякий раз

§ 3. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ

18 Відгадайте загадки. Знайдіть слова з вивченими орфограмами. Поясніть написання цих слів.

1. Стоїть верба серед села, розпустила гілля в кожне подвір'я.
2. Маленька, червоненька, із хвостиком тоненьким. На городі мене рвуть і до столу подають. 3. Дах легкий несу із собою, мить – і він над головою. 4. На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать. 5. Сидить баба на грядках, уся закутана в хустках.

19 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*: один (одна) з вас виписує слова з пропущеною буквою *е*, а другий (друга) – з буквою *и*.

Д..легація, ет..кет, нет..рплячий, ст..скати, к..шення, ім..
нини, зд..рати, ст..лити, т..хнічний, л..пневий, хв..лястий,
ен..ргетичний, р..петувати, кр..чати.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву в словах, у яких усталили букву *е*. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки.

20 Випишіть послідовно слова, у яких на місці пропуску треба писати знак м'якшення. Запишіть ці слова правильно.

Підвод..ся, ніч.., Ол..чин, сторін..ці, листують..ся, літ..ній,
тіт..чин, тополень..ці, Алінон..ка, барабан..щик, вишен..ці, ві-
кон..ця, англійс..кий, чемодан..чик.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву у виписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

21 Випишіть послідовно слова, у яких на місці пропуску треба писати апостроф. Запишіть ці слова правильно.

Різдв..яний, моркв..яний, осв..ячений, Шев..яківка, тьм..яний,
арф..ярка, розв..язок, духм..яний, глазур..ю, різьб..яр, олов..
ний, цв..ях, роз..їзд, об..єднувати, гр..юкати, дит..ясла, св..ященик.

КЛЮЧ. Підкресліть першу букву у виписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

22 І. Спишіть фразеологізми, на місці крапок уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть значення двох висловів (на вибір).

Об..ивати пороги, під..авати жару, сон..е царство, на пташи-
н..их правах, об..ігти десятою дорогою, від..авати руку й серце,

камін..е серце, як осін..я ніч, ран..ій птах, лебедин..а пісня, ко-
рон..ий номер, ден..о і нічно.

II. Хто пригадає інші фразеологізми, у яких є слова з подвоєними буквами?

23 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть префікси. Поясніть написання.

Бе(з,с)платний, ро(з,с)казати, (з,с)хвалити, (з,с)нести,
(з,с)кривдити, (з,с)фальсифікувати, (з,с)творити, пр(е,и)земли-
тися, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'алий, пр(е,и)старий.

24 Перекладіть слова українською мовою та запишіть. При творенні яких украї-
нських слів відбулося чергування приголосних?

Харьковский, крымский, запорожский, южнобужский (від
Южный Буг), острожский (від *Острог*), казацкий, карпатский,
винницкий, Львовщина.

25 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Які міста України ви порадили б відвідати іноземним
туристам? Чому саме?

26 Перекладіть речення українською мовою та запишіть, розкриваючи дужки.
Знайдіть складні слова, зіставте їхнє написання в обох мовах.

1. Полетели на (юго)запад зяблики, певчие дрозды, жаворонки
(*Л. Семаго*). 2. Цунами – результат (земле)трясений и изверже-
ний* подводных вулканов (*Из энциклопедии*). 3. Он переболел
всеми мальчишескими увлечениями**: коллекционировал спи-
ечные коробки, занимался (авиа)моделизмом (*В. Попов*).

*Извержение – укр. віверження. **Увлечение – укр. захоплення.

27 Відредагуйте усно речення, користуючись рубрикою «Культура мовлення».

1. Наталці подарували сиреньову хустинку. 2. Мені невдобно
у тебе просити. 3. Здрасте, шановна Ірино Дмитрівно! 4. Хто
сьогодні діжурний? 5. Канєшно, я допоможу тобі. 6. У мене одна
невїрна відповідь. 7. Спробуйте смачне блюдо.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
черговий	діжурний
незручно	невдобно
звичайно	канєшно
бужковий	сиреньовий

МОЯ СТОРІНКА

ЯК ЦЕ БУЛО

СЛОВА-ПОМИЛКИ

Чи знаєте ви, що в нашій мові є слова, які утворилися внаслідок помилки? Наприклад, слово *індик*. Так називають свійського птаха, завезеного до нас із далеких країн ще в XVI столітті. Зважаючи на назву, птах мав би «завітати» до нас із Індії. Але ж ні, його завезено з... Америки, яку Христофор Колумб свого часу помилково назвав Індією. З помилковою назвою Америки пов'язане й слово *індіанці* – назва корінних жителів Америки (з посібника).

І ТАКЕ БУВАЄ

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччину
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звуть турки
Свиню і корову,
Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,
Де купити мило й пасту,

Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...

Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.
Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,
Хоча мову українську
Знає гірше турка.

П. Глазовий

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарту, використовуючи складні слова.

1. Яка лікарська рослина може вбити звіра? 2. У якого співочого птаха горить хвіст? 3. Яка рослина живе сто літ? 4. У якої рослини горить цвіт? 5. У назві якої тварини «заховалися» мурахи? 6. Який птах і яка рослина ловлять мух? 7. У назві якої лікарської рослини «заховано» золото? 8. Яка африканська тварина має на перенісці ріг?

УСМІХНІМОСЯ

– Миколо, виходь на вулицю!
– Не можу. У мене дуже суворий батько. Коли він робить мені домашнє завдання з української мови, я мушу стояти поруч.

*Багато є таємниць у світі,
і одна з найбільших з-поміж них – мова.*

І. Вихованець

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ.

ІМЕННИК

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки іменника, його синтаксичну роль;
- особливості відмінювання іменників.

Ви вмітимете:

- визначати форму іменника в реченні;
- відмінювати іменники;
- утворювати іменники різними способами;
- правильно писати іменники з вивченими орфограмами;
- використовувати іменники в мовленні.

Морфологія (від грец. *morphe* – форма, *logos* – слово, учення) – це розділ мовознавства, що вивчає слова як частини мови.

§ 4. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про ознаки іменників, про назви істот і неістот, власні й загальні, а також про збірні іменники

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте самостійні та службові частини мови?

- 28 А.** Порівняйте слова в колонках. Визначте, що означають іменники (предмет, ознаку, кількість чи дію), на які питання відповідають.

Іменники	Інші частини мови
радість	радісний
десятка	десять
дихання	дихати

- Б.** Чи змінюються іменники за відмінками й числами? А за родами?
В. Зробіть висновок про особливості іменників.

Загальне
значення

Іменник (рос. имя существительное) – це самостійна частина мови, що означає предмет і відповідає на питання **хто? що?** **НАПРИКЛАД:** парта, сокіл, відвага, прохання, ходьба.

Морфологічні
ознаки

Іменники змінюються за **відмінками** й **числами**, належать до певного **роду**.

Синтаксична
роль

У реченні іменник може бути будь-яким членом речення. **НАПРИКЛАД:**

1. Хліб – усьому голова.
2. Їли варення з яблук.
3. Пропливають хмари в небі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Предметом у граматиці вважають усе те, до чого можна поставити питання **хто? що?**

- 29 І.** Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення. Випишіть іменники з першого речення та скорочено запишіть після кожного з них рід, число, відмінок.

1. Величезні дерева казковими велетами заступали путь (Я.Стельмах).
2. Вечір стелить над морем холодні тумани (М.Лукив).
3. А під вікнами ходять ночі і дощами густими

плачуть (М. Боровко). 4. Затісла груша в жовтих кулачках смачного сонця **лагідні** жовточки (М. Вінграновський).

II. Доберіть усно антоніми до виділених слів.

Назви
істот

Іменники поділяють на назви **істот** і **неістот** (рос. одушевлённые и неодушевлённые). **НАПРИКЛАД:**

Назви істот (ХТО?)	Назви неістот (ЩО?)
• Тарас, учителька, кішка; • лісовик, Зевс (міфічні істоти); • пішак (шахові фігури); • покійник (назви померлих)	• сопілка, дощ, дерево; • гурт, клас (сукупність істот); • мікроб, бацила (організми)

Власні
назви

Розрізняють **загальні** й **власні** назви. **НАПРИКЛАД:**

Загальні (рос. нарицательные)	Власні (рос. собственные)
стіл, країна, свято, хвилювання, озеро, зірка, собор, галактика, вулиця, комета, журнал	Зевс, Світлана, Чернігів, Світязь (озеро), Юпітер, Різдво, «Фарбований Лис» (казка), Слобожанщина, Київська Русь
річка (загальна назва)	Дніпро (власна назва)

Збірні
іменники

Збірними (рос. собирательными) називають іменники, які означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле. **НАПРИКЛАД:** *молодь, насіння, козацтво, листя, гарбузиння.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Збірні іменники мають тільки форму однини.

30 Випишіть послідовно спочатку назви неістот, а потім – назви істот.

Акація, колода, курка, клас, доброта, Сварог, щука, квітка, оса, журба*, кішка, В'ячеслав, сховище, бактерія, азот, артист, загін, імператор, мавка, світ, вірус, група, Орел (прізвище), пюре, східці, добряк, Оксана, палац, натовп.

*Журба – рос. печаль, грусть.

КЛЮЧ. У виписаних словах підкресліть другу від початку букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте загадку, відгадкою до якої є слово «бджола».

31 Прочитайте діалог. Поясніть, чому виникло непорозуміння між співрозмовниками. Які з виділених іменників є власними назвами, а які – загальними? З'ясуйте різницю в лексичному значенні цих слів.

- Гей, дядьку, куди йдете?
- На ярмарок...
- А звідки ви? – З Ковалів.
- Та я не питаю, якого ви роду. Село ваше як зветься?
- Та й кажу – Ковалі.
- А самі ви хто будете?
- Коваль.
- Хе-хе... Щось ви, дядьку, маленький та плохенький, як на коваля.
- Та я не коваль, а Коваль. У нас у Ковалях усі Ковалі, а ковалів тільки троє.

32 До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі збірні іменники. З одним дібраним словом складіть усно речення.

ЗРАЗОК. Товариш – товариство.

Птах, козак, учень, юнак, комаха, ворон, віти, малюк, діти.

33 Схарактеризуйте усно вжиті в реченні іменники за такими критеріями: а) назва істоти чи неістоти; б) назва загальна чи власна; в) конкретний чи абстрактний.

На вечірній зорі сірим клином журавлі пролітали у вирій* (М. Ткач).

*Вірій – рос. тёплые края.

34 Розкрийте значення та особливості вживання поданих парами слів. Складіть і запишіть словосполучення з кожним іменником. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Власник – володар.
2. Рибалка – риболовля.

35 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий допис до шкільного веб-сайту про подію із життя класу з використанням власних назв (прізвищ, географічних назв і т. ін.).

ВАРІАНТ Б. Складіть інструкцію «Як опанувати телефон найновішої моделі» з використанням іменників конкретних (наприклад: корпус, екран) та абстрактних (наприклад: допомога, підказка).

§ 5. ВЕЛИКА БУКВА Й ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Про те, як на письмі виділяють власні назви з-поміж загальних

36 А. Прочитайте речення.

1. Земля обертається навколо Сонця. 2. Працівників школи привітали з Днем учителя. 3. Діти побували в Успенському соборі. 4. Учні відвідали заповідник «Запорізька Січ».

Б. Знайдіть власні назви та простежте, як виділено їх з-поміж загальних.

В. Зробіть висновок про особливості написання власних назв.

Велика
буква

Власні назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Великдень, Тернопільщина, майдан Незалежності.*

Якщо власна назва складається з кількох слів, то з великої букви пишемо перше слово. **НАПРИКЛАД:** *День учителя, Музей історії запорізького козацтва, Національна опера України, Друга світова війна, Золоті ворота.* **АЛЕ:** *День Незалежності України, День Перемоги.*

З великої букви пишемо всі слова в назвах:

держав	<i>Республіка Польща</i>
населених пунктів, вулиць	<i>місто Кривий Ріг, вулиця Верхній Вал</i>
найвищих державних установ України й міжнародних організацій	<i>Верховна Рада України, Європейський Союз</i>
державних символів України	<i>Державний Прапор України, Державний Герб України, Державний Гімн України</i>
астрономічних і географічних об'єктів	<i>Чумацький Шлях (галактика), Південне Полісся, Нова Гвінея (острів)</i>
дійових осіб у казках	<i>Червона Шапочка, Лисичка-Сестричка</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин*. Проте назви **найвищих державних посад** пишемо з великої букви: *Президент України*.

Лапки

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, станцій метро, цукерок тощо **беремо в лапки**. **НАПРИКЛАД:** *журнал „Стежка”, цукерки „Червоний мак”, завод „Арсенал”, літак „Мрія”, готель „Турист”.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Коран*, а також назви таких релігійних понять, як *Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* (але *бог Перун* і т. ін.).

ОРФОГРАМА

Велика буква й лапки у власних назвах

37 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому подані парами слова (сполучення) написано по-різному.

- великий віз – Великий Віз (*сузір'я*);
- червона шапочка – Червона Шапочка.

38 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як ви вважаєте, чому «Щедрику» вдалося стати одним з кращих колективів у світі?

«ЩЕДРИК»

Київський дитячий хор «Щедрик» належить до п'ятірки кращих у світі. Нещодавно він переміг у Міжнародному конкурсі «Духовна музика в Римі». Папа Римський запросив хористів до літньої резиденції.

– Дякую, що у своїй творчості ви завжди бездоганні*, – сказав чистою українською мовою.

Упродовж 40 років існування «Щедрик» дав понад 500 концертів в Україні, Німеччині, США, Канаді, Італії та інших країнах. У репертуарі юних співаків близько 1000 пісень.

Щороку хор набирає підготовчу групу. Прослуховування відбуваються в Палаці дітей та юнацтва в місті Києві (*З газети*).

* *Бездоганний* – рос. безупречный.

II. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання.

39 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що вам запропонували обрати українську народну пісню, яку міг би виконати хор на міжнародному конкурсі. Яку пісню ви запропонували б? Чим вона вам подобається?

40 Запишіть сполучення, дотримуючись правил уживання великої букви та лапок.

Йогурт (в)олошкове (п)оле, (с)пасо-(п)реображенський (с)обор (*Чернігів*), автомобіль (т)есла, станція метро (п)окровська, (н)аціональний (х)удожній (м)узей, (ф)ранцузька (р)еспубліка, (г)алактика (С)пляча (К)расуня, (к)ерченська (п)ротока, (з)ахідне (п)оділля, (д)ень (п)сихолога, (к)омета (г)аллея.

41 Прочитайте, звертаючи увагу на вживання великої букви. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Річка Південний Буг, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Богоматір, Різдво Христове, День української писемності та мови, Полтавська битва, заповідник «Асканія-Нова», Чорне море, День Соборності, Конституція України, Інтернет.

42 Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Які назви треба взяти в лапки?

Острів (х)ортиця, (д)ень (п)рав людини, (в)еликдень, (с)узір'я (к)озеріг, (п)івнічний (п)олюс, (в)інницька (о)бласть, (г)ора (г)оверла, (т)абір (л)ісова пісня, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт (б)ориспіль, (с)тудія танцю (в)олошка, (п)очаївська (л)авра, (п)ечиво (ж)уравлик, (к)інотеатр (с)яйво, (м)ультфільм (р)усалонька, (с)упермаркет (к)ишення, сайт (о)стрів (з)нань.

43 Запишіть правильно власні назви групами: 1) усі слова в назві треба писати з великої букви; 2) з великої букви треба писати лише перше слово.

Сіверський (д)онець (р)ічка), (к)ривий (р)іг (місто), (д)ень (з)нань (свято), (в)елика (в)едмедиця (сузір'я), (с)получені (ш)тати (а)мери-ки, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (п)івденний (б)уг (р)ічка), (к)иївська (р)усь, (з)апорізька (с)іч, (в)ерховна (р)ада України.

44 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба привітати когось зі святом листівкою або за допомогою смс-повідомлення. Запишіть подані назви свят українською мовою, розкриваючи дужки.

Поздравляю с (н)овым (г)одом; с (р)ожеством (х)ристовым; с (д)нём (н)езависимости (у)краины; с (д)нём (у)чителя.

45 Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. З однією власною назвою складіть і запишіть речення.

Урочище (ж)овті (в)оди, (п)івденне (п)олісся, (г)алицько-волинська (д)ержава, (о)стромирове (є)вангеліє, (о)строзька (а)кадемія, (л)юблінська (у)нія, (к)орсунська (б)итва, (п)апа (р)имський.

46 Доберіть власні назви до запропонованих загальних і запишіть. З однією дібраною назвою складіть і запишіть речення.

Держава, сузір'я (або галактика), материк, собор, свято, телевізійна програма, кінофільм, картина.

47 Спишіть речення, дотримуючись правил уживання великої букви та лапок.

1. У Львові туристи відвідують (д)омініканський (с)обор.
2. Діти побували в заповіднику (з)апорізька (с)іч. 3. Мама купила торт (з)олотий (к)лючик. 4. У 1885 році розпочав свою історію (х)арківський (п)олітехнічний інститут. 5. Багато пасажирів метро користуються станцією (з)олоті (в)орота. 6. Окрасою Києва здавна були (з)олоті (в)орота.

48 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) на одну з тем: «Природне диво України», «Собори України», «Зоряне небо», «Космос», «Сім чудес світу». Використайте в тексті власні назви.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про одну з історичних подій. Використайте в розповіді власні назви.

Для вас, допитливі

Як ви думаєте, чому пишемо по-різному такі слова, як *Ампер* й *ампер*, *Герц* і *герц*? Річ у тому, що з великої букви пишемо прізвища. А ті слова, які починаємо з малої літери, перестали бути прізвищами.

Про це та багато іншого можна дізнатися з книжки **Івана Вихованця** «**Таїна слова**». Розкажіть однокласникам, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

§ 6. РІД ІМЕННИКІВ

Про три роди іменників, іменники спільного роду та взагалі про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Які є роди іменників?

49 А. Прочитайте слова. Визначте рід іменників першої колонки.

Дунай	непосида	двері
радість	замазура	ножиці
озеро	бідолаха	дрова

Б. Чи можуть слова другої колонки виступати як іменники то чоловічого роду, то жіночого? А чи вдасться вам визначити рід іменників третьої колонки?

В. Зробіть висновок про особливості категорії роду іменників.

Рід іменників в українській і російській мовах, як правило, збігається. Проте є певні відмінності, які слід запам'ятати. **НАПРИКЛАД:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
старый тополь (м. р.)	стара тополя (ж. р.)
острая боль (ж. р.)	гострий біль (ч. р.)
бескрайняя степь (ж. р.)	безкрайній степ (ч. р.)
горькая полынь (ж. р.)	гіркий полин (ч. р.)
высокая насыпь (ж. р.)	високий насип (ч. р.)
неразборчивая подпись (ж. р.)	нерозбірливий підпис (ч. р.)
древняя летопись (ж. р.)	давній літопис (ч. р.)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Чоловічий рід	Жіночий рід
біль (<i>страждання</i>), дріб, кахель, кір, насип, нежить, перекис, полин, рояль, Сибір, степ, степінь, ступінь, толь, туш (<i>муз. привітання</i>), тюль, шампунь	бязь (<i>тканина</i>), вісь, гуаш, емаль, путь , ретуш, розкіш, туш (<i>фарба</i>)

50 I. Запишіть словосполучення, добираючи правильне закінчення.

Головн(ий/а) біль, нов(ий/а) шампунь, нелегк(ий/а) путь, вищ(ий/а) ступінь, вітальн(ий/а) туш, яскрав(ий/а) гуаш, сильн(ий/а) нежить, біл(ий/а) тюль, гірк(ий/а) полин.

II. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

51 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Порівняйте родову характеристику поданих іменників у російській та українській мовах.

Счастливая жизнь, насыщенный пар, сильная боль, густая пыль, настенная живопись, сильная накипь, почтовый адрес, горькая полынь, фальшивая подпись, украинская степь.

52 I. До поданих іменників доберіть потрібні за змістом прикметники. Утворіть з кожною парою слів словосполучення та запишіть.

Насип, путь, зал, полин, рукопис, рояль, біль (*страждання*), нежить, шампунь, магістраль, степінь, тюль.

53 Відредагуйте речення й запишіть.

1. У далекий путь проводжала мати своїх дітей. 2. Навколо розкинулася широка степ. 3. Лист надійшов з далекої Сибірі.

54 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба викликати лікаря для знайомого, який застудився. Ви телефонуєте до лікарні.

Складіть усно 2–3 речення, щоб звернутися до працівника лікарні в цій ситуації. Використайте подані словосполучення.

- ✓ головний біль
- ✓ сильний нежить
- ✓ висока температура

Чоловічий рід

Є іменники **чоловічого** роду, що можуть позначати осіб і жіночої статі. **НАПРИКЛАД:** *суддя, директор, професор*. З такими іменниками **прикметники** узгоджуємо тільки в **чоловічому** роді. **НАПРИКЛАД:**

ч.р.

ч.р.

ж.р.

Молодий лікар Тарнавська пішла у відпустку.

Спільний
рід

Деякі іменники можуть мати то чоловічий, то жіночий рід. Такі слова називають іменниками **спільного** роду. **НАПРИКЛАД:** *староста, листоноша, сирота, замазура, бідолаха, білоручка, базіка*. З іменниками спільного роду **прикметники, займенники й дієслова** узгоджуємо залежно від того, особу якої статі означає іменник. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч. р. ч. р.

1. Цей хлопець великий **замазура**.

ж. р. ж. р.

2. Ця дівчина велика **замазура**.Паралельні
форми

Деякі іменники мають паралельні форми роду. **НАПРИКЛАД:** *зал – зала; сусід – сусіда; жираф – жирафа*.

Не мають
роду

В іменниках, що мають форму **тільки множини**, рід не розрізняють. **НАПРИКЛАД:** *ножиці, двері, сани*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники **не змінюються** за родами, а належать до одного з родів.

55 Випишіть слова у дві колонки: 1) іменники спільного роду; 2) іменники, у яких рід не розрізняємо. Які слова ви не будете виписувати? Чому?

Радість, канікули, білоручка, директор, чипси, сирота, щастя.

56 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід виділених іменників.

1. Ти так(ий,а) **непосида**, Денисе! 2. Горє з так(им,ою) **базікою**, Семеном. 3. Наш(а) **староста** Олена підготувала графік чергування. 4. Молод(ий,а) **директор** Задорожна провела збори. 5. Досвідчен(ий,а) **інженер** Богданова викона(в,ла) роботу вчасно.

57 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть та розіграйте жартівливий діалог «З ким варто й не варто дружити», використавши іменники спільного роду (наприклад: *задавака, базіка, вереда, білоручка*) та іменники, що можуть мати чоловічий або середній рід (наприклад: *ледащо, забудько, базікало*).

58 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Надпишіть скорочено над іменниками їх рід. Які з іменників є назвами істот?

1. Сині вечорові сутінки огортають і Дніпро і кручі... (І. Цюпа). 2. А в степ широкий, за обрій, тікає насип залізничний (Л. Первомайський). 3. Вітер-пустун ніби **бавиться** з посивілими деревами налітає трéпетно й порівно, гойдає трусить осокóри і від того на землю **стелиться** пухнаста заметіль (І. Цюпа).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

І ТАКЕ БУВАЄ

На перерві Тарас запропонував своїм друзям таку цікаву задачу: «В агронома є брат Антон, але в Антона брата немає. Ким же тоді Антонові доводиться агроном?»

- Такого не може бути, – мовив один із друзів.
- Ні, може, – заперечив Сергій, – адже іменник *агроном*...

Як ви думаєте, що сказав Сергій?

§ 7. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

Про іменники, що мають форми тільки однини чи тільки множини, а також про стилістичну роль числа іменників

59 А. Прочитайте слова. Визначте число іменників у колонках.

ноутбук	Дніпро	ворота
трактор	золото	ножиці

Б. Спробуйте поставити іменники другої колонки у формі множини, а третьої – у формі однини. Чи вдалося вам це?

В. Зробіть висновок про особливості категорії числа іменників.

Форми
числа

Іменники змінюємо за числами (**однина й множина**).

НАПРИКЛАД: телефон – телефони, вечір – вечори.

Деякі іменники мають форми тільки однини або тільки множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

Мають форми тільки однини	Мають форми тільки множини
борошно, людство, дитвора, радість, Львів, Інтернет	окуляри, двері, шахи, лінощі, оплески, Карпати, Суми

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, які мають форми тільки множини, рід не розрізняємо.

60 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. У якому аквапарку зі згаданих у тексті ви хотіли б побувати?

АКВАПАРК

Перші у **світі** аквапарки було створено у 50-х роках минулого століття на тропічних **курортах** Америки. Найчастіше тут представлено такі **атракції**: різноманітні водні **гірки**, поливалки, закриті труби, фонтани, басейни з **вишкою** й без неї, «ледача річка». Сучасніші аквапарки можуть бути оснащені **пристосуваннями** для штучного нагнітання хвиль у басейні й заняття **серфінгом**.

Найбільшим у світі **парком** водяних атракціонів вважають «Ocean Dome», який розташований у японському **місті** Сігайе.

В Україні перший аквапарк з'явився у 2001 році в Сімеїзі. Зараз центри розваг на воді є в багатьох містах нашої країни, а деякі із цих закладів б'ють європейські рекорди. Так, один з наймасштабніших аквапарків Східної Європи та найбільший в Україні – це «Острів скарбів» у Кирилівці Запорізької області. А один з найбільших критих аквапарків у Європі – це київський «Dream Island». Цікавим є центр розваг «Джунглі» в Харкові,

стилізований під тропіки Південної Америки, «Мис Доброї Надії» в Бердянську, задуманий як старовинний замок з екзотичними рослинами, та інші.

II. Визначте рід і число виділених іменників. Випишіть ті з них, які мають обидві форми числа (однину й множини). Доведіть це, змінивши форму іменників (письмово).

61 I. Перекладіть словосполучення українською мовою й запишіть. Чи відбулися зміни в числі іменників?

Золотые часы, узкая дверь, классное собрание, новая мебель, большие хлопоты, полные сутки, ранняя жатва, белые перья.

II. З двома перекладеними словосполученнями (на вибір) складіть усно речення.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
дверь (одн.)	двері (мн.)
жатва (одн.)	жнива (мн.)
сутки (мн.)	доба (одн.)

62 Відгадайте загадки. Визначте число іменників-відгадок. Які з цих слів мають форми тільки однини, а які – тільки множини?

1. Бігли два пси, позадирали носи. 2. По стежині, по дорозі бігти я у них не в змозі, по снігу не йдуть як слід: до вподоби тільки лід. 3. Сама холодна, а інших припікає. 4. Висить сито, не руками звито. 5. Улітку відпочивають, а взимку дітей катають.

63 I. Запишіть іменники в три колонки: 1) ті, що мають форми однини й множини; 2) ті, що мають форми тільки однини; 3) ті, що мають форми тільки множини. Чи розрізняємо рід в іменниках третьої колонки?

Спагеті, птаство, долина, штани, молоко, вітер, ворота, Полтава, совість, книга, малювання, Чернівці, канікули, банкомат.

II. З одним словом другої колонки та одним словом третьої (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **науковому** стилі іменники в **однині** вживаємо в значенні **множини**, якщо ці іменники називають предмет або тварину як представника цілого класу чи виду. **НАПРИКЛАД:** *Бере́за* – *листяне дере́во*.

64 Прочитайте речення. Визначте число виділених іменників. Чи можна сказати, що ці слова називають не одну рослину чи тварину, а всіх представників певного класу або виду?

1. **Вовк** – це хижа тварина, яка водиться в лісах. 2. **Кавун** росте в південних регіонах України, бо потребує багато тепла та світла. 3. У відкритий ґрунт **буряк** і **моркву** висівають у квітні–травні.

65 Доведіть, що іменник **змагання** має обидві форми числа: однину й множину. Складіть і запишіть із цим словом два речення так, щоб у першому воно було вжито у формі родового відмінка однини, а в другому – у формі родового відмінка множини.

66 І. Спишіть речення. Над іменниками скорочено надпишіть відмінок і число (де можливо). Підкресліть іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини.

1. **Жоржини** квітнуть жовтим цвітом, кружляють бджоли біля них (*Н. Забіла*). 2. Минає літо, шелестить пожовкле листя (*Т. Шевченко*). 3. У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву колискову (*М. Вінграновський*). 4. Ми юними тоді були, дороги кликали нас в мандри* (*Д. Луценко*). 5. Життя найдужче вирувало на Подолі (*О. Іваненко*).

*Мандри – рос. странствования.

II. Обведіть номери складних речень. Обґрунтуйте вживання в цих реченнях розділових знаків.

67 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. У мою кімнату купили нову мебель. 2. Ми з друзями часто граємо в шахмати й шашки. 3. Я дуже люблю кататися на коньках. 4. Результат буде відомий через двоє суток.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
синє чорнило старі меблі електронний годинник грали в шахи нові ковзани три доби	сині чорнила стара мебель електронні часи грали в шахмати нові коньки трое суток

§ 8. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за відмінками, про кличний відмінок, а також про утворення форм називного відмінка множини

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

68 А. Визначте, у якому реченні слово **яблуко** означає предмет, що виконує дію.

1. Після обіду Валя з'їла **яблуко**.
2. З дерева впало велике **яблуко**.

Б. У якому реченні слово **яблуко** вжито в називному відмінку, а в якому – у знахідному?

В. Зробіть висновок про значення називного та знахідного відмінків.

Відмінки Іменники змінюємо за відмінками (рос. падежами).
ПОРІВНЯЙМО:

РОСІЙСЬКА МОВА	УКРАЇНСЬКА МОВА
Именительный (кто? что?)	Називний (хто? що?)
Родительный (кого? чего?)	Родовий (кого? чого?)
Дательный (кому? чему?)	Давальний (кому? чому?)
Винительный (кого? что?)	Знахідний (кого? що?)
Творительный (кем? чем?)	Орудний (ким? чим?)
Предложный (о ком? о чём?)	Місцевий (на/в кому? на/в чому?)
	Кличний –

Прямий відмінок Називний відмінок називають **прямим**, інші – **непрямими**.

Кличний відмінок В українській мові, на відміну від російської, є **кличний** відмінок. Він існує для вираження форми **звертання** (рос. звательной формы, обращения). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
• Люблю тебя, земля моя! • Сергей, подойди ко мне.	• Люблю тебе, земле моя! • Сергію, підійди до мене.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у **кличному** відмінку не буває членом речення.

69 І. Прочитайте за особами гумореску. Доберіть свій варіант заголовка.

НЕ БУЛО ВДОМА

Учитель запитав Андрійка:

– Ти вдома розповів про двійку?

Андрійко похилив чоло:

- Аякже... Все, як наказали!
- І що батьки тобі сказали?
- На жаль, їх вдома не було!

М. Білецький

II. Знайдіть іменники, визначте їх рід, число, відмінок. Поставте усно іменники в початковій формі (називний відмінок однини).

70 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Чи завжди, на вашу думку, потрібно розповідати батькам (друзям) про свої оцінки в школі? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у формі **називного** відмінка означає предмет, який виконує дію, і в реченні виступає **підметом**. Іменник у формі **знахідного** відмінка означає предмет, на який спрямована дія, і в реченні виступає **додатком**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Н. в.

Зн. в.

1. Їде автомобіль. 2. Ремонтують автомобіль.

71 I. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення та надпишіть над ними відмінок.

1. Назар перезавантажив свій комп'ютер. 2. Аліна довго роздивлялася малюнок. 3. Часто згадую рідне місто.

II. Складіть і запишіть два речення з іменником *телефон* так, щоб у першому реченні це слово було вжито у формі називного відмінка, а в другому – знахідного.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знахідний відмінок виражає повне охоплення предмета дією, а родовий – часткове. **ПОРІВНЯЙМО:**

Знахідний	Родовий
купи сіль (усю)	купи солі (частину)

72 Спишіть сполучення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вибір однієї з форм. Як ви розрізняєте родовий і знахідний відмінки?

1. Коні попили (воду, води). 2. Діти поїли (кашу, каші). 3. Не забудь купити (хліб, хліба).

73 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Провідмініайте усно словосполучення *цілющий дощ*: один (одна) з вас відмінює це словосполучення в однині, а другий (друга) – у множині. Перевірте одне в одного виконання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники чоловічого роду **множини** в **називному** відмінку в українській мові мають закінчення **-и, -і**, а в російській – **-и, -ы**, а також **-а, -я**. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
офіцер – офіцэры директор – директорá сторож – сторожа́	офіцер – офіцэри директор – директори́ сторож – сторожі

74 І. Перекладіть подані парами слова українською мовою та запишіть.

Профессор – профессорá; фельдшер – фельдшерá, инспектор – инспекторá; редактор – редакторы.

ІІ. З одним перекладеним іменником у формі називного відмінка множини складіть і запишіть речення.

75 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть іменники як члени речення. Чи потрібно підкреслювати іменники у формі кличного відмінка? Скорочено надпишіть відмінки іменників.

1. Чого ти журишся ромашко чого ти гнешся до землі? (О. Донченко). 2. Милуйся Улянко свічками-берізками і прозорим воском кленів і шапками лісових груш (О. Донченко). 3. Моє село земний уклін тобі за молодість і світло отчих стін (Г. Тарасюк).

76 Напишіть оголошення в художньому стилі на одну з поданих тем. Підкресліть використані в тексті іменники та визначте їх відмінки.

1. Про футбольний матч, який має відбутися між командами планет Земля та Марс.
2. Про початок навчання в школі чаклунів.
3. Про збір коштів для створення машини часу.

§ 9. ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ

Про поділ іменників на чотири відміни, а також про іменники твердої, м'якої та мішаної груп

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке закінчення та основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

77 А. Провідмініяйте усно подані іменники.

Висота, човен, гордість.

Б. Чи однакові відмінкові закінчення поданих іменників?

В. Зробіть висновок, як відмінюємо іменники – усі однаково чи по-різному.

I відміна

За особливостями відмінювання іменники поділяють на чотири **відміни** (рос. склонения).

До **I відміни** належать іменники **жіночого й чоловічого**, а також спільного роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а(-я)**. **НАПРИКЛАД:** робот[а], пісн[я], Микол[а], сирот[а].

II відміна

До **II відміни** належать:

- іменники **чоловічого** роду, які в називному відмінку однини мають **нульове закінчення** або закінчення **-о**. **НАПРИКЛАД:** Київ[ ], дядьк[о];
- іменники **середнього** роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-о, -е, -я** (крім тих, що належать до IV відміни). **НАПРИКЛАД:** сел[о], мор[е].

III відміна

До **III відміни** належать іменники **жіночого** роду, які в називному відмінку однини мають **нульове закінчення**, а також іменник *мати*. **НАПРИКЛАД:** радість[ ], ніч[ ].

IV відміна

До **IV відміни** належать іменники **середнього** роду із закінченням **-а(-я)** в називному відмінку однини, у яких при відмінюванні з'являється **суфікс -ат-(-ят-)** або **-ен-**. **НАПРИКЛАД:** лош[а] – лош^ати, ім'я[ ] – імен^аі.

78 Розгляньте опорні таблиці поділу іменників на відміни в українській і російській мовах. Що спільного й що відмінного ви помітили?

РОСІЙСЬКА МОВА

Склонение	Род	Окончание в И. п. ед.ч.
I	Ж., М.	-а(-я)
II	М.	нулевое
	С.	-о, -е,
III	Ж.	нулевое

УКРАЇНСЬКА МОВА

Відміна	Рід	Закінчення в Н. в. одн.
I	Ж., Ч.	-а(-я)
II	Ч.	нульове, -о
	С.	-о, -е, -я
III	Ж.	нульове
IV	С.	-а(-я) (суф. -ат-, -ят-, -ен-)

79 І. Прочитайте іменники в колонках і доведіть, що відміни визначено правильно. Доберіть усно до кожної групи по два власних приклади.

I відміна

вода

Ілля

II відміна

завод

вікно

III відміна

ніч

любов

IV відміна

курча

лоша

II. Перекладіть усно слова російською мовою. Поміркуйте, чи «збережуть» вони свою відміну в російській мові.

80 Запишіть іменники в чотири колонки: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Станція, сайт, курча, листоноша, маестро, море, поросся, мати, тінь, ожина, щирість, каченя.

81 ЧОМУ ТАК? І. Поміркуйте, чому не можна віднести до жодної з відмін такі іменники: 1) журі, кіно, кенгуру; 2) ворота, Суми, жнива, дрова.

II. Поміркуйте, чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV.

82 Хто зможе за одну хвилину дібрати й записати чотири іменники IV відміни? А хто добере п'ять таких слів? А хто ще більше?

Групи

Іменники **першої** та **другої** відмін (крім іменників на *-ар*, *-ур*, *-яр*) поділяємо на групи так:

Група	Особливості	Приклади
Тверда	1) іменники чоловічого й жіночого, а також спільного роду з основою на твердий приголосний, крім шиплячого; 2) іменники середнього роду із закінченням -о	<i>Микита, весна, непосида; місто, вікно</i>
М'яка	1) іменники з основою на м'який приголосний; 2) іменники середнього роду із закінченням -е (не після шиплячого)	<i>місяць, земля, листя, пір'я; море, поле, місце</i>
Мішана	іменники з основою на шиплячий приголосний	<i>дош, вежа, плече, явище</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звук [й] – **м'який**, тому іменники з основою на [й] належать до м'якої групи. **НАПРИКЛАД:** *подія* [под'іа].

83 Випишіть послідовно спочатку іменники твердої групи, а потім – м'якої. Які три іменники не треба виписувати? Чому?

Оздоба, олія, пісня, виставка, смуток, столиця, товариш, Павло, носій, асфальт, інститут, ідилія, доля, сітка, ноша, ущільнення, ожина, коваль, Світязь, плече, келія, Антон, газета.

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте народну прикмету передбачення погоди.

Іменники
на -ар,
-ур, -яр

Іменники II відміни на -ар, -ур, у яких наголос постійно падає на -ар, -ур, належать до твердої групи (*куховáр, мунді́р*); інші – до м'якої (*богати́р – богати́ря; буквáр – буквáря*).

До твердої групи також належать іменники *кома́р, дола́р, пласти́р*.

Іменники II відміни на -яр, у яких при відмінюванні наголос переходить з -яр на закінчення, належать до мішаної групи (*школя́р – школяра́, газе́тяр – газетяра́*); інші – до твердої (*му́ляр – му́ляра*).

84 Спишіть іменники, позначте наголоси. У дужках біля слова зазначте відміну.

Бригадир, базар, муляр, комар, друкар, лікар, каменярь, ювіляр, бібліотекар.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Назва істоти чи неістоти.
4. Власна чи загальна назва.
5. Рід (якщо є), число, відмінок.
6. Відміна, група (для I і II відмін).
7. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Непорушно стоять високі, пожовклі соняшники (У. Самчук).

Соняшники – іменник, початкова форма *соняшник*; неістота, загальна назва, чоловічий рід, множина, називний відмінок, друга відміна, тверда група; у реченні є підметом.

Зразок письмового розбору

Соняшники – імен., п. ф. *соняшник*, неіст., заг., ч. р., мн., Н. в., II відм., тв. гр., підм.

85 І. Перекладіть текст українською мовою та запишіть. Визначте відміну виділених іменників у російській та українській мовах.

Широкие просторы. Золотистое поле. Рожь склоняется* под тяжестью колосьев и колышется**, как море, от жаркого летнего ветерка... А над золотистым полем возвышаются сосны, освещённые солнцем. Шумят на ветру могучие ветви. Дорога вьётся между полями (О. Туберовская).

*Склоня́ться – укр. схиля́тися, хили́тися.

**Колыха́ть – укр. колисáти, хилита́ти, колива́ти, гойда́ти.

II. Розберіть усно виділені іменники як частину мови, розбір двох з них запишіть (на вибір).

§ 10. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень і про грамотність

ПРИГАДАЙМО. Які іменники належать до I відміни?

86 Розгляньте зразки відмінювання іменників I відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному й кличному відмінках однини. У яких відмінках спостерігаємо чергування приголосних?

	ОДНИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книга	надія	пісня	площа
Р.	книги	надії	пісні	площі
Д.	книзі	надії	пісні	площі
Зн.	книгу	надію	пісню	площу
Ор.	книгою	надією	піснею	площею
М.	на/у книзі	на/у надії	на/у пісні	на/у площі
Кл.	книго	надіє	пісне	площе

	МНОЖИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книги	надії	пісні	площі
Р.	книг	надій	пісень	площ
Д.	книгам	надіям	пісням	площам
Зн.	книги	надії	пісні	площі
Ор.	книгами	надіями	піснями	площами
М.	на/у книгах	на/у надіях	на/у піснях	на/у площах
Кл.	книги	надії	пісні	площі

87 І. Перекладіть усно текст українською мовою. Що нового для себе ви дізналися?

ЭЙФЕЛЕВА БАШНЯ

Эйфелева башня* – символ Парижа. Она была построена в 1889 году Александром Эйфелем и служила парадным входом на Всемирную выставку. Многие французы возмущались** тем, что в сердце Парижа установлена «эта никому не нужная и чудовищная Эйфелева башня», требовали её снести. Однако прошло более ста лет, и споры утихли. Выполнив роль великолепной рекламы нового строительного материала – металла, башня стала визитной карточкой французской столицы (*Из журнала*).

Ейфелева вежа в Парижі

**Ба́шня* – укр. вежа, ба́шта.

***Возму́щаются* – укр. обурюватися.

II. Випишіть з тексту іменники І відміни (українською мовою), виділіть у них закінчення, визначте усно їх відмінки і групу. До якої відміни належать ці самі іменники в російській мові?

88 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. У якій країні світу ви мрієте побувати? Яке місто цієї країни вас приваблює найбільше? Що там можна побачити?

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини іменники І відміни **твердої** групи мають закінчення **-ою**, а **м'якої** та **мішаної** – **-ею** (після голосного й апострофа – **-єю**).

ПОРІВНЯЙМО:

Тверда група: -ою	М'яка й мішана групи: -ею (-єю)
<i>липа – липою</i>	<i>вишня – вишнею; шия – шиєю</i>

Ор. в.
множини

В **орудному** відмінку **множини** поодинокі іменники І відміни мають паралельні закінчення: **-ами** (**-ями**) та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** *сльоза́ми й слізьми́; сві́нями й свіньми́.*

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (є)* в закінченнях орудного відмінка іменників І відміни

89 І. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Виділіть закінчення та обґрунтуйте написання.

ЗРАЗОК. *Площа – площею.*

Круча, межа, сльоза, свиня, робота, рілля, сім'я, пісня, тиша, мрія, краса, долоня, лінія.

II. Виділені іменники поставте усно у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми.

90 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас у гості приїхав знайомий (знайома), який (яка) проживає в іншому населеному пункті. Розкажіть йому про ваше місто (село) (4–5 речень). Використайте три подані словосполучення у формі орудного відмінка однини.

Тиха вулиця, проїжджа частина, велика площа, нова бруківка, затишна кав'ярня, липова алея, триповерхова школа, дерев'яна церква, нова перукарня.

*Р. в.
множини*

У **родовому** відмінку множини більшість іменників І відміни мають **нульове закінчення**. **НАПРИКЛАД:** *топо́ль, меж, мрій, ви́шень*. В окремих словах виступає закінчення **-ів** або **-ей**: *судді́в, губі́в* (і *губ*), *легені́в* (і *легень*), *статей, сімей, мишей* та ін.

91 Спишіть сполучення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини. Виділіть закінчення.

Написав кілька (стаття), вивчили багато (пісня), у сараї немає (миша), обстежили кілька (сім'я), у саду немає (яблуна), дійшли до (тополя), Ігор не боїться (змія), нарвали (вишня).

*Кл. в.
однини*

У **кличному** відмінку однини іменники І відміни мають такі закінчення:

- **-о** – іменники **твердої** групи (*Ганно, Миколо*);
- **-е** – іменники **м'якої** та **мішаної** груп (*Ілле, круче, ученице, Катре*);
- **-є** – іменники **м'якої** групи після голосного та апострофа (*Наталіє, Маріє, Таїсіє, сім'є, мріє*);
- **-ю** – деякі іменники **м'якої** групи з **пестливим** значенням (*матусю, доню, Галю, Наталю*).

92 І. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини. Виділіть закінчення, поясніть написання.

Жінка, Софія, Соня, Аліна, Полтава, Ілля, пісня, душа, листоноша, мрія, Юлія, Наталія, матуся, Галя, доня, Таїса, Микола.

ІІ. З одним іменником у формі кличного відмінка складіть і запишіть речення.

93 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Визначте групу свого іменника, провідміняйте його усно в однині та множині. Перевірте одне в одного виконання.

1. Дорога. 2. Груша.

94 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Зазначте над цими іменниками відмінок. Поясніть написання.

1. Заспівай мені, (бабуся), тиху колискову (О. Білозір). 2. Літо перелітую, осінь перейду, (вишня) білітиму в зимньому саду (Т. Коломієць). 3. На рівній (дороба) і кінь розумний (Нар. творчість). 4. Завирували під сонною (круча) світлі кринички (В. Раєвський). 5. І всімхнуться сині очі од (пісня) моїх (В. Сосюра).

ІІ. Запишіть виділені іменники фонетичною транскрипцією. Назвіть букви.

§ 11. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ІІ ВІДМІНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

ПРИГАДАЙМО. Які іменники належать до ІІ відміни?

95 Розгляньте зразки відмінювання іменників ІІ відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному та кличному відмінках однини. У яких відмінках іменники мають паралельні закінчення?

	ОДНИНА		
	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	озеро батько	край	читач
Р.	озера батька	краю	читача
Д.	озеру батькові, батьку	краєві, краю	читачеві, читачу
Зн.	озеро батька	край	читача
Ор.	озером батьком	краєм	читачем
М.	на/в озері на/у батькові, батьку	на/у краї, краю	на/у читачеві, читачу, читачі
Кл.	озеро батьку	краю	читачу

	МНОЖИНА			
	Тверда група*		М'яка група	Мішана група
Н.	озэра	батьки	краї	читачі
Р.	озер	батьків	країв	читачів
Д.	озерам	батькам	краям	читачам
Зн.	озера	батьків	краї	читачів
Ор.	озерами	батьками	краями	читачами
М.	на/в озерах	на/у батьках	на/у краях	на/у читачах
Кл.	озера	батьки	краї	читачі

*Іменники *звір, комар, снігур* (хоч і належать до твердої групи) у Н. в. множини мають закінчення – *і* (*звірі, комарі*).

96 І. Перекладіть усно текст українською мовою й випишіть іменники II відміни. Виділіть закінчення цих іменників, визначте їх відмінок і групу. До якої відміни належать ці самі іменники в російській мові?

Вуд вытащил из кармана несколько мячиков для обычного гольфа. Уже через пару минут мячики поднялись в воздух. Вуд начал кидать мяч за **мячом**, посылая их с максимальной силой и в самых разных направлениях, чтобы Гарри учился их **ловить**. Гарри поймал все мячи, и Вуд был в восторге (*Дж. Ролинг*).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Д. в.
однини

У давальному відмінку однини більшість іменників II відміни **чоловічого** роду мають **паралельні** закінчення: **-ові, -еві(-єві)** та **-у(-ю)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Тверда група: -ові, -у	М'яка група після приголосного та мішана група: -еві, -у(-ю)		М'яка група після голосного й апострофа: -єві, -ю
батькові батьку	товаришеві товаришу	учителеві учителю	Андрієві Андрію

Паралельні закінчення мають також деякі іменники **середнього** роду. **НАПРИКЛАД:** *містові* й *місту*, *дитяткові* й *дитятку*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб уникнути одноманітних відмінкових закінчень, спочатку вживаємо закінчення *-ові, -еві(-єві)*, а тоді – *-у(-ю)*. **НАПРИКЛАД:** *панові* *директору*, *Василеві* *Симоненку*.

М. в.
однини

У **місцевому** відмінку однини деякі іменники II відміни мають паралельні закінчення. **НАПРИКЛАД:** *на робітників* й *на робітнику*; *на коневі* й *на коні*; *у гаї* й *у гаю*.

97 Складіть усно по одному реченню з іменником *директор* у формі давального й місцевого відмінків однини.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
директору	директору
	директорові

98 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою сполучення слів. Запишіть їх, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

Для першого учасника. Подарувати (добродій Василь), надіслати повідомлення (друг Андрій), допомогти (учитель Назар Федорович).

Для другого учасника. Привітання (Герой України Володимир Кличко), подякувати (брат Сергій), зателефонувати (Василь Олександрович).

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини іменники II відміни **твердої** групи мають закінчення **-ом**, а **м'якої** та **мішаної** (крім середнього роду на **-я**) – **-ем(-єм)**.

НАПРИКЛАД: *краном, кущем, Василем, солов'єм*.

Іменники середнього роду на **-я** мають закінчення **-ям**.

НАПРИКЛАД: *життям, обличчям*.

Ор. в.
множини

Деякі іменники в **орудному** відмінку множини мають паралельні закінчення: **-ами(-ями)** та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** *ко́нями* й *кі́ньми*, *колі́нами* й *колі́ньми*, *крі́лами* й *крі́льми*. Іменники *очі*, *плечі* мають форми *очима*, *плечима*.

99 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть закінчення. Обґрунтуйте написане.

Садівник, циркач, іній, вершник, журавель, соловей, плащ, ячмінь.

II. Серед поданих іменників назвіть ті, які є назвами істот.

100 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми (де можливо).

Кінь, чобіт, крило, плече, око, обличчя, слухач.

II. З одним іменником у формі орудного відмінка множини складіть усно речення.

Кл. в.
однини

У **кличному** відмінку іменники **середнього** роду мають форму, однакову з називним. **НАПРИКЛАД:** озеро (Н. в.) – озеро (Кл. в.).

У **кличному** відмінку однини іменники **II** відміни **чоловічого** роду мають такі закінчення:

-е	Богдане, чемпіоне, друже, козаче, президенте, школяре, тесляре, стороже, Дніпре, Львове
	Деякі слова на -ець : хлопець – хлопче, кравець – кравче
-у	Джеку, Олегу, батьку, сину, тату, читачу
-ю	Іменники м'якої групи (крім деяких слів на -ець): Василю, Євгенію, Сергію, Ігорю, лікарю, татусю, учителю, добродію, місяцю, краю; боєць – бійцю; покупець – покупцю

101 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Батько, добродій, однокласник, край, Дніпро, козак, Київ, Херсон, друг, Павло, Андрій, Василь, Сергій, Юрій, хлопець, син, Ігор, місяць.

II. З одним іменником у кличному відмінку (на вибір) складіть усно речення.

102 Пригадайте, як визначити групу іменників на **-ар (-яр), -ир** (§ 9). Визначте групу іменників і запишіть їх у формах родового й кличного відмінків однини.

Лікар, столяр, ветеринар, шахтар, кобзар, рицар, школяр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **місцевому** відмінку множини іменники I та II відмін мають закінчення **-ах(-ях)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
читати по складах	читати по складам

103 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Над іменниками II відміни надпишіть їхній відмінок. Обґрунтуйте написання.

1. І вишні по садк(ам,ах) стояли з рушниками, чекали на сватів, які давно вже йшли (Є. Гуцало). 2. На землю по зоряних сход(ам,ах) задуманий вечір зійшов (В. Сосюра). 3. Гей, Іван(у,е), пора нам сідлати коня і збиратись мерщій у дорогу (М. Петренко). 4. Доц(е,о)м пахучим день промок (М. Стельмах). 5. Небо над зеленим га(є,йо)м рідний край вітає з урожа(є,йо)м (В. Сосюра).

II. Доберіть синоніми до виділених іменників.

§ 12. ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Про те, які іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини мають закінчення -а(-я), а які – у(-ю)

104

А. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини.

екрана	гурту
самоката	туману
піджака	грому

Б. Слова якої колонки означають назви конкретних предметів, а якої – збірних понять чи явищ природи?

В. Зробіть висновок, які іменники в родовому відмінку однини мають закінчення -а, а які – у.

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Закінчення -а(-я) мають іменники, які означають:	Закінчення -у(-ю) мають іменники, які означають:
а) назви осіб, імена, прізвища: <i>товариша, Мороза</i> (прізвище); б) назви тварин і дерев: <i>ведмедя, дуба</i> ; в) назви предметів: <i>ножа, воза, малюнка</i> ; г) назви населених пунктів (крім складених назв): <i>Києва, Парижа</i> ; АЛЕ: <i>Кривого Рогу</i> (складена назва); г) інші географічні назви з наголосом у Р. в. на закінченні: <i>Дніпра, Дністра</i> ; д) назви мір довжини, ваги, часу, місяців, днів тижня, грошових знаків: <i>кілограма, жовтня, вікторка, долара</i> ; е) назви машин і їх деталей: <i>комбайна, мотора</i> ; є) терміни, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури: <i>атома, радіуса, ромба</i> ; ж) українські за походженням терміни: <i>відмінка, додатка</i> ; АЛЕ: <i>виду, роду</i>	а) речовину, масу, матеріал: <i>азоту, меду, борщу, піску</i> ; АЛЕ <i>хліба</i> ; б) збірні поняття: <i>ансамблю, лісу, гаю, полку</i> ; в) назви кущових і трав'янистих рослин: <i>барвінку, звіробою</i> ; г) назви будівель, приміщень та їх частин: <i>вокзалу, коридору</i> ; АЛЕ: <i>гаража, хліва, млина</i> ; г) назви установ, організацій: <i>інституту, комітету</i> ; д) місце, простір тощо: <i>яру, майдану, світу</i> ; АЛЕ: <i>ярка, ліска, ставка</i> ; е) явища природи: <i>вітру, морозу</i> ; є) назви почуттів: <i>болю, страху</i> ; ж) назви процесів, властивостей, абстрактних понять: <i>бігу, крику, спорту</i> ; з) літературознавчі терміни: <i>сюжету, роману</i> ; и) назви ігор і танців: <i>тенісу, вальсу</i> ; АЛЕ: <i>гопака</i> ; і) географічні назви (крім зазначених у першій колонці): <i>Бугу, Криму, Світязю, Кавказу, Дону</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У низці іменників зміна закінчення впливає на значення слова. **НАПРИКЛАД:** листопада (місяць) – листопаду (падолист); каменя (одна штука) – каменю (збірне, матеріал); Рима (місто) – Риму (Римська імперія).

ОРФОГРАМА

Букви *а(я)*, *у(ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни

105 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в родовому відмінку однини подані парами іменники мають різні закінчення.

- ✓ морозу – Мороза;
- ✓ Люксембургу – Люксембурга;
- ✓ балу – бала;
- ✓ Бугу – Дністра;
- ✓ Криму – Чернігова.

106 Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Обґрунтуйте правопис їх закінчень. Доберіть усно по одному власному прикладу до кожної групи.

1. Дмитра, ясеня, ноутбука, банкомата, холодильника, Львова, Дністра, метра, квадрата.

2. Квасу, оркестру, щавлю, магазину, університету, луку, урагану, жалю, ремонту, роману, хокею, суходолу, Донбасу.

 107 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Запишіть їх у дві колонки: 1) із закінченням *-а(-я)*; 2) із закінченням *-у(-ю)*. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Харків, Париж, Крим, Крит, Китай, Донець (річка), Кривий Ріг, туман, футбол, холод, монітор, чотирикутник, метр, ансамбль, ставок, вальс, долар, дим, бензин, грім, страх.

108 I. Перекладіть сполучення українською мовою й запишіть. Зробіть висновок про відповідність відмінкових закінчень.

Сила ветра, шахтёры Донбасса, приехал из Луганска, берег Днепра, много песка, много снега, возле сада, посеы ячменя, одного сантиметра.

II. З одним перекладеним сполученням складіть і запишіть просте речення.

109 I. Запишіть словосполучення у формі родового відмінка однини.

Вечірній Чернігів, швидкісний Інтернет, сучасний комбайн, харківський трамвай, новорічний бал, прохідний бал ЗНО, настільний теніс, цікавий матч, лазерний сканер, цьогорічний урожай, один кілограм, юридичний університет.

II. З одним словосполученням у формі родового відмінка однини складіть і запишіть речення.

110 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини. Виділіть у цих словах закінчення та усно обґрунтуйте написання.

1. Клени обсіпаються від найменшого (подих*) (вітерець) (О. Донченко). 2. Рибалки набрали сухого (очерет), збудували отаманський курінь (І. Нечуй-Левицький). 3. Мене до тебе принесе з (папір) зроблений літак (Д. Павличко). 4. Для доброго (бджоляр) немає поганого (рік) (Нар. творчість). 5. Вузька дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив (туман) (Д. Прилюк). 6. Після (дощ) гостріше пахнуть квіти (В. Сосюра). 7. Тече вода з-під (явір) ярмом на долину (Т. Шевченко).

*Подих – рос. дуновение.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я поїду на екскурсію до Риму, – повідомляє Світлана однокласниці.

– Але це неможливо, – заперечила Іринка. – Стародавньої Римської імперії давно немає.

Хіба що ти винайшла машину часу.

– Та ні, я маю намір відвідати столицю сучасної Італії – Рим.

Поясніть, чому сталося непорозуміння між дівчатами.

§ 13. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ III ТА IV ВІДМІН

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень і про грамотність

ПРИГАДАЙМО. Які іменники належать до III і IV відмін?

111 Розгляньте зразки відмінювання іменників III відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у формі орудного відмінка однини, а також у формі родового й місцевого відмінків множини.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	піч	пéчі
Р.	пéчі	печéй
Д.	пéчі	печáм
Зн.	піч	пéчі
Ор.	піччю	печáми
М.	на/у пéчі	на/у печáх
Кл.	пéче	пéчі

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	мати	матері
Р.	матері	матерів
Д.	матері	матерям
Зн.	матір	матерів
Ор.	матір'ю	матерями
М.	на/у матері	на/у матерях
Кл.	мати	матері

112 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

– Де ти взялося на мою голову? – пирскало трухляве сире Поліно в печі. – Ще якийсь день полежало б у траві в тіні, милуючись білим світом...

– Даремно проклинаєш мене, – загоготіло гаряче Полум'я. – Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані? (І. Власенко).

II. Знайдіть у тексті іменники III відміни. Визначте їх відмінок і закінчення.

113 За поданим на с. 43 зразком відмінювання слова *під* провідніайте письмово іменник *подорож* (в однині й множині). Виділіть закінчення.

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини в іменниках III відміни, основа яких закінчується одним приголосним (крім губного та [р]), відбувається **подовження** приголосних. **НАПРИКЛАД:** *ніч* – *ніччю*, *подорож* – *подорожжю*.

Якщо ж основа закінчується сполученням приголосних чи на губний приголосний або на [р], то **подовження не відбувається**. **НАПРИКЛАД:** *мудрість* – *мудрістю*, *любов* – *любов'ю*, *глазур* – *глазур'ю*.

Кл. в.
однини

У кличному відмінку однини іменники III відміни мають закінчення *-е*. **НАПРИКЛАД:** *любове*, *радосте*, *пече*, *вісте*.

114 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання.

Деталь, **велич**, Керч, **радість**, педаль, неповторність, **щирість**, мати, ніч, паморозь, **глазур**, синь, **любов**.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
НОЧЬЮ	ніччю
ТЕНЬЮ	тінню
ЛЮБОВЬЮ	любов'ю

II. Виділені слова запишіть у формі кличного відмінка однини.

115 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Акації стояли саме в цвіту, завітчані (безліч) білих китиць (І. Нечуй-Левицький). 2. Своєю (радість) й (печаль), як (хліб-сіль), поділись (М. Сингаївський). 3. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил (В. Симоненко). 4. (Паморозь) взявся Чумацький Шлях (П. Дорошко). 5. Заспівали соловейки по садах над (Рось) (І. Нечуй-Левицький). 6. З вітром не змагайся, за (тінь) не ганяйся (Нар. творчість).

116 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому іменники першого рядка належать до II відміни, хоч і мають суфікс *-ят-*, а другого – до IV. Зверте свою відповідь з міркуванням.

1. Поросятко, орлятко – II відміна.

2. Порося, орля – IV відміна.

МІРКУЙМО. Іменник *поросятко* має суфікс *-ят-* уже у формі називного відмінка. Особливістю ж іменників IV відміни є те, що цей суфікс з'являється при відмінюванні (*порося* – *поросяти*).

117 Розгляньте зразки відмінювання іменників IV відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у формі родового й орудного відмінків. У яких відмінках можливі паралельні закінчення?

	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на
Р.	лоша́ти	іме́ні, ім'я	лоша́т	іме́н
Д.	лоша́ті	іме́ні	лоша́там	іме́нам
Зн.	лоша́	ім'я	лоша́та, лоша́т	іме́на
Ор.	лоша́м	іме́нем, ім'ям	лоша́тами	іме́нами
М.	на/у лоша́ті	на/в іме́ні	на/у лоша́тах	на/в іме́на́х
Кл.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Більшість іменників IV відміни відмінюються як іменник *лоша*. Як іменник *ім'я* відмінюються тільки *плем'я* та *сім'я* (насіння).

118 I. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені іменники належать до IV відміни. Визначте усно їх відмінки і закінчення.

1. Мале **орля**, та високо літає. 2. **Оленя** підійшло близько до дітей.

II. Користуючись поданою нижче таблицею, зіставте виділені іменники в українській і російській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	
II відміна	II відміна	IV відміна
орлёнок	орлятко	орля, орленя
олёнёнок	оленятко	оленя

Зн. в.
МНОЖИНИ

У **знахідному** відмінку множини іменники IV відміни, що означають назви **тварин**, мають паралельні форми. **ПОРІВНЯЙМО:**

Назви людей	Назви тварин
бачив хлоп'ят	бачив левенят (і левенята)
бачив дівчат	бачив ягнят (і ягнята)

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:** *іменем й ім'ям, племенем і плем'ям.*

119 І. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Виділіть суфікси, які з'являються при цьому.

ЗРАЗОК. *Козеня — козеня^{ти}.*

Ягня, кача, **плем'я**, **курча**, оленя, орля, вовча, собача, дівча, дитя.

II. Виділені іменники запишіть у формах знахідного й орудного відмінків однини та множини.

120 Складіть усно твір (6–8 речень) на одну з поданих тем, використавши виділений іменник у різних відмінках.

ТЕМИ: «Як діти вилікували **лелеча**», «Яке воно було, те **лисеня**».

§ 14. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

121 А. Прочитайте фразеологізми. Визначте число виділених іменників.

1. **Вилами** по воді писано. 2. **Наламати дров.** 3. Дивитися як баран на нові **ворота**.

Б. Чи можуть виділені іменники мати форму однини та чи розрізняємо в них рід?
В. Зробіть висновок про особливості таких іменників.

Р. відмінок

В українській мові є іменники, що мають форму **тільки множини**. **НАПРИКЛАД:** *ворота, окуляри, гроші.* У **родовому** відмінку такі іменники мають одне з таких закінчень:

-ів(-їв)	-ей	нульове
<i>окулярів, опадів, хитроців, сходів</i>	<i>саней, грошей, дверей, курей</i>	<i>воріт, чобіт, дров, Карпат</i>

Ор.
відмінок

В **орудному** відмінку такі іменники здебільшого мають закінчення **-ами(-ями)**. **НАПРИКЛАД:** *окулярами, опадами, вилами, граблями.*

Ор.
відмінок

В окремих словах виступає закінчення **-ми**: *гусьмі*. Деякі іменники мають **паралельні форми**: *дверіма й двермі; воробтами й ворітьмі; грошіма й грішми; саня́ми й саньмі; штаня́ми й штаньмі*.

Н.	окуляри	гробіші	ворота
Р.	окулярів	гробшей	воріт
Д.	окулярами	гробшам	воробтам (-ям)
Зн.	окуляри	гробіші	ворота
Ор.	окулярами	грішми, грошіма	ворітьми, воробтами
М.	на/в окулярах	на/у гробшах	на/у воротах (-ях)
Кл.	окуляри	гробші	ворота

122 І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть іменники, що мають форму тільки множини. Позначте в них закінчення.

1. Враг стояв у **ворот**. 2. Нежелательно топить камин **дровами** хвойных пород. 3. Кто не умеет управлять деньгами, не удержит их. 4. Удивительное путешествие Нильса с дикими гусями.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

123 І. Запишіть іменники у формі родового та орудного відмінків. Виділіть закінчення. Наведіть, де можливо, паралельні форми. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Штани, гробіші, сани, гуси, кури, окуляри, ворота, канікули, Черкаси, макарони, граблі.

II. З двома словами (на вибір) у формі непрямого відмінка складіть і запишіть речення.

124 Провідмініайте письмово іменники *двері* й *Карпати*. Виділіть закінчення.

125 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на сільському дворі допомагаєте по господарству. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Я насипав зерна (кури). 2. Я прижену (гуси). 3. Чи вистачить цих (дрова)? 4. Я приберу сіно (граблі).

126 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий текст-опис на тему «*Карпати*». Використайте назву цієї гірської системи в непрямих відмінках.

ВАРІАНТ Б. Складіть діалог (5–6 реплік) про уявну подорож до одного з міст: Суми, Чернівці, Черкаси. Використайте назву обраного міста в непрямих відмінках.

§ 15. НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Про іменники, які не змінюють своєї форми, про визначення роду таких слів і взагалі про культуру мовлення

127 А. Визначте відмінок виділених іменників. Що вам допомогло в цьому?

1. Максим підійшов до клітки з маленьким **шимпанзе**. 2. Літак почав випускати **шасі**. 3. Бабуся приготувала на обід **пюре**. 4. Невдовзі відкриють нову станцію **метро**.

Б. Спробуйте провідміняти виділені іменники. Чи змінили вони свою форму?

В. Зробіть висновок про особливості незмінюваних іменників.

Відмінок

Незмінювані іменники мають для всіх відмінків ту саму форму. Відмінок цих іменників визначаємо за допомогою питання.

НАПРИКЛАД:

Зн. в.

*приготувати **пюре**,*

М. в.

*покласти на **пюре**.*

Н. пюре
Р. пюре
Д. пюре
Зн. пюре
Ор. пюре
М. пюре
Кл. пюре

*Групи
слів*

До незмінюваних іменників належать:

- деякі іменники іншомовного походження з кінцевим голосним: *кіно, фойє, журі, ательє, трюмо, кенгуру, таксі, Дефо, Марокко* та ін. **АЛЕ:** *пальто, пальта, у пальті;*
- **жіночі** прізвища на **приголосний** та **-о:** *Олійник, Світлана, Коваленко, Катерина*; а також російські прізвища на **-их, -ово:** *Черних, Острово;*
- деякі аббревіатури: *ЮНЕСКО, ЄС.*

128 Прочитайте речення. Визначте відмінок та синтаксичну роль іменника *метро* в кожному з них.

1. Метро – один з найзручніших видів міського транспорту.
2. Не кожне місто має метро. 3. Київ може пишатися своїм метро.
4. Ми швидко доїхали на метро. 5. Київському метро вже майже шістдесят років.

129 Запишіть послідовно іменники у дві колонки: 1) змінювані; 2) незмінювані.

Вересень, кашне, Індія, піаніно, шимпанзе, траса, поні, Руслан, кіно, яблуна, леді, краса.

Ключ. Підкресліть перші букви іменників першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте відгадку на загадку «Цілий день крильми махає, та в небо не злітає».

130 Складіть і запишіть по одному реченню з поданими іменниками так, щоб ці слова стояли в непрямому відмінку. Надпишіть відмінок цих іменників.

Кіно, ескімо, таксі, авокадо.

131 Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках прізвища в потрібній формі.

1. Листи для Сергія (Нестеренко) та Людмили (Петренко).
2. Покличте Надію (Олійник).
3. Подарунок для Олександра (Васильчук).
4. Привітали з ювілеєм Жанну (Васильчук).
5. Зустрілися з Тетяною (Минайло).

Особи

Тварини

Неістоти

Рід незмінюваних іменників визначаємо так:

- слова, що називають чоловіків (*мосьє*), належать до чоловічого роду, а слова, що називають жінок (*місіс, мадам*), – до жіночого;
- назви **тварин** належать переважно до **чоловічого** роду: *поні, фламінго*. АЛЕ: *цеце* (муха) – ж. р.; *путасу, івасі* (риба) – ж. р.; *кенгуру* – ч. або ж. р.;
- назви **неістот** належать до **середнього** роду: *рагу, соло, шасі, депо*. АЛЕ: *саямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *боржомі* (вода) – ж. р.; *торнадо* (вітер) – ч. р.
- рід географічних назв, назв газет, журналів визначаємо за загальною назвою. **НАПРИКЛАД:** *Туапсе* – с. р. (бо це місто); *Кіліманджаро* – ж. р. (бо це гора);
- рід аббревіатур визначаємо за родом основного слова. **НАПРИКЛАД:** *сучасна АЕС* – ж. р. (атомна електростанція; основне слово – *станція*).

132 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Доведіть, що вжиті в них іменники є незмінюваними. До якого роду належать ці слова в обох мовах?

Интересное интервью, жёлтый какаду, быстрое такси, трамвайное депо, непреклонное* жури, маленький шимпанзе, вкусное эскимо, чёрное пианино.

*Непреклонный – укр. непохитний, незламний.

133 І. Утворіть словосполучення, дібравши до поданих іменників прикметники, і запишіть. У дужках зазначте рід іменника.

ЗРАЗОК. *Шимпанзе – кмітливий шимпанзе (ч. р.).*

Поні, мадам, Міссісіпі (*річка*), колібрі, Капрі (*острів*), торнадо, тріо, Туапсе (*місто*), танго, саямі, жури.

ІІ. Складіть і запишіть два речення з утвореними словосполученнями (на вибір).

134 Відредагуйте письмово словосполучення.

Балакуча какаду, смачний капучино, спортивний кімоно, красиве поні, багатолюдний Токіо (*місто*), новий СТО*.

*СТО – станція технічного обслуговування.

135 І. Прочитайте виразно вірш уголос. Чим він повчальний для нас? Поміркуйте, для чого потрібно вивчати граматику.

У ЗООПАРКУ

Гукає Ігор до Дмитра:
 – Дивись, якенна кенгурА!
 Дмитро сміється:
 – Ой, умру! Не кенгурА, а кенгурУ!
 – А он із клітки вигляда
 Папуга жовтий – какадаА!
 Друг знову в сміх:
 – Ой, упаду! Не какадаА, а какадаУ!
 Відразу видно, братику,
 Що ти не вчиш граматику.

П. Ребро

ІІ. Знайдіть у вірші незмінювані іменники та визначте їх відмінок і рід.

136 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з кимось із рідних чи друзів перебуваєте в супермаркеті й радієтеся щодо покупок. Складіть діалог (5–8 реплік), можливий у цій ситуації, використавши щонайменше два з поданих словосполучень.

- ✓ апельсинове
драже
- ✓ корисна
боржомі
- ✓ смачна
салямі
- ✓ велика івасі

- ✓ соковите манго
- ✓ м'яке авокадо
- ✓ свіжа броколі
- ✓ шоколадне
ескімо

137 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і розіграйте діалог (6–10 реплік) про враження від екскурсії до зоопарку. Використайте незмінювані іменники (наприклад: *гризлі, поні, какаду, ему*).

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте діалог – телефонну розмову (6–8 реплік), зміст якої – виклик таксі. Використайте незмінювані іменники (наприклад: *таксі, метро, ательє*).

138 І. Запишіть словосполучення, добираючи правильне закінчення.

Лікувальн(ий/а/е) алое, весел(ий/а) какаду, кольоров(ий/е) драже, грізн(ий/а/е) гризлі, надокучлив(ий/а) цеце, картоплян(ий/е) пюре, австралійськ(ий/е) кенгуру, десятиденн(ий/е) турне, холодн(ий/а/е) боржомі, смачн(ий/а/е) івасі, красив(ий/е) Токіо, повновод(ий/а) Конго, яскрав(ий/е) Баку (місто), відом(ий/а/е) ВНЗ*, цьогорічн(ий/а/е) ЗНО.

II. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

*ВНЗ – вищий навчальний заклад.

§ 16. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ СЛОВОТВІРНИХ ЗАСОБІВ ІМЕННИКІВ

Про стилістичні функції іменників, утворених за допомогою певних префіксів і суфіксів або способом складання

139 А. Поміркуйте, яке речення більш експресивне, емоційне.

За лісом тече річка. | За лісочком тече річечка.

Б. Завдяки яким словам досягнуто виразності у визначеному реченні? За допомогою яких суфіксів утворено ці слова?

В. Зробіть висновок про стилістичну роль окремих суфіксів іменників.

Стилістичне забарвлення суфіксів іменників

Суфікси	Особливості суфіксів	Приклади
-ість, -ств(о), -цтв(о), -тв(о), -от(а), -анн(я), -енн(я), -інн(я), -тт(я), -ізм (-їзм), -изм та ін.	Утворюють слова з абстрактним, узагальнювальним значенням, назви опрeдмеченої дії. Характерні для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів	громадськість, людство, збирання, реалізм
-ок-, -очок-, -ичок-, -очк-, -оньк-, -еньк-, -ечк-, -есеньк-, -ісіньк-, -ищ-, -ущ- (-ющ-), -иськ-, -юх-, -ил-	Утворюють слова з емоційним, експресивним забарвленням. Характерні для художнього й розмовного стилів	гайочок, котище, веселище, горенько, річечка

Префікси

Стилістично виразнішими роблять слова і префікси. Префікси **па-**, **пра-**, **уз-** та інші надають словам відтінку урочистості. **НАПРИКЛАД:** **па**морозь, **пра**давній, **уз**лісся.

Складні
слова

Складні слова виконують різні стилістичні функції:
 ✓ уживаються як терміни в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях (*гідроканал, кіловат-година*);
 ✓ виражають різноманітні емоційно-експресивні відтінки в художньому стилі (*громовозвукий, смутко-жаль*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Суфікси можуть уносити додаткові відтінки здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, згрубілості тощо.

140 I. Спишіть слова, позначте в них суфікси й префікси. Які із цих слів характерні для художнього мовлення, а які – для наукового?

Кониченько, гостинчик, лишенько, квіточка, хатиночка, звірятко, вовчище, водиця, соколонько, пучечок, упертюх, становлення, формулювання, архаїзм, історизм, посередництво, порозходитись, прадавній.

II. Складіть з одним словом (на вибір) речення з однорідними членами.

141 I. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому. Чи є поміж цих засобів спільнокореневі іменники?

ГОРОБЕНЯ

Я йшов і збирав хмиз. Раптом помітив **горобеня**, яке випало з **гніздечка**. Я взяв **пташеня** й приклав до вуха. У холодному тільці ледь чутно стукотіло серце...

Повернувшись до намету, я дістав термос і через **соломинку** капнув у дзьоб горобчику трохи солодкого чаю. Пташенятко швидко опритомніло*. А коли я нагодував його гречаною кашею, воно й зовсім ожило (За А. Орлик).

*Опритомніти – рос. прийти в чувство, очнётся.

II. Укажіть іменники, яким суфікси надають емоційного забарвлення. Поясніть роль цих слів у тексті.

142 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть і запишіть кожен (кожна) самостійно від поданих слів іменники за допомогою суфіксів, які мають стилістичне забарвлення. Зіставте ваші слова зі словами однокласника (однокласниці). Чи є з-поміж них такі самі?

ЗРАЗОК. Дуб – дубочок.

Зима, листок, береза, мама, сестра, пташка, вовк, заєць, собака, сила.

143 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба розказати на ніч маленькій дитині добру, цікаву історію. Складіть усно невелику розповідь (3–5 речень), використавши щонайменше два з поданих іменників.

✓ звірятко	✓ будиночок
✓ голосочок	✓ хмаринка
✓ вітерець	✓ слонятко
✓ доріженька	✓ коточок

144 I. Спишіть речення. Підкресліть стилістично забарвлені слова. Позначте суфікси, які надають такого забарвлення.

- Котилося колесо літа, і хлопчики бігли за ним (*М. Боровко*).
- Шумлять столітні дуби, тихо шепоче очерет навколо **руко-****творного** ставка, дзюркоче джерельце кришталевої води (*О. Олексенко*).
- На сивому пагорбі юна осичка поволі міняє осіннє вбрання (*В. Скомаровський*).
- Зима вдяглася в білий **кожущок** і вийшла в парк **стежками** прогулятись (*О. Довгон'ят*).

II. Розберіть виділені слова за будовою.

§ 17. НЕ З ІМЕННИКАМИ

Про те, коли не з іменниками пишемо разом, а коли – окремо

145 А. У якому реченні *не* є префіксом, а в якому – службовим словом?

- Незгода дім руйнує.
- Не згода, а розбрат запанував між князями.

Б. У якому реченні *не* виражає заперечення, а де – утворює новий іменник з протилежним значенням?

В. Зробіть висновок, коли *не* з іменниками треба писати разом, а коли – окремо.

Не з іменниками пишемо	
РАЗОМ:	ОКРЕМО:
якщо слово не вживається без <i>не</i> : <i>невдаха, негода</i>	якщо <i>не</i> заперечує лексичне значення слова: <i>Він мені не друг, а ворог. Це аж ніяк не правда.</i>
якщо іменник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття (це слово можна замінити іменником без <i>не</i>): <i>не́друг</i> (ворог), <i>неправда</i> (обман)	
якщо іменник має префікс <i>недо-</i> : <i>недооцінка, недогляд</i>	
ОРФОГРАМА Не з іменниками	

146 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Підкресліть орфограму «Не з іменниками». Поясніть написання в обох мовах.

1. И на волю приходит неволя. 2. Неопытность ведёт к беде. 3. Это был не друг мой, а просто знакомый. 4. С путешественниками приключилось несчастье. 5. Помогла вам не удача, а хорошее знание местности.

147 Випишіть іменники, які не вживаються без *не*.

Ненависть, немовля, непорозуміння, необхідність, невід, немилість, недолік, нездара*, нестача, недруг, неробство, невдячність, негода**, неук.

*Нездара – рос. недотёпа. **Негода – рос. непогода, ненастье.

148 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому в першому реченні *не* з іменником написано разом, а в другому – окремо.

1. Він одразу відчув **нещирість**.
2. У словах відчувалася **не щирість**, а лицемірство.

149 Спишіть речення, знімаючи ризики. Обґрунтуйте написання.

1. Не/года сипонула добрячим градом. 2. У горах туристів спіткало не/щастя. 3. Це аж ніяк не/спокій. 4. Техніка зношується більше від не/догляду, ніж від роботи. 5. Полетіли сніжки – і знову не/доліт! 6. Це був не/друг мій, а просто знайомий.

150 *СИТУАЦІЯ.* Уявіть, що ви з однокласниками збираєтеся в подорож чи в похід. Порадьте їм, як краще підготуватися до цього, як себе поводити або чого уникати під час подорожі (походу) (3–5 речень). Використайте щонайменше три з поданих іменників.

✓ непогода	✓ несподіванка
✓ неспокій	✓ необхідність
✓ нещастя	✓ непорозуміння
✓ небезпека	

151 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* I. Доберіть усно по черзі до поданих іменників синоніми без *не*. За потреби скористайтеся довідкою.

Неволя, недовір'я, неприязнь, неправда, неслава, немилість.

ДОВІДКА. Ганьба, підозрілість, опала, рабство, обман, ворожість.

II. З одним поданим словом складіть і запишіть речення.

152 Складіть і запишіть речення з кожним словом і сполученням.

1. Несчастя, не щастя.
2. Неслава, не слава.

153 Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Розберіть виділений іменник як частину мови (письмово).

1. Учення – світ а (не)вчення – тьма (*Нар. творчість*).
2. Затоплю (**не**)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*).
3. Навіщо скаржитись, коли твоє (не)щастя вже позаду (*Д. Павличко*).
4. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*).
5. Здається хтось підійде до дверей проситиме (не)году переждати (*В. Стус*).

§ 18. БУКВИ *Е, И, І* В СУФІКСАХ ІМЕННИКІВ

Про написання суфіксів -ичок, -ечок, -ив(о), -ен(я) та ін.

154 **А.** Розгляньте творення слів у колонках та зверніть увагу на написання виділених суфіксів. Чим різняться ці суфікси?

вулиця → вуличка

полиця → полицка

ложка → ложечка

річка → річечка

Б. Простежте, у якій колонці слова походять від іменників із суфіксом **-иц-**. Який суфікс ужито в цих похідних словах – **-ичк-** чи **-ечк-**?

В. Зробіть висновок про те, як можна перевірити написання букв **и** та **е** в суфіксах іменників **-ичк-**, **-ечк-**.

**-ичок, -ичк-
-ечок, -ечк-**

Суфікси **-ичок, -ичк-** бувають тільки в іменниках, що походять від слів із суфіксами **-ик, -иц(я)**. **НАПРИКЛАД:** *нож^ичок* (від *нож^ик*), *пал^ичка* (від *пал^иця*).

В інших випадках уживаємо суфікси з буквою **е(є)**: **-ечок, -ечк-**. **НАПРИКЛАД:** *верш^ечок, вікон^ечко*.

-ив(о)

Суфікс **-ив(о)**, який уживаємо для вираження збірних понять, що означають матеріал або продукт праці, пишемо тільки з **и**. **НАПРИКЛАД:** *пал^иво, вар^иво, печ^иво*.

Суфікс **-ев(о)** пишемо в словах *мар^ево, зар^ево*.

-енн(я)

В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом уживаємо суфікс **-інн(я)**, а без наголосу – **-енн(я)**.

-інн(я)

НАПРИКЛАД: *гор^иння, звільн^ення*.

-инн(я)

У збірних іменниках уживаємо суфікс **-инн(я)**. **НАПРИКЛАД:** *картопл^иння, гарбуз^иння*. Проте в іменниках *кам^иння, нас^иння, кор^иння* маємо суфікс **-інн(я)**.

-ен(я)

Суфікс **-ен(я)** вживаємо в іменниках середнього роду, що означають живих істот. **НАПРИКЛАД:** *кач^еня, вовч^еня*.

155 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксі першого іменника пишемо букву *е*, а другого – букву *и*.

Вершечок, вогничок.

156 І. Прочитайте іменники. Визначте в них суфікси та обґрунтуйте написання.

1. Морозиво, мереживо.
2. Рушничок, паличка, мішечок, діжечка.
3. Картоплиння, звернення.

ІІ. До кожної групи іменників доберіть приклад з такою самою орфограмою.

157 Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е*, *и* або *і*. Позначте суфікси, обґрунтуйте написання.

Міс..во, плет..во, мар..во, сон..чко, пал..чка, кіш..чка, дон..чка, нож..чок, відер..чко, смуж..чка, кринич..нька, оточ..ння, кресл..ння, Стріт..ння.

печиво
паливо
марєво

158 І. Прочитайте текст уголос. Розкажіть, що ви думаєте про Толю й Сашка. Як ви вчините на їхньому місці?

До Толі прийшов однокласник Сашко.

Толя посадив його на диван, дав книжку з малюнками, а сам узяв морозиво, ложечку й почав смакувати. Коли він їсть морозиво, то забуває про все на світі. Забув і про те, що на дивані сидить гість.

Коли вже доїдав, глянув на Сашка. Дивний якийсь він став. Немов йому за щось дуже-дуже соромно.

– Що з тобою? – запитав Толя.

– Нічого. Мені треба додому, – тихо промовив Сашко, встав і вийшов з кімнати (За В. Сухомлинським).

ІІ. Знайдіть у тексті іменники з орфограмою «Букви *е*, *и* в суфіксах». Поясніть написання.

159 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е*, *и* або *і*. Позначте суфікси та обґрунтуйте написання.

Добр..во, мар..во, пал..во, мороз..во, діж..чка, річ..чка, кош..чок, вогн..чок, вул..чка, лож..чка, піднес..ння, кач..ня.

160 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант із 6 слів на орфограму «Букви *е*, *и*, *і* в суфіксах іменників». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

161 І. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви *е* або *и*, а також розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Роси, роси дощику ярину, рости, рости жит..чко на лану (Олександр Олесь). 2. Ти зозул..чко сива ти нас розвеселила

(Нар. творчість). 3. На лож..чку та покуштуй горош..чку (Скоромовка). 4. Наша топол..чка здавалася нам найкращою від усіх топольок яворків та кл..ночків (М. Магера). 5. Від напруж..ння в Тамари зашуміло в голові замигтіло в очах (А. Хижняк). 6. Крізь мереж..во листя і цвіту глибоко голубіє небо (В. Винниченко).

II. Знайдіть емоційно забарвлені слова. Для яких стилів мовлення вони характерні?

§ 19. НАПИСАННЯ Й ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ ТА ПРИЗВИЩ

Про суфікси для творення імен по батькові, а також про прізвища, які відмінюємо та які не відмінюємо

162

А. Прочитайте імена по батькові. Визначте, від яких імен їх утворено.

Васильович

Василівна

Сергійович

Сергіївна

Б. Який суфікс мають слова першої колонки? А другої?

В. Зробіть висновок про те, як утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові.

ТВОРЕННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

Чоловічі	Жіночі
При творенні вживаємо суфікс -ович: Дмитро – Дмитро^{ови}ч Олексій – Олексі^{ови}ч АЛЕ: Микола – Микола^{ови}ч Григорій – Григоро^{ови}ч (-ий – випадас)	При творенні вживаємо суфікс -івн-(-ївн-): Дмитро – Дмитрі^{івн}а Олексій – Олексі^{ївн}а АЛЕ: Микола – Микола^{ївн}а Григорій – Григори^{ївн}а
При творенні деяких імен по батькові вживаємо суфікси -ич, -іч: Ілля – Ілліч Лука – Лукіч Яків – Якович Кузьма – Кузьміч (і Кузьмович) Сава – Савич (і Савович) Хомá – Хоміч (і Хóмович)	Ілля – Іллівна Лука – Луківна Яків – Яківна Кузьма – Кузьмівна Сава – Савівна Хомá – Хомівна

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні імен по батькові в основах імен відбувається чергування [і] з [о].

НАПРИКЛАД: Федір – Федорович, Федорівна.

163 Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові. В утворених іменниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. Валерій – Валерій^ович, Валері^ївна.

Максим, Сергій, Юрій, Тарас, Кузьма, Андрій, Ілля, Назар.

164 Розгляньте зразки відмінювання чоловічого та жіночого імен по батькові. Провідмінійте усно ім'я та по батькові: Антон Андрійович, Марія Андріївна.

Н.	Іванович	Іванівна
Р.	Івановича	Іванівни
Д.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Зн.	Івановича	Іванівну
Ор.	Івановичем	Іванівною
М.	на/в Івановичу, Івановичеві	на/в Іванівні
Кл.	Івановичу	Іванівно

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **кличному** відмінку чоловічі імена по батькові мають закінчення **у** – Івановичу, Андрійовичу.

165 ПОМІРКУЙТЕ. Дідуся звать Григорій Васильович, його онука – Олександр Дмитрович. Як звать (ім'я та по батькові) батька онука? Провідмінійте це ім'я та по батькові.

166 І. Прочитайте речення, утворюючи від поданих у дужках імен імена по батькові.

- Максим (Тадей) Рильський був визначним знавцем фольклору й глибоким поціновувачем* народної пісні (*Я. Гордійчук*).
- Скажи Антоніні (Аполлінарій), щоб спекла коровай (*М. Стельмах*).
- І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії (Назар) (*О. Гончар*).

*Поціновувач – рос. ценитель.

II. Запишіть у давальному та кличному відмінках.

Юрій Володимирович, Юлія Олексіївна, Тарас Григорович.

Прізвища

Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників, відмінюємо як відповідні іменники. **НАПРИКЛАД:**

Майборода – Майбороди, Майбороді й т. д.;

Лебідь – Лебеда, Лебедеві (Лебедю) й т. д.;

Симоненко – Симоненка, Симоненкові (Симоненку).

Прізвища прикметникового типу на -ий, -ій відмінюємо як прикметники. **НАПРИКЛАД:** Авдієвський – Авдієвського, Авдієвському й т. д.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Жіночі прізвища на приголосний та -о не відмінюємо. **ПОРІВНЯЙМО:**

Чоловічі	Жіночі
з Василем Симоненком	з Ніною Симоненко
з Андрієм Ковальчуком	з Надією Ковальчук

167 Розгляньте зразки відмінювання чоловічих прізвищ на -ов, -ів, -ин. Провідмініайте за цими зразками прізвища *Борисов, Прокопів, Романишин*. Відмінювання одного з них запишіть.

Н.	Павлов	Ковалів	Гаршин
Р.	Павлова	Ковалєва (-ліва)	Гаршина
Д.	Павлову	Ковалєву (-ліву)	Гаршинові, Гаршину
Зн.	Павлова	Ковалєва (-ліва)	Гаршина
Ор.	Павловим	Ковалєвим (-лівим)	Гаршиним
М.	Павлові, Павлову	Ковалєві, -у (-ліві, -у)	Гаршині, Гаршину
Кл.	Павлове, Павлов	Ковалєве (-ліве), Ковалів	Гаршине, Гаршин

168 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Хто з українських чи зарубіжних артистів, спортсменів (артисток, спортсменок) вам подобається найбільше? Чим саме?

169 Запишіть у давальному та кличному відмінках.

1. Сергій Васильович Коваленко. 2. Світлана Василівна Коваленко. 3. Андрій Тимофійович Кремень.

170 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на класних зборах вирішуєте деякі питання шкільного життя. Прочитайте подані репліки, уставляючи імена, по батькові, прізвища вказаних осіб.

1. Треба запитати в (ім'я та по батькові класного керівника).
 2. Це питання треба узгодити з (ім'я та по батькові директора школи).
 3. Підготуємо привітання (ім'я, по батькові та прізвище бібліотекаря).
 4. Попросимо підручник у (ім'я, по батькові учителя української мови).

171 Спишіть, ставлячи власні назви в потрібному відмінку.

1. Вітаємо Вас, (Світлана Максимівна). 2. Поцікавтеся думкою (Ігор Миколайович Петренко). 3. Гарні квіти в (Лариса

Володимирівна Красуцька). 4. Був знайомий з (Геннадій Геннадійович Романишин). 5. Зустрівся із (Жанна Петрівна Романишин).

172 Відредагуйте речення. Зверніть увагу на правильність уживання імен по батькові та прізвищ.

1. Гарні квіти подарували Юлії Вікторівній. 2. Глядачі зустрілися з Сергієм Дмитровичем Скляренко. 3. Друзі щиро вітали з ювілеєм Віктора Олексієвича. 4. Сьогодні Олександр Іваненко виповнюється 50 років. 5. Ми всі дякуємо Петра Володимировича. 6. Актор потис руку Валентині Дмитрівній.

І ТАКЕ БУВАЄ

Класний керівник звернулася до Іринки:

– Поклич, будь ласка, Петренко.

Іринка задумалася, кого саме покликати.

Адже в класі є і Петренко Жанна, і Петренко Сергій.

Поміркуйте, кого має покликати Іринка – Сергія чи Жанну.

§ 20. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ІМЕННИК»

173 І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Розкажіть, які норми моралі здавна шанувалися серед українців.

ЛЮБОВ І ЧЕСТЬ

У народі здавна шанувалося почуття **любові** до батьків. Моральним обов'язком дітей була допомога батькам по господарству, догляд за ними в разі хвороби, вияв повсякчасної* уваги, **шани** й турботи.

Необхідною умовою збереження **честі** вважалося пошанування правдивості. Парубків та **дітей**, що полюбляли прибріхувати, виганяли з музик та вечорниць. Великим безчестям було злодійство. Якщо хтось піймався на цьому, то мусив зі своїм «здобутком» ходити селом і просити вибачення. Існували **повір'я**, що в нечесної людини не зародить земля, а в **чабана**, котрий щось поцупить, розбігатиметься худоба.

Мораль була невіддільною від краси душевної й краси в побуті (За *Н. Мельничук*).

*Повсякчасний – рос. постоянный, всегдашний.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть назви істот.
2. Знайдіть по два іменники, що мають форми тільки однини й тільки множини.
3. Визначте відмінок і число виділених іменників. Поставте усно ці слова у форми орудного відмінка однини.
4. Знайдіть іменник, який відповідає такій характеристиці: назва істоти, II відміна, чол. рід, Р. в., мн.
5. Розберіть два іменники з тексту як частину мови (на вибір).

174 I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть.

1. Голая степь: ни деревца, ни кустика по **дороге**. Только кончилась степь, вошла дорога промеж двух гор в ущелье* (*Л. Толстой*). 2. Извилистый** и широкий горный хребет тянулся с юго-востока на северо-запад (*А. Толстой*). 3. Не с деньгами жить, а с добрыми людьми. 4. Дерево **держится** корнями, а человек – **друзьями** (*Нар. творчество*).

* *Ущелье* – укр. ущелина, міжгір'я.

**Извилистый – укр. звивистий.

II. Розкажіть про відповідність роду іменника *степ* у російській і українській мовах.

III. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

175 Запишіть іменники кожної групи в зазначеній формі.

1. *Родового відмінка однини*. Млин, дощ, будинок, завод, альбом, міліметр, трамвай, роман, Роман, Тернопіль.

2. *Орудного відмінка однини*. Подорож, честь, кров, лань, річ, спокій, кобзар, читач, калач, озеро.

3. *Кличного відмінка однини*. Козак, Київ, Ольга, друг, парубок, директор, сокіл, Надія Петрівна Остапенко, Андрій Сергійович Остапенко.

176 Дайте відповіді на запитання мовознавчої вікторини.

1. Яку форму має іменник *кача* в давальному відмінку – *качати* чи *каченняті*?
2. Яку форму має іменник *плем'я* в орудному відмінку – *племенем* чи *плем'ям*?
3. До якої відміни належать іменники *граблі, вила, ножиці*?
4. Яку форму матиме іменник *Львів* у родовому відмінку?
5. До назв істот чи неістот належить іменник *натовп*?
6. Який із цих іменників є незмінюваним: *фантазія, дзеркало, ательє*?
7. Якого роду іменник *шампунь*?
8. Як ви звернетесь до вчителя, якщо його батька звати Михайло, а його самого – Валентин?

177 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Іменник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

І ТАКЕ БУВАЄ

Якось Сашко спостерігав за грою в шахи двох дівчаток-шестикласниць. Коли одна з них опинилася в скрутному становищі, Сашко підказав правильний хід: «*Ходити королеві*». Дівчинка

пішла королевою і... одразу програла.

Поміркуйте, чому програла дівчинка, хоча Сашко підказав правильно.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Іменник у формі орудного відмінка є в реченні
  - А Осінній сад ще яблучка глядить (*Л. Костенко*).
  - Б Намалюй, зимова нічко, білосніжні сні (*З. Мороз*).
  - В Деся вітер грає на віолончелі (*В. Симоненко*).
  - Г А за вікном сніги летять лапаті (*М. Луків*).
2. До чоловічого роду належать усі іменники в рядку

А насип, Чернігів, сутінь	В кіно, Дніпро, зал
Б фламінго, професор, степ	Г поні, путь, змій

3. До III відміни належать усі іменники в рядку

А пам'ять, рука, віддаль

В милість, ніч, любов

Б розкіш, мить, Дунай

Г курча, вість, радість

4. Букву *е* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

А вишн...ю, куц...м

В гост...м, книг...ю

Б столяр...м, дощ...м

Г крас...ю, вулиц...ю

5. НЕправильно утворено ім'я по батькові

А Юріївна

Б Яківна

В Миколаївна

Г Сергівна

6. Складіть по одному реченню зі словом *неволя* й сполученням *не воля*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке іменник? Які його граматичні ознаки?
2. Які іменники належать до власних назв? Розкажіть про особливості їх написання. Наведіть приклади.
3. Як визначають рід незмінюваних іменників? Наведіть 2–3 приклади іменників, у яких рід визначити неможливо.
4. Які іменники належать до незмінюваних? Наведіть приклади.
5. На які відміни та групи поділяють іменники? Наведіть приклади.
6. Які іменники II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-а(-я)*, а які – *-у(-ю)*? Наведіть приклади.
7. Які закінчення мають іменники I і II відмін у кличному відмінку однини? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання букв *е*, *и*, *і* в суфіксах іменників.
9. Розкажіть про написання *не* з іменниками. Наведіть приклади.
10. За допомогою яких суфіксів утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові? Провідмінійте усно *Прокопенко Юрій Борисович*.

Об'єднайтеся в групи (3–5 осіб) і підготуйте міні-журнал «Іменник» (6–8 сторінок формату А4 або А5).

ПРОЕКТ

Для початку визначте, про що йтиметься на кожній сторінці журналу. Наприклад: правило з малюнком; текст пісні, у якому виділено кольором іменники; загадки; ребуси тощо. Домовтеся, хто з вас зробить обкладинку журналу. Підготуйте кожен (кожна) свою сторінку, а потім скріпіть їх.

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ІМЕННИК – ЧЕМПІОН

Слів якої частини мови в українській мові найбільше? Це іменники. Відомо, що в 11-томному Словнику української мови нараховується 135 000 слів. Іменників серед них майже половина. Порівняно з іменником дієслово має слів удвічі менше.

Чому саме іменник у численності став неперевершеним? Насамперед тому, що нас оточує безмежний світ предметів. Людина пізнає ці предмети і, звичайно, їх називає. Багато іменників з'явилися в мові тому, що вони часто перетворюють на себе інші частини мови. Подивіться, будь ласка, на дієслово *писати*. Одне-однісіньке дієслово, а скільки пішло від нього у світ іменників: *писання, письмо, писемність, писар, писанка, письменник...* Ось така могутність іменника у творенні слів! (За І. Вихованцем).

УСМІХНІМОСЯ

НА ДОЗВІЛІ

СВИНЕЦЬ

Вчитель, сівши на стілець,
Викликає Рому:
– Розкажи нам про свинець
Все, що вивчив дома. –
Рома довго розганя язика у роті:
– Ну... свинець... це то... свиня
В чоловічій роді... –
Вчитель каже: – Молодець!
По такій пригоді
Тобі ставлю одинець
У жіночій роді!

К. Дяченко

СКОРОМОВКИ

Бубоніла діду баба:
– Ой не дмухай на кульбабу,
Бо з кульбаби полетять
Сто малих кульбабенят.

В. Кленц

* * *

Заболіли зуби в зебри.
Йти до зубра, зебро, треба.
Як не хочеш бути беззуба –
Лікуватись йди до зубра.

Л. Мовчун

НА ДОЗВІЛІ

ЦІКАВІ СЛОВА

Відгадайте слова, які можна читати в обох напрямках.

Зліва направо ⇒	СЛОВО	Справа наліво ⇐
геометрична фігура		листяне дерево
чарівник		крики, галас
молочний продукт		білі зерна, які використовують у їжі
домашня тварина		майданчик для молотьби

*Слова, слова... Вони в собі всі різні:
тривожні й тихі, радісні й сумні;
є терпеливі, є жорстокі й грізні,
лукаві й чесні, мудрі і смішні.*

Микола Ткач

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ ПРИКМЕТНИК

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки прикметника, його синтаксичну роль;
- групи прикметників за значенням.

Ви вмітимете:

- визначати форму прикметника в реченні;
- відмінювати прикметники;
- утворювати прикметники різними способами;
- правильно писати прикметники з вивченими орфограмами;
- використовувати прикметники в мовленні.

§ 21. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про загальне значення й морфологічні ознаки прикметників, а також про використання цих слів у мовленні

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке епітети? 2. На які питання відповідають прикметники?

178 А. Визначте стиль мовлення кожного тексту.

1. Пролісок – квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату снігольдову скоринку пнеться цупкий паросток (*Ю. Смолич*).

2. Пролісок – багаторічна тіньовитривала ранньовесняна рослина заввишки 10–20 см. Стебло безлисте, голе, листки прикореневі, до основи звужені (*З довідника*).

Б. Знайдіть прикметники й поміркуйте, у якому тексті їх використано для точного опису квітки, а в якому – для її образного змалювання.

В. Зробіть висновок про роль прикметників у різних стилях.

Загальне
значення

Морфологічні
ознаки

Синтаксична
роль

Роль
у мовленні

Прикметник (рос. прилагательное) – це частина мови, що виражає ознаку предмета й відповідає на питання **який? чий?** **НАПРИКЛАД:** *широкий, весняний, мамин.*

Прикметники змінюємо за **родами, числами, відмінками**.

Початковою формою прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

У реченні прикметник найчастіше буває **означенням**, рідше – **присудком**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пливають над степом хмари волохаті* (*Л. Костенко*). 2. *По вітрі було холодне й чисте* (*Є. Гуцало*).

Прикметники використовуємо для точного опису предметів, явищ і подій. У **художньому** мовленні прикметники часто виконують функцію епітетів, метафор, надаючи висловленню образності, емоційності.

179 І. Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення поєднано в ньому. Чому рослина мати-й-мачуха має таку назву?

МАТИ-Й-МАЧУХА

Теплої весни наприкінці березня з'являються золоті кружальця мати-й-мачухи. Росте ця чудова рослина на берегах рік, на глинищах, бо любить вона глинисту землю.

Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю своїми **ніжними** золотисто-жовтими голівками. А тільки-но зійдуть перші зірки в небі вечірньої години, голівки закриваються на відпочинок, засинають. Навіть стебельця хиляться до землі. У нічній темні з-під товщі землі пробують пробиватися на білий світ листочки. З одного боку вони теплим сірим пушком укріті. Отож у народі кажуть, що то «мати». А з другого боку, верхнього, – листки гладенькі, темно-зелені. До лица припулиш – холодні. Ото й кажуть: «мачуха» (За Л. Павленком).

II. Знайдіть у тексті прикметники-епітети. Доберіть усно синоніми до виділеного прикметника.

III. Випишіть 5 словосполучень «іменник + прикметник» (на вибір). У дужках зазначте рід, число й відмінок прикметника.

180 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що у дворі вашої школи чи будинку планують облаштувати нову клумбу. Які квіти ви запропонували б там висадити й чому? Яку роботу могли б виконати самі?

181 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прикметники як члени речення. Які з прикметників використано для точного опису предметів (подій, явищ)?

1. Попрощалось **ясне** сонце з **чорною з(е,и)млею**, виступає **круглий місяць з с(е,и)строю зорею** (Т. Шевченко). 2. Вже **листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту перуку*** (Л. Костенко). 3. Крізь **мутні ши(б,п)ки тихою задумою**** пробивається **синє, боязке промі(н,нн)я** (С. Васильченко). 4. Національно-визвольна війна **україн(ь)с(ь)кого народу проти польського панува(н,нн)я** тривала з 1648 по 1657 рік (З підручника). 5. Блискавка **найчастіше виникає в купчасто-дощових хмарах, які називають грозовими** (З підручника).

*Перу́ка – рос. парі́к.

**Заду́ма – рос. заду́мчивость, разду́мье.

II. Доберіть усно синоніми й антоніми до виділених слів.

182 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст. Укажіть у них прикметники.

Мудра голова, щедра рука, сильна сторона, камінне серце, гостре слово.

II. Пригадайте інший фразеологізм із прикметником і складіть із цим сполученням речення.

183 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники.

1. Якого каміння немає в морі?
2. З якого полотна не можна пошити сорочку?
3. Якою стане біла хустинка, якщо її вкинути в Чорне море?
4. У яку бочку не можна налити води?
5. Яких подій не було вчора та не буде завтра?

184 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «*Зашелестів дощ*», «*Вечір наближається скорою ходою*», «*Ріка заснула в берегах*». Використайте в тексті прикметники-епітети.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе художником і розкажіть, яким би ви зобразили на картині море під час шторму і штилю, удень і ввечері. Доберіть і запишіть 3–5 прикметників, за допомогою яких можна описати море в художньому творі. Напишіть невеликий опис моря (5–6 речень), використовуючи дібрані прикметники.

185 Виберіть з підручника історії чи географії невеликий текст наукового стилю (5–7 речень) і запишіть його українською мовою. Підкресліть прикметники як члени речення та простежте, чи допомагають ці слова точно описати предмет (подію, явище).

186 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення» та відповідями.

1. Сергійко зустрів товариша дружним потиском руки. 2. Наслідки стихії подолали дружніми зусиллями. 3. Лейтенант був одягнений у нову воєнну форму. 4. Олеся із задоволенням ходить до музикальної школи. 5. У багатьох дітей гарний музичний слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Дру́жний – одностайний, згуртований; який відбувається одночасно, злагоджено. *Дружний колектив, дружний клас, дружний спів.*

Дру́жній – доброзичливий, прихильний, дружелюбний. *Дружній погляд, дружня усмішка, дружнє слово.*

* * *

Во́єнний – який стосується війни. *Воєнне лихоліття, воєнний час.*

Ві́йськові́й – який стосується війська. *Військовий командир, військовий оркестр.*

§ 22. ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Про прикметники якісні, відносні, присвійні, а також про перехід прикметників з однієї групи в іншу

- 187** А. Поміркуйте, у якій колонці прикметники виражають ознаку, що може бути виявлена більшою чи меншою мірою.

Якісні	Відносні
старий м'який чорний	мідний вчорашній міський

- Б. А в якій колонці прикметники позначають ознаку предмета за його відношенням до матеріалу, часу тощо?
В. Зробіть висновок, у чому полягає різниця між прикметниками якісними й відносними.

Якісні

В українській мові, як і в російській, усі прикметники поділяють на три групи за значенням.

Якісні (рос. качественные) прикметники позначають таку ознаку предмета, яка може бути виявлена більшою чи меншою мірою. **НАПРИКЛАД:** *веселий* (веселіший, найвеселіший); *добрий*; *світлий*.

Відносні

Відносні (рос. относительные) прикметники позначають ознаку предмета за його відношенням до інших предметів, дій чи обставин. Ознака відносних прикметників незмінна, вона не може виражатися більшою чи меншою мірою. **НАПРИКЛАД:** *кришталевий*, *шкільний*, *дощовий*.

Присвійні

Присвійні (рос. притяжательные) прикметники позначають належність чого-небудь **особі** чи **тварині** й відповідають на питання *чий?* **НАПРИКЛАД:** *Андріїв*, *сестрин*, *мишачий*, *тюленевий*.

- 188** Обґрунтуйте належність прикметників у словосполученнях до однієї з груп. Скористайтеся поданим нижче міркуванням.

Якісні	Відносні	Присвійні
низький паркан	вишневий компот	Василева книжка
смачне морозиво	сільська дорога	гусячий хвіст

МІРКУЙМО. Прикметник *низький* указує на ознаку, яка може бути в більшій чи меншій мірі (*більш чи менш низький*). Утворює словосполучення з прислівником *дуже*. Отже, це якісний прикметник.

189 Випишіть прикметники в три колонки: 1) якісні; 2) відносні; 3) присвійні.

Вечірня Одеса, смачне какао, банківський рахунок, орлине гніздо, золотий характер, лікареве обличчя, струнка береза, прайвий берег, Максимів планшет, фруктове морозиво.

190 І. Прочитайте текст. Визначте стиль мовлення. Знайдіть прикметники, які використано для опису історичних подій.

Князь Володимир
Великий

ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА

Посівши київський престол, син Святослава Володимир здійснив кілька походів проти східнослов'янських племен, які ще не були підкорені Києву. Князь позбавив* влади племінних князів і замість них посадив у великих містах своїх синів. Розбудовувався й міцнів стольний Київ. За Володимира Русь стала найбільшою державою тогочасної Європи. А запровадження** християнської релігії сприяло налагодженню тісних відносин з багатьма державами (З посібника).

*Позбавляти – рос. лишать. **Запровадження – рос. введение.

II. Випишіть прикметники у дві колонки: 1) якісні; 2) відносні. Від яких чотирьох іменників, використаних у тексті, можна утворити присвійні прикметники?

191 ПОСТІЛКАЙТЕСЯ. Уявіть, що ви потрапили в давній Київ. З ким ви хотіли б там зустрітися та про що поговорити?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійний прикметник, який утворено від власної назви, пишемо з **малої** букви, якщо він:

- а) має суфікс **-івськ-(-ївськ-)** або **-инськ-** (**шевченківські** рядки);
- б) входить до складу **фразеологізму** (**гордіїв вузол**, **дамоклів меч**).

192 І. Прочитайте вголос словосполучення з присвійними прикметниками. Поясніть написання прикметників з великої чи малої букви.

Мамина книжка, Євгеніїв смартфон, Юлине повідомлення, Денисів допис, Наталчин батько, Шевченкові поезії, шевченківський стиль, франківські сонети, Тичинине слово, сізіфова праця, товаришів портфель, лисяча голова, курячий гребінь, качиний дзьоб.

II. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть прикметник як член речення.

193 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть по черзі з довідки до іменників такі прикметники, щоб утворилися фразеологізми (усно). Поясніть значення одного словосполучення (на вибір).

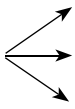
Послуга, пам'ять, апетит, п'ятá, праця, меч.

ДОВІДКА. *Курячий, вовчий, ведмежий, ахіллесів, сізифів, дамоклів.*

II. Запишіть фразеологізми. Визначте групу прикметників за значенням. Знайдіть три прикметники, які утворені від власних назв, і поясніть, чому їх пишемо з малої букви.

Перехід
в іншу
групу

Прикметники мають здатність переходити з однієї групи в іншу: 1) якісні у відносні; 2) відносні в якісні; 3) присвійні у відносні та якісні. **НАПРИКЛАД:**

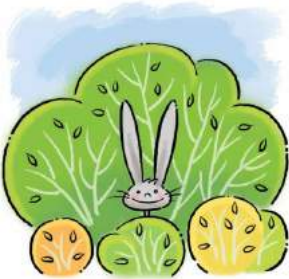
лебединий *лебединий пух* (присвійний)
лебедина зграя (відносний)
лебедина вірність (якісний)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Відносні й присвійні прикметники набувають ознак якісних, якщо вживаються в переносному значенні.

194 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому прикметник *заячий* у поданих реченнях належить до різних груп за значенням.

- 3-під куща виглядали **заячі** вуха (*присвійний*).
- Дід Кузьма купив собі теплу **заячу** шапку (*відносний*).
- Боягуз ти, друже, **заяча** душа в тебе (*якісний*).

195 I. З поданих російською мовою словосполучень виберіть ті, у яких є якісний прикметник. У прямому чи переносному значенні вжито цей прикметник?

Золотое кольцо – золотые руки.

Волчий хвост – волчий аппетит.

Сладкий чай – сладкие слова.

II. Перекладіть вибрані словосполучення українською мовою й запишіть. З одним перекладеним словосполученням (на вибір) складіть усно речення.

196 Визначте усно, які з прикметників належать до присвійних. Обґрунтуйте свою думку.

Грінченків словник, шевченківські вірші, Шевченкова хата, Шевченківська премія, Нобелівська премія, батьківські збори, батькова шапка, батьківське ставлення, норковий хвіст, норкова шапка.

197 I. Спишіть речення. Над кожним прикметником скорочено надпишіть його групу за значенням. Підкресліть прикметники, які перейшли з однієї групи в іншу.

1. І в небі жайворон співа, мов струмінь з срібною водою (Олександр Олесь). 2. Поволі, широко ступає Мартин і **чавунною*** жменею **розсипає бурштинове*** зерно (У. Самчук). 3. Весняний вечір, зорі дикі. В калюжах грозяна вода (А. Малишко). 4. Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові **обличчя** гарячим рум'янцем (Я. Качура). 5. Ольга спить, закутана в теплу ведмежу шубу (Я. Галан).

**Чаву́нний* – рос. чугу́нный.

***Буршти́н* – скам'яніла смола жовтого кольору; використовується для виготовлення прикрас.

II. Знайдіть і поясніть орфограми у виділених словах.

198 Складіть усно невелике висловлення (5–7 речень) на одну з тем, використовуючи прикметники різних груп за значенням.

ТЕМИ: «Мамина пісня», «Татове слово», «Дідусеві казки», «Бабусині рушники».

§ 23. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прикметників, творення їхніх форм та про культуру мовлення

199 А. Прочитайте словосполучення. Поясніть лексичне значення виділених прикметників.

- ✓ **холодний** день
- ✓ **холодніший** день (*вищий ступінь*)
- ✓ **найхолодніший** день (*найвищий ступінь*)

Б. Як утворено виділені прикметники?

В. Зробіть висновок про особливості прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння.

Ступені порівняння

Від **якісних** прикметників утворюємо форми вищого та найвищого ступенів порівняння (рос. сравнительной и превосходной степеней сравнения).

Вищий ступінь

Найвищий ступінь

Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси -ш-, -іш-	Додаємо слова більш, менш до звичайної форми прикметника	Додаємо префікс най- до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова найбільш, найменш до звичайної форми прикметника
<i>дальший</i> <i>рідніший</i>	<i>більш далекий</i> <i>більш рідний</i>	<i>найдальший</i> <i>найрідніший</i>	<i>найбільш далекий</i> <i>найбільш рідний</i>

Інші основи

Форми ступенів порівняння деяких прикметників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший.

Додаткові засоби

Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами **як-, що-**. **НАПРИКЛАД:** якнайвищий, щонайвищий. Інколи найвищий ступінь виражаємо додаванням до вищого ступеня сполучень **від усіх, над усе, за всіх**. **НАПРИКЛАД:** тихіший від усіх, миліший над усе.

Виятки

Не мають ступенів порівняння:

- прикметники *сліпий, босий, голий, живий, порожній* і подібні;
- складні прикметники (*кисло-солодкий, чорноокий*);
- прикметники з префіксами *пре-, за-, над-, без-, архі-, супер-, екстра-* (*предобрий*);
- прикметники із суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -езн-, -енн-, -ущ-, -уват-* (*тихенький, старезний, жовтуватий*).

200

Розгляньте таблицю й порівняйте особливості творення та вживання форм ступенів порівняння прикметників в українській і російській мовах.

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Вищий ступінь (рос. сравнительная степень)	<i>веселее</i> <i>более весёлый</i>	<i>веселіший</i> <i>більш веселий</i>
Найвищий ступінь (рос. превосходная степень)	<i>веселейший</i> <i>наиболее весёлый</i> <i>самый весёлый</i>	<i>найвеселіший</i> <i>найбільш веселий</i>

201 I. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Випишіть з речень прикметники: один (одна) з вас – прикметники вищого ступеня порівняння, а другий (друга) – найвищого. Визначте усно їхню форму (проста чи складена).

1. Що **темніша** ніч, то ясніші зорі.
2. З усіх скарбів найбільш цінним є молодість.
3. Затишна ясна долина щонайкраща для спочину.
4. І найменша іскорка зродить великий вогонь.
5. Свій хліб більш ситний (*Нар. творчість*).

II. Виділене слово розберіть за будовою.

202 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте народний вислів «Земля найбагатша, вода найсильніша»?

203 Утворіть просту й складену форми вищого та найвищого ступенів порівняння поданих прикметників (де це можливо). Якими суфіксами, префіксом чи словами ви скористалися?

Щасливий, босий, поганий, синенький, молодий, електричний, преспокійний, порожній.

Зміни
звуків

При утворенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають (*тонкий – тонш-ий, широкий – ширш-ий*). Крім того:

- кінцевий приголосний кореня [с] із суфіксом [ш] змінюються на [шч] (буква *щ*): *вищий, кращий*;
- кінцеві приголосні кореня [г], [ж], [з'] із суфіксом [ш] змінюються на [жч]: *дорожчий, вужчий, тяжчий, нижчий, дужчий, ближчий, важчий*.

204 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках прикметники у простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах при словотворенні випали суфікси?

ЗРАЗОК. Тяжкий – тяжчий.

1. І стоїть уже осінь за літечко (висока) (*Н. Поклад*).
2. Він був наполовину (низький) від Дениса (*Г. Тютюнник*).
3. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все (прозора) і (легка) (*М. Коцюбинський*).
4. Весняна земля (солодка) за траву (*Нар. творчість*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, слово **самий** із прикметниками ніколи не використовуємо. Слід уникати й інших помилок у вживанні прикметників. **ПОРІВНЯЙМО:**

Ступені порівняння

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>найбільш точний; найточніший</i>	<i>самий точний</i>
<i>більш точний; точніший</i>	<i>більш точніший</i>
<i>найдорожча; дорожча за всіх</i>	<i>найдорожча за всіх</i>
<i>менший від сестри; менший за сестру; менший, ніж сестра</i>	<i>менший сестри</i>

Перекладаємо так:

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
<i>сталь крепче меди</i>	<i>сталь міцніша за мідь (ніж мідь, від міді)</i>
<i>самый холодный</i>	<i>найхолодніший, найбільш холодний</i>

205 Перекладіть і запишіть українською мовою, зберігши ступінь порівняння та форму прикметників.

1. Лёд легче воды, сосна выше ольхи, самый красивый город, нет ничего более загадочного, сильнееший спортсмен, она намного мудрее.

2. На краю дороги стоял дуб. Вероятно, в десять раз старше берёз. Он был в десять раз толще и в два раза выше каждой берёзы (Л. Толстой).

206 Відредагуйте усно речення. Поясніть помилки. Скористайтеся поданою вище таблицею.

1. Він самый найкращий у групі.
2. Ранковий рейс менш зручніший.
3. Це слово вживається у більш вужчому значенні.
4. Найбільш цікавішою була розповідь Наталі.
5. Гепард – сама швидка тварина у світі.
6. Тепле повітря легше холодного.
7. Сталь міцніше міді.
8. Сягнули найрекорднішої глибини.

207 Виконайте завдання одного з варіантів, використавши прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння.

ВАРІАНТ А. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Рідний край». У діалозі порівняйте місцевість, де ви мешкаєте, та місцевість, де мешкає ваш знайомий (родич).

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Мій будинок». У діалозі порівняйте будинок, у якому ви мешкаєте, та будинок, у якому мешкає ваш товариш (знайомий).

І ТАКЕ БУВАЄ

– Знаєш, дідусю, а мій собака більш розумніший за сусідського Рябка.

Дідусь усміхнувся:

– Можливо, він і розумніший, а от ти, схоже, не дуже уважний на уроках української мови.

Поясніть, чому дідусь зробив такий висновок.

§ 24. ПОВНІ Й КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

Про особливості використання в мовленні коротких і повних нестягнених форм прикметників

ПРИГАДАЙМО. Які особливості художнього стилю мовлення?

208 А. Порівняйте виділені форми прикметників. Чи однакові вони за будовою?

1. Розкинувся **зелений** сад.

2. Ішов **дрібний** дощик.

1. Розкинувся **зелен** сад.

2. Ішов **дрібен** дощик.

Б. Визначте, які із цих форм загальновживані, а які – стилістично забарвлені. Які з них, на вашу думку, можна назвати короткими, а які – повними?

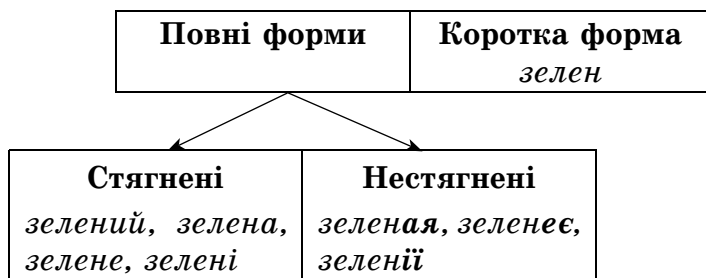
В. Зробіть висновок про особливості коротких прикметників.

Коротка форма

Невелика група якісних прикметників може мати **коротку** форму. **НАПРИКЛАД:** *зелен, дрібен, певен, винен, рад, потрібен.*

Повна форма

Повні форми прикметників бувають стягнені й нестягнені. **ПОРІВНЯЙМО:**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Короткі форми прикметників уживаємо лише в однині чоловічого роду, а нестягнені – в однині жіночого й середнього роду та в множині.

Роль
у мовленні

Короткі та нестягнені форми прикметників поширені в усній народній творчості. Їх також використовують у поезії для вираження урочистості, емоційної піднесеності. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пливе човен води повен* (Нар. творчість). 2. *Оживуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться...* (Т. Шевченко).

209 I. Утворіть за зразком короткі й повні нестягнені форми прикметників. Для якого стилю мовлення характерні ці форми?

ЗРАЗОК. Ясний – ясен, ясная, яснее, яснії.

Повний, дрібний, славний.

II. З одним дібраним прикметником (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

210 I. Спишіть речення. Які з них співзвучні з поданою ілюстрацією? Підкресліть короткі форми прикметників однією рисою, а повні нестягнені – двома.

1. Виплива на сині ріки ясен вечір іздала (М. Рильський).
2. Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець (М. Ткач).
3. Гаю, гаю, зелен розмаю, любив дівчину, сам добре знаю (Нар. творчість).
4. І широкую долину, і вечірнюю годину, і що снилось-говорилось – не забуду я (Т. Шевченко).
5. А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита (Нар. творчість).
6. Один товариш – ясне сонечко, другий товариш – та місяченько, третій товариш – та дрібен дощик (Нар. творчість).

II. Надпишіть скорочено над прикметниками групу за значенням (якісні, відносні, присвійні).

III. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

211 I. Прочитайте уривок з народної думи. Знайдіть епітети й метафори. Якою є їхня роль у тексті?

Ой, у святую неділеньку
рано-пораненьку
не сизії тумани уставали,
не буйнії вітри повівали,
не чорнії хмари наступали,
не дрібнії дощі накрапали,
коли три брати із города Азова,
із турецької бусурменської
великої неволі утікали.

II. Знайдіть прикметники. Визначте їхню форму (повна чи коротка, стягнена чи нестягнена). Чи надають нестягнені форми прикметників емоційної піднесеності?

212 Хто зможе за 1 хвилину, не користуючись підручником, дібрати й записати чотири прикметники короткої форми? А хто добере ще більше таких слів?

213 Перекладіть сполучення українською мовою й запишіть. Якими формами прикметників (повними чи короткими) ви скористалися?

Рад тебе видеть, готов тебе выслушать, лес очень красив, мир прекрасен, будь счастлив каждую минуту.

214 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть вірш (пісню), використавши короткі або повні нестягнені форми прикметників.

ВАРІАНТ Б. Випишіть з народної пісні (думи) чи з вірша уривок, у якому вжито короткі або повні нестягнені форми прикметників.

215 Відредагуйте усно текст. Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Моя сама краща подруга – Наталка. Ми всігдa разом ходимо до школи, бо живемо на сусідських вулицях. Кожного тижня провідуємо бабусю Оксану, допомагаємо їй вимити пол, постірати, принести води. Наша бабуся лагідна, добрая, вона володіє рідким даром – уміє розповідати цікаві бувальщини.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Сусідній – розташований поруч, поблизу чогось. *Сусідній район.*

Сусідський – належний, властивий сусідові. *Сусідський хлопець, сусідський кіт.*

Рідкий – 1) який перебуває у стані рідини; 2) у якому складники розміщені нещільно. *Рідкий борщ, рідкий ліс.*

Рідкісний – який буває, трапляється дуже рідко. *Рідкісний таланти, рідкісна книжка.*

§ 25. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

*Про особливості відмінювання прикметників
твердої та м'якої груп*

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні? Як позначаємо їхню м'якість на письмі?

216 Розгляньте зразки відмінювання прикметників. Що спільного й відмінного в системі відмінкових закінчень прикметників твердої та м'якої груп?

ТВЕРДА ГРУПА

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	новий	нове	нова	нові
Р.	нового	нового	нової	нових
Д.	новому	новому	новій	новим
Зн.	новий, нового	нове	нову	нові, нових
Ор.	новим	новим	новою	новими
М.	на/у новому, новім	на/у новому, новім	на/у новій	на/у нових

М'ЯКА ГРУПА

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	синій	сине	синя	сині
Р.	синього	синього	синьої	синіх
Д.	синьому	синьому	синій	синім
Зн.	синій, синього	сине	синю	сині, синіх
Ор.	синім	синім	синьою	синіми
М.	на/у синьому, синім	на/у синьому, синім	на/у синій	на/у синіх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В **орудному** відмінку однини прикметники жіночого роду мають лише закінчення **-ою** (а не **-єю, -єю**). **НАПРИКЛАД:** *пахучою, найвищою, довговійою, круглолицьою, ранньою.*

Тверда
група

До **твердої групи** належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини закінчується на **твердий** приголосний. **НАПРИКЛАД:** *веселий, Андрійв, материн.*

М'яка
група

До м'якої групи належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний. **НАПРИКЛАД:** синій, безкрай [бе^изкрай ій].

217 I. Запишіть прикметники у дві колонки: 1) тверда група; 2) м'яка група.

Мобільний, торішній, гарячий, братів, городній, довгоший, Маріїн, дорожній.

II. Провідмініайте письмово по одному прикметнику кожної групи, виділіть закінчення.

218 I. Прочитайте виразно вірш. За допомогою яких художніх засобів автору вдалося передати любов до матері? Поясніть роль прикметників у тексті.

МАТЕРІ

У хаті сонячний промінь косо
На долівку ляга з вікна...
Твої чорні шовкові коси
Припорошила вже сивина.
Легкі зморшки обличчя вкрили –
Це життя трудового плід.
Але в кожному русі – сила,
В очах юності видно слід.
Я таку тебе завжди бачу,
Образ в серці такий несу –
Материнську любов гарячу
І твоєї душі красу.

В. Симоненко

II. Знайдіть у тексті прикметники, усно визначте їхню групу, відмінок і поставте в початковій формі (називний відмінок однини чоловічого роду).

 219 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Чи завжди ви погоджуєтеся з думкою своїх батьків (дідуся, бабусі)? Як доводите свою правоту?

220 Провідмініайте усно словосполучення. Відмінювання одного з них (на вибір) запишіть, виділіть закінчення прикметника й іменника.

Трамвайна колія, осінній дощ, безкраї поля.

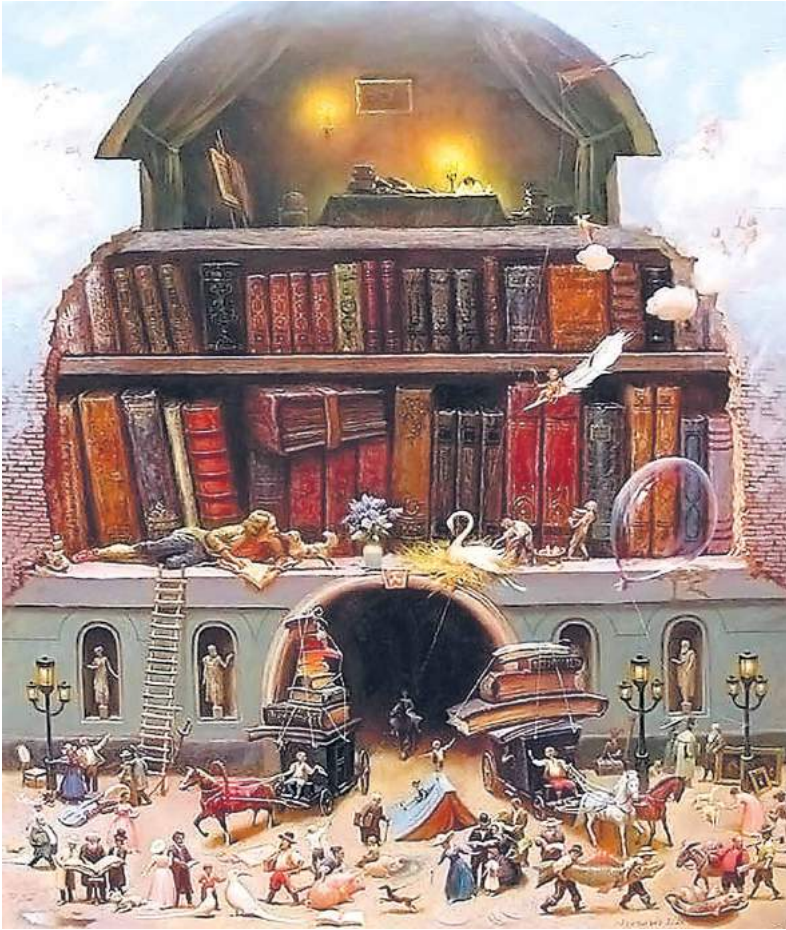
221 I. Запишіть словосполучення у формі орудного відмінка однини. Чи всі прикметники жіночого роду в цій формі матимуть закінчення -ою?

Вечірня тиша, темна круча, солов'їна пісня, пізня осінь, довговія дівчина, безкрая земля, пішохідний перехід, запашний калач, Надіїн перстень, житній хліб.

пізньою
безкрайною
довговійною

II. У записаних словосполученнях підкресліть і поясніть орфограму «Букви о, е(є) в закінченнях орудного відмінка іменників I та II відмін».

- 222** Розгляньте репродукцію картини. Що на ній зображено? Чи є в цьому щось незвичайне? Складіть і запишіть чотири речення за картиною, використавши прикметники у формі різних відмінків. Підкресліть прикметники як члени речення.

В. Рекуненко. Книжковий будинок

-лиций

Складні прикметники із частиною **-лиций** мають в однині м'яку основу (крім Н. й Ор. в.), а в множині – тверду (крім Н. в.). **НАПРИКЛАД:** білолиций, білолицього, білолицьому, білолицим, білолицих.

- 223** Провідмініайте прикметник *круглолиций* у формах чоловічого роду однини та множини. Доберіть інші складні прикметники із частиною **-лиций**.

- 224** І. Спишіть речення, ставлячи прикметники у відповідній формі та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вивчені пунктограми.

1. Неподалік радісно й велично літали журавлі над (молодий) травами (К. Мотрич). 2. Біліє сніг в (лелечий) гнізді і льоду вже

намерзло півбадді* (*Л. Костенко*). 3. У повітрі з (ранній) ранку до (пізній) вечора гули літаки (*В. Сосюра*). 4. Долівка** в зіллі (запашний) спочила за стіл сім'я сідає (*В. Підпалый*). 5. Ранок був чудовий. На (безкрайній) лазуровому небі – ні хмаринки (*В. Гжицький*).

*Баддя – велике низьке відро.

**Долівка – рос. пол (земляной).

II. Доберіть усно синоніми до виділеного прикметника.

III. Розберіть письмово два прикметники як частину мови (на вибір). Скористайтеся поданим нижче зразком.

Розбір прикметника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Група за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
4. Ступінь порівняння та форма (якщо є).
5. Форма повна чи коротка.
6. Рід, число, відмінок.
7. Група тверда чи м'яка.
8. Синтаксична роль.

Зразок письмового розбору

Надворі гуляє люта зима.

Люта – прикм., п. ф. *лютий*, якісн., повн. ф., ж. р., одн., Н. в., тв. гр., означ.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Поглянь, Назаре, ось під'їжджає мій старий приятель, – каже батько своєму синові-шестикласнику.

– Ні, тату, ти помилився, це не твій старий приятель, а якийсь молодий чоловік.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між батьком і сином. Який прикметник доречніше було б ужити батькові – старий чи давній?

§ 26. ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

*Про найуживаніші прикметникові суфікси,
творення присвійних прикметників,
а також про зміни приголосних при словотворенні*

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотворення?

225 Розгляньте таблицю. Визначте, як утворено наведені в ній прикметники.

СУФІКСИ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники	Відносні прикметники	Присвійні прикметники
-ш-, -іш-, -енн-, -анн-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -уват-, -ав- (-яв-), -лив-, -ист-, -ат-, -н-, -ок-, -к- та інші: маленький, здоровенний, крикливий, високий	-н-, -ов-, -ев-(-єв-), -ськ-, -зьк-, -цьк-, -инськ-, -овн-, -ичн-, -ічн-, -ійн-, -альн-, -ан-(-ян-), -ин- та інші: лісний, металевий, ялтинський, духовний	-ів-(-їв-), -ов-, -ин-, -ін-, -івськ-, -ач-(-яч-) та інші: батьків, сестрин, кролячий

226 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Чому, на вашу думку, спорт об'єднує людей?

СПОРТ ОБ'ЄДНУЄ НАС

Раз на чотири роки проводяться Олімпійські ігри. У такі дні наша планета стає величезним **стадіоном**, а **континенти** – трибунами. Олімпійський рух об'єднує **народи світу**, бо спорт один для всіх. Світ захоплюється спортивними досягненнями американця Марка Спітца, норвежця Уле-Ейнара Бьорндалена, українців **Сергія Бубки**, **Лілії Підкопаєвої**, **Яни Клочкової**.

Підтвердженням високої мети Олімпіади є проведення з 1960 року Ігор для спортсменів і спортсменок з інвалідністю. Ці люди відчувають моральну підтримку.

Наші **спортсмени** своїми перемогами возвеличують рідну Україну. Гордо майорить синьо-жовтий прапор, коли українці-чемпіони біжать коло пошани. Ось справжні патріоти, ось справжні герої! На них я хотів би бути схожим (З учнівського твору).

Лілія Підкопаєва

II. Випишіть похідні прикметники й усно поясніть, як їх утворено. За виписаними прикметниками стисло перекажіть прочитане.

III. Утворіть і запишіть прикметники від виділених слів.

227 Хто зможе дібрати три прикметники: а) з префіксом *над-*; б) з префіксом *без-*?

228 Розгляньте фотографії пам'яток природи й архітектури. Поясніть, як утворено назви цих пам'яток.

1. Урицькі скелі
(с. Урич, Львівщина)

2. Карадазький заповідник
(Карадаг, Крим)

3. Збаразький замок
(м. Збараж, Тернопільщина)

229 Від поданих іменників утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Які зміни приголосних відбулися при цьому? Запишіть утворені слова, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Париж – паризький.*

Кременчук, Буг, Волинь, чех, Київ,
Прага, Запоріжжя, Овруч, Острог, това-
риш, козак.

г, з, ж + ськ = зьк
к, ц, ч + ськ = цьк
х, с, ш + ськ = ськ

Присвійні

Присвійні прикметники утворюємо так:

- від іменників (назв **осіб**) I відміни – за допомогою суфіксів *-ин, -ін(-їн-)*: *доччин, Миколин, Софійн*;
- від іменників (назв **осіб**) II відміни – за допомогою суфіксів *-ів- (-їв-, -ов-, -ев-, -єв-), -івськ-*: *батьків, батькова, Андріїв, Андрієва*;
- від назв **тварин** – за допомогою суфіксів *-ач- (-яч-), -ин-, -ін(-їн-), -ов-, -ев-*: *мішачий, орліний, тюльневий*.

АЛЕ: *вовчий, ведмежий* тощо.

230 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон батька, твори Франка, сестра Андрія, кімната сестри, зошит дочки, адреса Марії, пароль Дмитра, номер Аліни, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

Суфікси присвійних прикметників

231 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєтеся м'ячем. Підходить товариш і запитує: «Чий це м'яч?» Як правильно відповісти? Утворіть від поданих імен присвійні прикметники і запишіть. При творенні яких слів відбувається чергування приголосних?

Тарас, Сашко, Миколка, Олексій, Назар, Олег, Сергій, Оленка, Марія, Марійка, Надія, Ольга, Наталя, Наталка, Леся.

г	→	ж
к	и́н →	ч
х	→	ш

232 Спишіть речення. Підкресліть прикметники, яким суфікси й префікси надають стилістичного забарвлення. Позначте ці морфеми. Яким стилістичним забарвленням вони характеризуються?

- Негода сипонула добрячим градом у столиці (З Інтернету).
- Талого снігу платочки сивенькії, дощик дрібнесенький, холодний вітрець (Леся Українка).
- Високо на Дніпрових кручах над прадавньою рікою піднімається Канів (З газети).
- Колодязь був глибоченний, з довжелезним журавлем (Л. Дмитерко).
- То ж не маки червоненькі – то козаки молоденькі (Нар. творчість).

233 Користуючись тлумачним або орфографічним словником, доберіть по одному прикметнику з префіксами *су-, по-, все-, анти-, проти-, поза-, екстра-*.

§ 27. НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

Про те, коли треба писати не з прикметниками разом, а коли – окремо

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо *не* з іменниками?

234 А. Порівняйте написання виділених слів.

- Це **неглибоке** озеро утворилося кілька десятиліть тому.
- Це озеро **не глибоке**.

Б. Визначте, у якому реченні щось заперечується. У якому реченні прикметник з *не* означає одне поняття?

В. Зробіть висновок про написання *не* з прикметниками разом і окремо.

НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ ПИШЕМО

РАЗОМ	ОКРЕМО
якщо прикметник без не не вживається: <u>не</u>озорий, <u>не</u>вмирущий	якщо до прикметника є протиставлення: не глибокий, а мілкий
якщо прикметник у сполученні з не означає одне поняття: <u>не</u>глибокий (мілкий), <u>не</u>далекий (близький)	якщо прикметник виступає присудком, а словом не заперчується ознака, виражена цим прикметником (після не можна вставити слова є, був, була тощо): Це озеро <u>не глибоке</u>.
ОРФОГРАМА Не з прикметниками	якщо перед прикметником стоять слова <i>далеко, зовсім, аж ніяк, ні до чого</i>: <i>далеко не досконалий твір;</i> <i>ні до чого не здатна людина</i>

235 I. З поданих прикметників випишіть ті, які без префікса **не-** не вживаються.

Нещадний, невисокий, невпинний, некрасивий, неугавний, недобрий, неспіливий, нещасний, негустий.

II. З одним виписаним словом складіть і запишіть складне речення.

236 I. До поданих прикметників доберіть з довідки синоніми з префіксом **не-**. Запишіть слова парами. Виділіть у них префікси.

ЗРАЗОК. Низький – невисокий.

Ворожий, брехливий, поганий, малий, боязкий, близький, прихований.

ДОВІДКА. Недалекий, неприязний, непомітний, недобрий, неспіливий, неправдивий, невеликий.

II. Утворіть ступені порівняння від виділеного прикметника й запишіть.

237 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому лише в першому реченні **не** з прикметником пишемо разом, а в інших – окремо.

- Сашко впіймав невелику рибу.
- Сашко впіймав не велику, а маленьку рибу.
- Сашкова риба не велика.
- Сашко впіймав зовсім не велику рибу.

238 I. Спишіть речення, знімаючи ризики. Підкресліть прикметники як члени речення.

1. Круасани краще подавати не/холодними, а **теплыми** або **гарячими**. 2. Пливають в осінньому небі не/помітні хмари. 3. Сергій відчув не/приятне ставлення до себе. 4. Маринка зовсім не/схожа на свою сестру. 5. Не/дбале ставлення до свої обов'язків може призвести до не/гативних наслідків. 6. Цього разу учні виконували аж ніяк не/складні завдання. 7. Нинішня проблема далеко не/нова.

II. Утворіть усно ступені порівняння від виділених прикметників.

239 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення зі словами своєї групи. Перевірте одне в одного виконання.

1. Нешвидкий, не швидкий.
2. Невисокий, не високий.

240 I. Прочитайте текст. Чи можна назвати його оповіданням? Поміркуйте, що змусило людину здолати страх.

Я ТВІЙ ДРУГ

Я дуже люблю Карпати. Немає кращого відпочинку, як у горах. Отак роздумуючи, я забрів у густий ліс. Продираючись крізь хащі, я вийшов на невеличку дику місцину. Густина кущів молодії грабини, непрохідні полчища ялівцю*, громади смерічок – усе творило перешкоду** для дальшої ходи...

Я очам не повірив: неподалік стояла велика ведмедиця й жалібно скавуліла, а біля неї лежало налякане ведмежатко. Я нечутними кроками підійшов ближче й угледів: ведмежатко потрапило в пастку. Бракон'єри поставили! Мені нічого не залишалось, як тільки сміливо підійти до звірятка. Але як поведеться його мати? Перемагаючи неймовірний страх, я поволі, дуже обережно підходив і не спускав з ока ведмедицю. Поглажуючи ніжне хутро ведмежати, я примовляв: «Не бійся мене, малятко, я тебе визволю, я твій друг». Я розняв залізко, погладив защемлену передню лапку – і відпустив його.

Ведмедиця уважно глянула на мене й побігла з малим до лісу (За Л. Сеніком).

*Ялівець – рос. можжевельник. **Перешкода – рос. препятствие.

II. Знайдіть у тексті прикметники з префіксом *не-* й поясніть їхнє написання. Випишіть словосполучення із цими прикметниками.

 III. За виписаними словосполученнями усно перекажіть прочитане.

241 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «Не з прикметниками».

1. **(Не)добрий** шлях веде в злий край. 2. Після дощу капелюх **(не)потрібний**. 3. Доброму каменю пісок **(не)страшний** (*Нар. творчість*). 4. Слава тому, хто в годину цю грізну в праці **(не)втомній** поборює млу (*В. Сосюра*). 5. То була **(не)сумна** пісня подоланого*, а радісний спів переможця (*М. Коцюбинський*). 6. Хто робить вигляд, що до всього здатний, той ні до чого **(не)здатний** (*Лао-Цзи*). 7. Тарас стояв і вдивлявся в далеч річки кризь **(не)великі** шибки вікна (*В. Шевчук*).

*Подóбланий – рос. побеждённый.

II. Підкресліть члени речення в першому реченні. Виділене слово розберіть за будовою, визначте спосіб його творення.

§ 28. НАПИСАННЯ СУФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ

Про букви е, о, и в прикметникових суфіксах, а також про суфікси, які пишемо зі знаком м'якшення

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

242 А. Порівняйте записи в колонках.

овоч → овочевий
ясень → ясеневий

калина → каліновий
мармур → мармуровий

Б. Визначте, на який приголосний (м'який, твердий чи шиплячий) закінчується основа іменника, від якого утворено прикметник.

В. Зробіть висновок, чи залежить уживання прикметникових суфіксів **-ов-** і **-ев-** від основи твірного слова.

Суфікс
-ев-(-єв-)

Суфікс **-ев-(-єв-)** уживаємо в прикметниках, у яких **наголос** падає на **основу** та які утворено від іменника з основою на **м'який** або **шиплячий** приголосний.

НАПРИКЛАД:

січневий
(від січень),
алюмінієвий
(від алюміній).

груша → груше́вий
↑   ↙
шиплячий   наголос на основі
або м'який

Суфікс
-ов-

В інших випадках у прикметниках уживаємо суфікс **-ов-**. **НАПРИКЛАД:** каліновий, дощовий, гайовий.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежно від наголосу пишемо *дійовий* і *дієвий*; *життьовий* і *життєвий*; *крайовий* і *краєвий*; *вогневий* і *вогньовий*.

ОРФОГРАМА

Літери *о, е(є)* в суфіксах *-ов-, -ев-(-єв-)*

243 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксах прикметників першої групи пишемо букву **о**, а другої – **е**.

1. Плечовий, борщовий.
2. Павичевий, калачевий.

244 Запишіть послідовно словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленою буквою **е**; 2) зі вставленою буквою **о**. Зверніть увагу на місце наголосу в прикметниках.

Грош..вий переказ, м'яч..вий рахунок, хвощ..ві зарості, плюш..ва іграшка, травн..вий вечір, овоч..вий набір, кварц..ва лампа, товариш..ва емблема.

Ключ. Підкресліть першу букву в кожному іменнику першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

245 І. Утворіть прикметники від поданих іменників за допомогою суфікса *-ев-(-єв-)* або *-ов-*. Поставте наголос. Доведіть, що від виділеного іменника можна утворити прикметники за допомогою обох суфіксів.

Матч, палац, кришталь, **вогонь**, груша, тиждень, калач, алюміній, борщ, свинець, полин, магній, насіння, дощ, значення, чай, павич.

ІІ. Складіть і запишіть речення з одним утвореним прикметником (на вибір).

246 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви купуєте в шкільному буфеті сік і вам треба уточнити, який саме напій ви бажаєте. Утворіть від поданих назв фруктів прикметники для найменування відповідного соку. Сформулюйте речення-прохання, можливе в цій ситуації.

Вишні, персики,
абрикоси, сливи, груші,
ананаси, гранати.

Суфікси
-ичн-, -ічн-

Суфікс **-ичн-** уживаємо після букв **д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р**. **НАПРИКЛАД:** *фізичний, патріотичний*.

Після інших букв уживаємо суфікс **-ічн-(-ічн-)**. **НАПРИКЛАД:** *географічний, героїчний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Українські суфікси *-ичн-*, *-ічн-* відповідають російському суфіксу *-ическ-*. **ПОРІВНЯЙМО:**

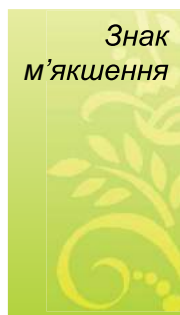
РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
<i>исторический</i>	<i>історичний</i>
<i>ритмический</i>	<i>ритмічний</i>

247 I. Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ичн-* або *-ічн-(-ічн-)*. Прикметники запишіть, обґрунтуйте написання.

Дипломатія, гімназія, лексика, гірчиця, електрика, стоматолог, ритм, герой, мікроскоп, сцена, турист, хірург, іронія, період.

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів.

Суфікси *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-*, *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-* пишемо зі знаком м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
маленький	маленький
сельский	сільський
казацкий	козацький

248 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси.

Вузесен(ь)кий, чистісін(ь)кий, теплен(ь)кий, малюсін(ь)кий, криворіз(ь)кий, чумац(ь)кий, француз(ь)кий.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

III. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

249 Хто зможе за 1 хвилину дібрати й записати три прикметники:

- 1) із суфіксами *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* на означення географічних назв;
- 2) із суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*, *-ісіньк-*, *-юсіньк-* на означення кольору або розміру?

250 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Кожен (кожна) складіть словниковий диктант із шести слів на правила правопису суфіксів прикметників. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

251 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси прикметників, поясніть написання.

1. Вночі горять сторож(е,о)ві вогні (*Л. Костенко*). 2. Хати тонуть у груш(е,о)вих та яблун(е,о)вих садах (*І. Франко*). 3. Як

на ті чорнобривці погляну, бачу матір старен(ь)ку, бачу руки твої, моя мамо, твою ласку я чую, **ріднен(ь)ка** (*М. Сингаївський*). 4. Я **чэреду*** у полі доглядаю, цілісін(ь)кую ніч не спочиваю! (*Л. Глібов*). 5. Моє артист(и,і)чне читання подобалося Сергієві Валентиновичу (*Л. Смілянський*). 6. Усі кольори символ(и,і)чні, кожний щось означає (*Д. Степовик*).

*Чередá – рос. ста́до.

II. Підкресліть прикметники з пестливо-зменшувальним значенням. Виконайте словотвірний розбір виділеного слова (письмово).

§ 29. БУКВИ Н І НН У ПРИКМЕТНИКАХ

Про написання -нн- у прикметниках на межі кореня і суфікса, а також про суфікси -енн-, -анн-

ПРИГАДАЙМО. Коли у словах відбувається збіг приголосних?

252 А. Порівняйте написання прикметників.

орли^{ни}ний
скля^{ни}ний
зоря^{ни}ний

кі^{ни}ний
туман^{ни}ний
півден^{ни}ний

Б. Визначте, від яких іменників утворено прикметники та чи закінчується основа цих іменників на *н*. За допомогою якого суфікса утворено кожне з поданих слів?

В. Зробіть висновок, коли в прикметниках пишемо -*нн*-.

Пишемо
-*нн*-

Буквосполучення -нн- пишемо:

- у прикметниках із суфіксом -*н*-, якщо вони утворені від іменників з основою на *н* (збіг приголосних).

НАПРИКЛАД: туман^{ни}ний (від *туман*), осін^{ни}й;

- у **наголошених** прикметникових суфіксах -*енн*-, -*анн*-(-*янн*-), які вказують на найвищу міру ознаки. **НАПРИКЛАД:** товст^{ен}ний, невблаг^{ан}ний. **АЛЕ:** жад^{ан}ний, шал^{ен}ний, нежд^{ан}ний, скаж^{ен}ний;

- у прикметниках на -*енн*(ий) старослов'янського походження. **НАПРИКЛАД:** священ^{ни}ний, огн^{ен}ний, благослов^{ен}ний, блажен^{ни}й.

Пишемо -*н*-

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів -*ин*-, -*ан*-(-*ян*-), -*їн*-, букву *н* не подвоюємо. **НАПРИКЛАД:** журавл^{ин}ний (від *журавель*), глиня^нний, солов^{їн}ний.

253 I. Прочитайте слова. Знайдіть і поясніть орфограму «букви **н** і **nn** у прикметниках».

Телефонний, дерев'яний, бджолиний, здоровенний, нездоланний, нескінченний, шалений*, священний.

ОРФОГРАМА

Букви **н** і **nn**
у прикметниках

*Шалений – рос. нейстовый; яростный; шальнбй.

II. Виділені слова розберіть за будовою (письмово).

254 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть від іменників прикметники за допомогою суфіксів **-н-, -ин-** або **-ан-(-ян-)**. Прикметники запишіть: один (одна) з вас запише слова з **-н-**, а другий – з **-nn-**.

Дерево, ураган, кінь, цегла, машина, лимон, Різдво, хвилина, журавель, зміна, південь, зоря, скло, екран.

255 I. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи слова. Знайдіть прикметники із суфіксами **-енн-, -анн-(-янн-)**. На що вказують ці суфікси? Випишіть словосполучення зі знайденими прикметниками.

1. Ще сніг ковтала повідь* широченна, і рала ждав іще тужавий** лан (Л. Костенко). 2. І ліс, і річка мені здавалися чарівними й повними несказанної краси, чогось неземного (О. Досвітній). 3. Історія – це святая святих народу, недоторканна для злодійських рук (О. Довженко). 4. І зірок незліченні отари миготіли мені в саду (В. Симоненко).

*Повідь (повінь) – рос. паводок; наводнение.

** Тужавий – щільний, тугий, не м'який.

II. Складіть і запишіть речення з одним знайденим прикметником (на вибір).

256 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники з **-nn-**.

1. Яка гора дуже висока? 2. Яку річку можна назвати дуже широкою? 3. Яку красу ні з чим не зрівняєш? 4. Який народ не можна подолати? 5. Яких ворогів не можна примирити? 6. Якої краси не можна передати словами?

257 I. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву **н**. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Знамен..ий, безмежн..ий, здоровен..ий, оборон..ий, орлин..ий, олов'ян..ий, **неподолан..ий**, жадан..ий, пташин..ий,

гречан..ий, височен..ий, незрівнян..ий, неждан..ий,
силён..ий, повсякден..ий, блажён..ий.

жада́ний
шале́ний
нежда́ний
силе́нний

*Жада́ний – рос. желáнный.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

258 I. *Чому так?* Поміркуйте, чому перше слово в парі пишемо з -н-, а друге – з -нн-. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів кожної пари. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Незлі́чений – незліче́нний.
2. Неска́заний – несказáнный.

II. Складіть по одному реченню зі словами однієї з поданих пар.

259 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання прикметників, а також виділених слів.

1. У цій любові щось було священ(н)е, таке, чого не можна осквернить (*Л. Костенко*). 2. Навколо тихо **бринів** золотий **півсон** передосін(н)ього степу (*М. Стельмах*). 3. Вів свою нескінче́н(н)у пісню струмок (*Г. Тютюнник*). 4. Благословен(н)а в болях ран ст(е,и)пів ш(е,и)рочина бездон(н)а (*М. Рильський*). 5. Огні незліче́н(н)і, мов стрічки огне́н(н)і, до моря спускаються з міста (*Леся Українка*). 6. Ця подорож така неждан(н)а (*Д. Павличко*). 7. Рої бджолин(н)і золоті над річкою про літо дзвонять (*В. Підпалий*).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в останньому реченні.

260 Складіть невеликий текст про довкілля, вчинок людини чи подію з висловленням захоплення, схвалення. Використайте прикметники із суфіксами -енн-, -анн- (-яnn-) (наприклад: *несказаний, незрівняний, неоцінений*).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Незліче́нний – який складається з великої кількості або має, становить велику кількість.

Незлі́чений – якого не порахували.

* * *

Несказáнный – якого не можна виразити, передати словами.

Неска́заний – не виявлений певним чином, не виражений словами.

§ 30. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

ПРИГАДАЙМО. Що таке складні слова? Як їх пишемо?

261 А. Порівняйте написання поданих прикметників.

овочепереробний

овоче-молочний

Б. Який із прикметників утворено від залежних слів, а який – від рівноправних?

В. Зробіть висновок про написання складних прикметників разом і через дефіс.

СКЛАДНІ ПРИКМЕТНИКИ ПИШЕМО

РАЗОМ:	ЧЕРЕЗ ДЕФІС:
якщо вони утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>білогривий</i> (грива <i>яка?</i> біла), <i>водоочисний</i>, <i>двоповерховий</i>; АЛЕ: <i>2-поверховий</i>	якщо вони утворені від рівноправних слів (такі слова можна з'єднати сполучником і): <i>північно-східний</i> (північний і східний), <i>машинно-тракторний</i>, <i>синьо-жовтий</i>
прикметники <i>глухонімий</i>, <i>хитромудрий</i>, <i>зловорожий</i>	якщо вони означають відтінки кольорів: <i>темно-зелений</i>, <i>ніжно-рожевий</i>; АЛЕ: <i>жовтогарячий</i>, <i>червоногарячий</i> (окремі кольори)
ОРФОГРАМА Написання складних прикметників разом і через дефіс	- якщо вони утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних слів або слів з тим самим коренем: <i>білий-білий</i>, <i>старий-престарий</i> - з першою частиною військово-, воєнно-: <i>військово-морський</i>; АЛЕ: <i>військовозобов'язаний</i>, <i>військовополонений</i> (іменники)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дефіс зберігаємо і в прикметниках, утворених від складних іменників, які пишемо через дефіс. **НАПРИКЛАД:** *івано-франківський*.

262 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому прикметники першої групи пишемо разом, а другої – через дефіс.

1. Легкоатлетичний, полезахисний, п'ятизірковий.
2. Шахово-шашковий, осінньо-зимовий, українсько-російський.

263 І. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Які кольори, на вашу думку, теплі, ласкаві, а які – холодні?

ЯКОГО КОЛЬОРУ СЛОВА?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й самé це слово зеленого кольору.

Вимовляю слово «мама» – і ввижається мені добра її усмішка, темно-каре іскристе мерехтіння в очах. Жоден колір, либонь*, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотисто-ніжним від очей, світло-вишневим од губ, яблуками антонівками від рук... І, здається, самé воно зовсім позбавлене кольору, а тільки добре воно, ніжно-хвилююче, мов усі кольори, разом узяті.

А слово «осінь» – жовте, бо восени дозрівають грушки в нашому садку, яблука. Спершу вони світяться поміж листям молоденьким жовтогарячим полум'ям, потім починають потроху падати на землю, й одного дня залишається де-не-де на гіллі червоно-жовте листя (Є. Гуцало).

*Либонь – рос. вероятно.

- II. Знайдіть у тексті шість складних прикметників й обґрунтуйте їх написання.
 III. Хто швидше визначить, скільки вставних слів є в тексті?

264 І. Утворіть від поданих сполучень складні прикметники й запишіть. Виділіть корені та сполучні голосні. Перевірте написання за словником.

Східні слов'яни, народна поезія, темний і сірий, сільське господарство, заспокоювати біль, навчальний і виховний, сині очі, широкі плечі, чужа земля, удобрювати землю, культурний та історичний, одна сторона, десять років.

жовтогарячий
 народнопоетичний
 народно-визвольний
 літературно-художній

- II. З одним утвореним прикметником складіть і запишіть речення зі вставним словом.

265 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Спишіть прикметники, знявши ризик: один (одна) з вас виписує слова, які пишемо разом, а другий (друга) – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, прямо/кутний, високий/високий, хлібо/пекарський, жовто/гарячий, мікро/хвильовий, світло/зелений, офіційно/діловий, російсько/український, першо/черговий, літературно/музичний, шести/річний, кисло/солодкий, західно/український.

266 Спишіть прикметники, знявши ризик. Підкресліть орфограму.

Народно/визвольний, газо/видобувний, овоче/баштанний, блідо/рожевий, військово/морський, чорно/морський, чорно/бровий, одно/разовий, тихий/тихесенький, синьо/жовтий, право/бережний, північно/східний, п'яти/поверховий.

 267 Хто зможе дібрати пропущені частини до якомога більшої кількості слів, щоб утворити складні прикметники? Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК. *Первісно... лад – первіснообщинний лад.*

Виноградно-... йогурт, південно-... вітер, лісо... зона, сільсько... виробництво, ...атлетичні змагання, ...слов'янські племена, пішо... перехід.

 268 В українській мові є багато «чудернацьких» за своєю будовою слів: вони можуть мати навіть три корені, а префікси – у середині слова. Зважаючи на це, розберіть подані слова за будовою.

Новонароджений, фольклорно-етнографічний, навчально-педагогічний, лічильно-обчислювальний.

269 І. Спишіть речення, правильно записуючи слова. Підкресліть складні прикметники як члени речення.

1. І соняшник злото/головий лице за сонцем поверта (*В. Сосяра*). 2. Пили водицю **чисту**, славили б(е,и)резу густо/листу (*А. Малишко*). 3. Три в(е,и)рби зелено/косі повставали понад ставом (*П. Осадчук*). 4. Захеканий, я зупинився посеред біло/рожево/блакитного дня (*М. Стельмах*). 5. Во(г,х)ка б(е,и)резне-ва ніч неохоче підіймає і зб(е,и)ває набакир* червону гостро/верху шапку вогню (*М. Стельмах*). 6. Північно/східні вітри поширені в (п,П)івнічній півкулі, а південно/східні – у (п,П)івденній (*З підручника*).

**Набакі́р* – з нахилом набік (рос. набекре́нь).

II. Утворіть просту й складену форми ступенів порівняння від виділеного прикметника.

§ 31. НАПИСАННЯ ПРИЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

*Про українські прізвища та особливості написання
російських прізвищ українською мовою*

 270 Прочитайте українські прізвища та поміркуйте, як їх утворено. Чому форму цих прізвищ вважають прикметниковою?

Ковальський, Задніпровський, Малий, Мирний, Світличний.

Українські
прізвища

Українські прізвища прикметникової форми передаємо на письмі за загальними правилами правопису українських слів. **НАПРИКЛАД:** *Коцюбинський, Світличний, Біловерхий, Степанишин, Березівський.*

271 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках власні назви у відповідному відмінку.

1. Українського композитора (*Максим Березовський*) знають у світі як автора духовних концертів. 2. У репертуарі (*Леся Горова*) більше 240 власних пісень. 3. Головними у творчості письменниці (*Емма Андієвська*) є духовні та містичні теми. 4. Журналісти поспілкувалися з актором (*Лесь Задніпровський*). 5. У 2008 році (*Олександр Пётрів*) вдалося вибороти золоту медаль на Олімпійських іграх у Пекіні. 6. Багато фахівців мріяли працювати з відомим хірургом (*Микола Амосов*), аби перейняти його досвід. 7. Аеропорт «Київ» носить ім'я видатного українського авіаконструктора (*Ігор Сікорський*).

272 I. Запишіть в алфавітному порядку прізвища прикметникової форми учнів вашого класу та ваших учителів.

II. Провідмініайте усно одне із записаних прізвищ (на вибір).

273 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Пригадайте спільно й запишіть 6–8 прізвищ прикметникової форми відомих українських письменників, науковців, співаків, акторів, художників чи спортсменів.

Російські
прізвища

Російське закінчення **-ий** передаємо через **-ий** (*Бєлий*). Російське закінчення **-ий** передаємо: а) через **-ий** після букви на позначення твердого приголосного (*Зоркий*); б) через **-ій** після букви на позначення м'якого приголосного (*Крайній*).

Російські закінчення **-ая, -яя** передаємо через **-а, -я** (*Горová*).

Російське закінчення **-ой** залишаємо без змін (*Толстой, Крамськой*).

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Лермонтов	Лермонтов	Соловьёв	Соловійов
Васильев	Васильєв	Фёдоров	Федоров
Репин	Рєпін	Николаев	Ніколаєв
Менделеев	Менделєєв	Пуцин	Пуцин
Пугачёв	Пугачов	Захарьин	Захар'їн

274 Перекладіть і запишіть російські прізвища українською мовою. Скористайтеся російсько-українським словником.

Савельев, Козырев, Королёв, Гринёв, Сметанин, Борисов, Андреев, Резников, Зоркий, Белянинов, Роцин, Маликов, Игнатъев, Рябцов, Левин, Александров, Сизый, Санатин, Успенская, Полевой, Земной, Крамской, Крайний.

275 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що бібліотекарка попросила вас виготовити спеціальні таблички з прізвищами письменників. Ці таблички розмістять на книжкових полицях. Як ви напишете подані російські прізвища українською мовою?

Чехов, Некрасов, Бестужев, Исаев, Лермонтов, Толстой, Белов, Достоевский, Ершов, Михалков, Тютчев.

276 І. Спишіть прізвища, уставляючи пропущену букву або апостроф. Підкресліть і поясніть орфограми.

Вороб..ов, Солов..ов, Василь..в, Ал..ксандров, Мендел..єв, Кузн..цов, Московс..кий, Мусоргс..кий, Григор..єв, Луб..янцев.

II. Із двома поданими прізвищами (на вибір) складіть речення з прямою мовою.

§ 32. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРИКМЕТНИК»

277 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Широку світлу смугу посередині небосхилу в Україні називають **Чумацьким Шляхом**. Чумаки здавна возили з Криму сіль і рибу. Поволі* чвалали** курними степовими шляхами сірі воли, рипіли вози, погейкували погоничі. Багато днів їхали чумаки, багато ночей спали просто неба, удивляючись у його візерунки, і здавалась їм ота світла зоряна смуга, що простягнулась якраз у

напрямку їхніх мандрів, **безконечною**, як **степовий** шлях. Ось чому назвали її українці Чумацьким Шляхом (З книги «Про що розказують зорі»).

*Пово́лі – рос. ме́дленно, потихо́ньку.

**Чва́лати – рос. брести́, плесті́сь.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доберіть синоніми до підкреслених слів. Скористайтесь словником синонімів.
2. Випишіть три словосполучення «іменник + прикметник» (на вибір). Визначте групу прикметника за значенням, а також його рід, число й відмінок.
3. Розберіть за будовою виділені прикметники. Визначте спосіб їх творення та поясніть написання.
4. Провідмініяйте усно один з прикметників (на вибір).
5. Виберіть з тексту якісний прикметник. Утворіть його просту та складену форми ступенів порівняння (письмово).
6. Розберіть прикметник *степовими* (у третьому реченні) як частину мови.

278 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Про що ви думаєте, удивляючись у нічне небо? Пофантазуйте, про що можуть розказати зірки.

279 Хто зможе пригадати й записати п'ять назв міст, сіл, країн, річок, морів, сузір'їв тощо з прикметником? А хто пригадає сім таких назв? А хто ще більше?

280 I. Перекладіть текст українською мовою й запишіть. Скористайтесь поданим нижче словничком. Підкресліть прикметники як члени речення.

Лунной ночью в **берёзовом** лесу светло, как днём. Свет луны отражается сугробами и делает лес просторным, похожим на огромный зал с белыми **колоннами**. Полна тайн настороженная тишина ясной зимней ночи.

Что это? В снегу темнеет щель. Полоса света как бы серебряным поясом охватила что-то мохнатое. Под сугробом, в берлоге, лежит и дремлет в **ночной** тиши медведь. Его не беспокоит холодный луч луны (Д. Зубов).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

Словничок

Берло́га – укр. барлі́г (у барлозі).

Беспоко́ить – укр. турбува́ти, триво́жити.

Дремáть – укр. дрімáти.

Насторо́женный – укр. насторо́жений.

Отража́ться – укр. відбива́тися.

Охва́тывать – укр. охо́плювати.

Сугро́б – укр. замéт, кучугу́ра.

Щель – укр. щілі́на, шпа́ра.

281 Складіть і запишіть діалог (7–10 реплік) на тему шкільного життя з використанням прикметників, що перейшли в іменники (наприклад: *учительська*, *майбутнє*, *учений*, *знайомий*, *земноводні*, *похідна*).

282 Прочитайте речення. Знайдіть у них невинуватені повтори. Доберіть синоніми для уникнення цього недоліку. Відредагуйте усно речення.

1. Ранок був чудовий, і ми в чудовому настрої пішли на риболовлю. 2. Хлопець був щирий. Його щира розповідь вразила присутніх.

283 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть казку за поданим початком. Якщо бажаєте, намалюйте ще й ілюстрацію.

«Мабуть, я заблукав», – подумав Сергійко, опинившись перший раз у місті Прикметника.

ВАРІАНТ Б. Підготуйте повідомлення (на 2 хвилини) у науковому стилі на тему «Краса й багатство прикметників».

284 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Прикметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Для вас, дотитливі

Чи знаєте ви, що правильно казати *дрібні гроші*, а не *мілкі*? Мілкою ж може бути річка чи тарілка.

Багато цікавої та корисної інформації про культуру мовлення можна знайти на сторінках книжки **Євгенія Чак «Чи правильно ми говоримо?»**. Про те, що вас найбільше зацікавило в цій книжці, розкажіть однокласникам.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання, користуючись відповідями в додатку

1. У формі давального відмінка вжито прикметник у реченні

А Дощ ліниво зашарудів по розбухлій землі (*М. Стельмах*).

Б Був білий світ не білий вже, а чорний (*Л. Костенко*).

В На поверхні води видно лише невелику частину айсберга (*З підручника*).

Г Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю (*Л. Павленко*).

2. Присудком є прикметник у реченні

- А Стоїть гора високая (Л. Глібов).
- Б Після вранішньої зливи земля прозора і чиста (В. Дніпровський).
- В Видно шляхи полтавської і славну Полтаву (І. Котляревський).
- Г Ржали коні козацькі, і шаблі дзвеніли (Д. Білоус).

3. До однієї групи за значенням належать усі прикметники в рядку

- А Оксанина книжка, рідна сторона, братів костюм
- Б новий ноутбук, заяча душа, далека дорога
- В залізний шолом, зоряний вечір, мудра порада
- Г холодне серце, холодне повітря, зимовий холод

4. Неправильну форму ступеня порівняння прикметника вжито в рядку

А довший	В більш довший
Б більш довгий	Г найдовший

5. За допомогою суфікса -ов- утворюємо прикметник від кожного іменника в рядку

А дощ, нуль, калина	В гроза, травень, шовк
Б калач, ліс, куля	Г плащ, кришталь, поле

6. Складіть по одному реченню зі словом *невисокий* і сполученням *не високий*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що спільного й відмінного між прикметниками та іменниками?
2. У чому полягає різниця між якісними, відносними та присвійними прикметниками? Наведіть приклади.
3. Розкажіть про творення ступенів порівняння прикметників.
4. Наведіть приклади коротких і повних нестягнених форм прикметників. У якому стилі мовлення здебільшого використовуємо такі прикметники?
5. Які прикметники належать до м'якої групи, а які – до твердої? Провідмініайте усно по одному прикметнику кожної групи.
6. Які прикметники пишемо із суфіксом -ов-, а які – з -ев-(-єв-)? Наведіть приклади.
7. Коли не з прикметниками пишемо разом, а коли – окремо? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про написання *н* і *nn* у прикметниках.
9. Розкажіть про написання складних прикметників разом і через дефіс.
10. Поясніть роль прикметників у мовленні.

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРИКМЕТНИКИ-ЧЕПУРУНИ

В українській мові словами-красеннями стали прикметники *весняний, волоськовий, каліновий, світлорізкий* і подібні. Ви помітили, що на кожному слові поставлено два наголоси. Вибирайте, який більше до вподоби. Подивіться, як використовують наголошення цих прикметників поети:

1. Тоді я вийду до своєї вишеньки через пісень **калінові** мости (Б. Олійник). 2. На мостах **калінових калінові** знамена (Д. Білоус).

Прикметникам немовби хочеться то зберегти наголос іменників, від яких вони утворилися, то виробити власне наголошування (І. Вихованець).

І ТАКЕ БУВАЄ

ОДІОЗНА ПОСТАТЬ

Один працівник, бажаючи зробити приємність іншому, сказав:

– Нашому колективу дуже хотілося б, щоб цю роботу очолила така одіозна постать, як ви.

– Ви справді вважаєте мене ненависним, неприємним? – образився співрозмовник.

– Вибачте, але ж я назвав вас таким пишним і красивим латинським словом – *одіозний*.

Поясніть, чому образився колега. Що означає запозичене слово «одіозний»? Як уникнути подібних ситуацій?

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарту, використовуючи прикметники.

1. З якого посуду не їдять? 2. Яким гребенем не можна розчесатися? 3. Який вузол не можна розв'язати? 4. Під яким кущем сидить заєць, коли йде дощ? 5. Якою косою трави не накосиш?

СКОРОМОВКИ

Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.

* * *

Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.

УСМІХНІМОСЯ

ДИТИНА У МНОЖИНІ

– Миколко, як буде іменник *людина* в множині? – запитує вчитель.

– Люди, – відповідає учень.

– А як буде в множині іменник *дитина*?

– Близнята!

*Багато є таємниць у світі,
і одна з найбільших з-поміж них – мова.*

І. Вихованець

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ ЧИСЛІВНИК

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки числівника, його синтаксичну роль;
- розряди числівників за значенням.

Ви вмітимете:

- розпізнавати числівники;
- утворювати й відмінювати числівники;
- правильно поєднувати числівники з іменниками;
- правильно писати й наголошувати числівники;
- використовувати числівники в мовленні.

§ 33. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про числівники кількісні й порядкові, їхню роль у мовленні, а також про будову та написання числівників

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають числівники?

285 А. Порівняйте числівники в колонках.

шість	шостий
двадцять два	двадцять другий
п'ятдесят	п'ятдесятий

Б. Які із числівників означають кількість предметів, а які – порядок при лічбі? Чи на однакове питання вони відповідають?

В. Зробіть висновок, чим кількісні числівники відрізняються від порядкових.

**Загальне
значення**

Числівник (рос. имя числительное) – це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок їх при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрій?* **НАПРИКЛАД:** *нуль, чотири, двадцять вісім, п'ятеро, п'ятий.*

В українській мові, як і в російській, за значенням числівники поділяють на дві групи: кількісні й порядкові.

Кількісні

Кількісні числівники (рос. количественные) означають число чи кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* **НАПРИКЛАД:** *одинадцять, дев'яносто.*

Порядкові

Порядкові числівники (рос. порядковые) означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрій?* **НАПРИКЛАД:** *сьомий, двадцять перший.*

**Морфологічні
ознаки**

Кількісні числівники змінюємо за відмінками. Вони не мають ні роду, ні числа, крім числівників *один (одна, одне, одні)*; *два (дві)*; *обидва (обидві)*; *півтора (півтори)*; *нуль, тисяча, мільйон, мільярд.*

Порядкові числівники змінюємо за родами, числами, відмінками.

**Синтаксична
роль**

Числівники (найчастіше в сполученні з іменником) можуть бути різними членами речення. **НАПРИКЛАД:** 1. П'ять плюс три – вісім. 2. Учні прочитали три сторінки. 3. Заняття відбудеться в шостій аудиторії. 4. Двоє хлопців ловили рибу.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова *півтора, кілька, декілька, кількадесят, кільканадцять, кількасот* є числівниками.
2. Треба розрізняти числівники й слова інших частин мови. **ПОРІВНЯЙМО:**

Числівник	Іменники	Прислівник	Дієслово
<i>два</i>	<i>двійка, одиниця, сотня, десяток</i>	<i>вдруге</i>	<i>подвоїти</i>

286 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Яку роль у тексті виконують числівники? Чи допомагають вони досягти точності мовлення?

ЯК ПОЧИНАЛОСЯ КІНО

У тисяча вісімсот дев'яносто п'ятому році французькими винахідниками братами Луї та Огюстом Люм'єр був запатентований новий технічний апарат «кінематограф», що в перекладі означає «пишу рух».

Перший публічний платний кіносеанс відбувся в Парижі в «Гран кафе» на бульварі Капуцинок двадцять восьмого грудня тисяча вісімсот дев'яносто п'ятого року. Фільм складався з трьох сцен: «Вихід робітників із заводу», «Прибуття потяга на вокзал Ла-Сьота», «Руйнування стіни».

Кадр із фільму «Прибуття потяга» (Франція, 1895 р.)

В Україні перша кінозйомка відбулась у вересні тисяча вісімсот дев'яносто шостого року. Фотограф А. Федецький зняв у Харкові кілька хронікальних сюжетів і в грудні того самого року в Харківському оперному театрі влаштував перший кіносеанс. У тисяча дев'ятсот двадцять восьмому році відкрито кінофабрику в Києві.

Тринадцяте вересня – День українського кіно (*З посібника*).

- II. Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог-розпитування (4–5 реплік) за змістом прочитаного, використавши числівники.

287 І. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним або тлумачним словником.

Бути на сьомому небі; п'яте колесо до воза; між двох вогнів; як дві краплі води; діло десяте; на всі чотири сторони; у двох словах; пам'ятати до сьомих віників.

II. Випишіть числівники у дві колонки: 1) кількісні; 2) порядкові.

288 І. Утворіть від кількісних числівників порядкові й запишіть.

ЗРАЗОК. Двадцять один – двадцять перший.

Два, одина́дцять, ші́стнадцять, ві́сімдесят, сорок, сто, тисяча, мільйон, п'ятдесят шість, ші́стдесят дев'ять, тридцять, дев'ятна́дцять, триста сі́мдесят сім.

II. Прочитайте вголос записані числівники, чітко вимовляючи та правильно наголошуючи слова.

289 І. Спишіть речення. Підкресліть члени речення. Назвіть числівники.

1. У прохолодному передсвітанні дрімав сад із п'ятьма **розквітлими** вишнями... (*К. Мотрич*). 2. Дорога **розходилася** двома чорними рукавами (*М. Стельмах*). 3. Два дні точився* запеклий бій карателів із партизанами (*М. Стельмах*). 4. Три дні минуло, а лелеки не з'явилися (*Ю. Збанацький*). 5. Сьоме небо собі **пригинає** суєта (*Л. Костенко*). 6. Низько-низько над луками побраталися два голоси (*М. Стельмах*).

*Точі́вся – рос. *дли́лся, продолжа́лся*.

II. Обґрунтуйте написання префіксів у виділених словах.

290 Порівняйте вимову й написання числівників в українській і російській мовах. Прочитайте виразно вголос числівники другої колонки.

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
четыре	чотири
семь, восемь	сім, вісім
одиннадцать	одина́дцять
четырнадцать	чотирна́дцять
пятьдесят, шестьдесят	п'ятдеся́т, ші́стдеся́т
сёмьдесят, во́семьдесят	сі́мдеся́т, ві́сімдеся́т
шестьсот, семьсот	ші́стсо́т, сі́мсо́т
миллион, миллиард	мі́льйон, мі́льярд

291 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Поставте по черзі одне одному запропоновані запитання й дайте на них відповіді. Зверніть увагу на наголошування числівників.

1. У якому році ти народився (-лася)?
2. Скільки буде, якщо до десяти додати один?
3. Яке число йде після тринадцяти?
4. Скільки буде, якщо від вісімдесяти відняти десять?
5. О котрій годині розпочинається перший урок?

ЧИСЛІВНИКИ ЗА БУДОВОЮ

Прості

Мають один корінь:

*п'ять, сорок,
тисяча*

Складні

Мають два
й більше коренів:

*триста,
вісімдесят,
сімсот*

Складені

Складаються
з двох і більше
окремих слів:
*двадцять два,
сто чотири*

**Знак
м'якшення**

У кінці деяких числівників після **т** пишемо знак м'якшення (*п'ять, дев'ять*). Проте в середині складних числівників знак м'якшення **не пишемо**.
НАПРИКЛАД: *п'ятнадцять, шістдесят, дев'ятсот.*

292 І. Прочитайте текст. Зверніть увагу на написання числівників і виділених слів. Знайдіть власні назви й обгрунтуйте їхнє написання.

ДУНАЙСЬКІ ПЛАВНІ

Державний заповідник «Дунайські плавні» **розкинувся** в дельті Дунаю в Одеській області. Створений у тисяча дев'ястот вісімдесят першому році. Загальна площа – чотирнадцять тисяч вісімсот п'ятдесят один гектар, з яких дев'ять тисяч двісті п'ятдесят один гектар – суходіл. У заповіднику є п'ятсот шістдесят видів рослин, дев'ятнадцять видів **ссавців**, дев'яносто шість видів риб, двісті тридцять видів птахів, зокрема рожеві **пелікани**, чаплі, фазани, дикі качки. З них п'ятнадцять видів занесено до **Червоної** книги України (*З довідника*).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим.

III. Визначте групи числівників за значенням і будовою.

293 І. Перекладіть числівники українською мовою та розподіліть на три групи за будовою (письмово). Підкресліть орфограму «Знак м'якшення в числівниках».

Девять, одиннадцять, шестнадцять, п'ятдесят, дев'ятьсот, шістьсот, семьсот семьдесят семь, восемь миллионов, четыре миллиарда, шесть, четыре.

II. Із двома перекладеними числівниками складіть і запишіть речення.

§ 34. РОЗРЯДИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

*Про цілі, дробові й збірні кількісні числівники,
а також про культуру мовлення*

294 А. Порівняйте числівники в колонках.

Дробові числівники

одна шоста

п'ять сьомих

Збірні числівники

восьмеро

шестеро

Б. Які із числівників означають кількість частин від цілого, а які – кількість предметів, яку сприймаємо як одне ціле?

В. Зробіть висновок, чим дробові числівники відрізняються від збірних.

В українській мові, як і в російській, кількісні числівники поділяємо на три розряди:

Розряд	Що означають	Приклади
цілі числа	кількість окремих предметів	<i>десять, сорок шість</i>
дробові	кількість частин від цілого	<i>одна восьма, півтора</i>
збірні	кількість предметів як одне ціле	<i>двоє, обидва, шестеро</i>

Збірні

Збірні числівники (рос. собирательные) утворюємо тільки від числівників від *двох* до *двадцяти* та від числівника *тридцять*. Від деяких збірних числівників утворюємо слова з пестливим значенням: *трійко, п'ятірко*.

Стилістичні особливості

Збірні числівники поширені в **розмовному** та **художньому** мовленні. Їх майже не вживаємо в офіційно-діловому й науковому стилях.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ціле число можемо поєднувати з **дробовим** за допомогою сполучника **і**. **НАПРИКЛАД:** *п'ять і шість десятих, п'ять цілих і шість десятих*.

295 І. Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте розряд числівників. Які вони за будовою?

БРАЗОК. 1. *Тисяча дев'яносто два.*

2. *Дві тисячі шістдесят три.*

Найбільша річка України – Дніпро. Її довжина – 2285 кілометрів. Інші великі річки України: Дністер (1362 км), Сіверський Донець (1053 км), Тиса (966 км), Південний Буг (792 км).

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Знак м'якшення в числівниках».

296 Запишіть числівники в три колонки: 1) цілі числа; 2) дробові; 3) збірні. Які два слова ви не будете виписувати? Чому?

Триста, троє, одна п'ята, мільйон, дві сьомі, четверо, шість дев'ятих, со-рок, один, кількадесят, мільярд, півто-ри, подвоїти, чотири шості, двійко, обидва, дев'ятсот, двадцятєро, двійник.

297 Знайдіть на інформаційних сайтах розклад шкільних дзвінків, руху транспорту або орієнтовний розпорядок дня учня з використанням числівників. Прочитайте вголос цей розклад чи розпорядок, чітко вимовляючи числівники. Визначте роль і значення числівників у мовленні.

298 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. І. Розподіліть між собою групи числівників. Продиктуйте свої числівники однокласнику (однокласниці) і перевірте правильність написання.

ГРУПА 1. Одина́дцять, тридцять шість, чотири сьомі, п'ятдесят, п'ятсот, кількадесят, восьмимитисячний, мільйон, тисяча двадцятий.

ГРУПА 2. Шістна́дцять, вісімдесят чотири, п'ять шостих, шістдесят, дев'ятсот, кількасот, семимитисячний, мільярд, двісті сьомий.

II. Знайдіть у своїй групі цілі числа, від яких можна утворити збірні числівники.

299 Хто пригадає 5 художніх творів (казок, оповідань, повістей, віршів, пісень) або кінофільмів, у назвах яких є числівники? А хто ще більше?

Числівник
+
іменник

Збірні числівники поєднуємо тільки з тими іменниками, які:

- є назвами **істот чоловічого роду**: *троє коней, семеро хлопців*;
- є назвами **неістот середнього роду** або назвами **малих за віком тварин**: *двоє вікон, троє ведмежат*;
- мають форму **лише множини**: *чотири дверей, троє саней*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З іменниками **жіночого роду** вживаємо тільки збірний числівник **обидві**. **НАПРИКЛАД**: *обидві сестри, обидві дівчини*.

300 Від поданих числівників утворіть усно збірні числівники. З кожним утвореним числівником складіть і запишіть словосполучення «збірний числівник + іменник».

Дев'ять, двадцять, тридцять, одинадцять, два, сімнадцять.

301 I. Запишіть словосполучення, вибравши з дужок іменник, який можна поєднати зі збірним числівником.

Двоє (старшокласників, дисків), троє (оленят, дівчаток), четверо (будинків, окулярів), п'ятеро (кролів, ялинок), шестеро (відер, жолудів), семеро (журналів, пасажирів), троє (сестер, братів), восьмеро (музикантів, балерин).

II. Складіть і запишіть складне речення з одним словосполученням (на вибір).

302 I. Прочитайте речення. У яких з них неправильно поєднано числівники з іменниками? Обґрунтуйте відповідь.

1. Сергій приніс троє відер води. 2. Зупинилося четверо автобусів. 3. Наталка надіслала троє смс-повідомлень. 4. На озері лишилося п'ятеро каченят. 5. На зустріч приїхало дев'ятеро киянок. 6. Обидві сестри старші за брата. 7. П'ятеро братів живуть поруч.

II. Складіть і запишіть речення із числівниками *семеро*, *дев'ятеро*.

303 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Про яку людину ви сказали б: «У неї (нього) сім п'ятниць на тиждень»? Чим, на вашу думку, «цікавий» числівник *сім*?

304 Спишіть крилаті вислови, уставляючи замість крапок числівник *сім*, *сьомий* або *семеро* в потрібній формі. Усно поясніть значення двох висловів (на вибір). Які з використаних числівників є кількісними?

1. Тримати за ... замками. 2. Відчувати себе на ... небі. 3. ... одного не ждуть. 4. Працювати до ... поту. 5. ... раз відмір, один – відріж. 6. Один із сошкою, а ... з ложкою. 7. ... п'ятниць на тиждень. 8. ... вода на киселі. 9. Наговорив ... мішків гречаної вовни.

305 Напишіть невеликий твір-розповідь (6–8 речень), розкривши в ньому значення одного з поданих у попередній вправі висловів.

306 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Порівняйте написання кількісних числівників в обох мовах. Підкресліть числівники як члени речення.

1. Трижды пять – пятнадцать. 2. Прошли семьдесят километров. 3. Поезд прибывает в семнадцать часов*. 4. Прошло три миллиона лет. 5. Катя положила на тарелку девять яблок. 6. Четыре яблока лежало на тарелке. 7. Двенадцать часов непрерывно** шёл дождь. 8. Дедушке было восемьдесят лет.

*В семна́дцать часов – укр. о сімна́дцятій годині.

**Непрерывно – укр. безперервно, безупинно.

§ 35. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ ЦІЛІ ЧИСЛА

Про типи відмінювання кількісних числівників та особливості їх уживання в непрямих відмінках

ПРИГАДАЙМО. Які є відмінки числівників?

- 307** А. Розгляньте зразки відмінювання числівників *один, два, три, чотири*.
 Б. Розкажіть про закінчення цих числівників у родовому та орудному відмінках.
 В. У яких відмінках можливі паралельні форми?

Числівник *один*

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	один	одна	одно, одне	одні
Р.	одного	одної, однієї	одного	одних
Д.	одному	одній	одному	одним
Зн.	один, одного	одну	одно, одне	одні, одних
Ор.	одним	одною, однією	одним	одними
М.	(на) одному, однім	(на) одній	(на) одному, однім	(на) одних

Числівники *два, три, чотири*

	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід		
Н.	два	дві	три	чотири
Р.	двох	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	двом	трьом	чотирьом
Зн.	два, двох	дві, двох	три, трьох	чотири, чотирьох
Ор.	двома	двома	трьома	чотирма
М.	(на) двох	(на) двох	(на) трьох	(на) чотирьох

Зн. відмінок

У знахідному відмінку числівники *два, три, чотири* мають форму **називного** відмінка (якщо іменник, з яким сполучаємо числівник, означає **неістоту**) або форму **родового** відмінка (якщо цей іменник означає **істоту**). **ПОРІВНЯЙМО:** подарував *три* троянди; зустрів *трьох* друзів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У формі орудного відмінка числівник *чотири* має закінчення *-ма*. Знак м'якшення не пишемо – *чотирма*.

308 Провідмінійте усно словосполучення. Відмінювання двох з них (на вибір) запишіть.

Два олівці, одна задача, три волошки, чотири яблуни.

309 Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи подані в дужках числівники в потрібній формі. Визначте відмінок числівників.

1. З (одна) квітки весна ще не починається. 2. За (один) вченого (два) невчених дають. 3. З (один) волом хліба не доробишся. 4. З (одна) ягоди немає вигоди. 5. За (два) зайцями поженешся – жодного не піймаєш. 6. (Два) правд не буває. 7. (Одна) рукою в долоні не заплещеш*.

*Плєскати – рос. хлопать.

5–20, 30

В українській мові числівники від *п'яти* до *двадцяти*, *тридцять*, *кільканадцять* у всіх відмінках, крім називного, мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:**

Н.	п'ять	сім
Р.	п'яти, п'ятьох	семи, сімох
Д.	п'яти, п'ятьом	семи, сімом
Зн.	п'ять, п'ятьох	сім, сімох
Ор.	п'ятьма, п'ятьома	сьома, сімома
М.	(на) п'яти, п'ятьох	(на) семи, сімох

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У числівниках *шість*, *сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних (*шести*, *семи*, *восьми*).

40, 90,
100

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* в усіх відмінках, крім називного та знахідного, мають закінчення *-а*. **НАПРИКЛАД:** *близько сорока днів*, *у ста будинках*.

Н.	сорок
Р.	сорока
Д.	сорока
Зн.	сорок
Ор.	сорока
М.	(на) сорока

Мільйон

Числівники *нуль*, *мільйон*, *мільярд* відмінюємо як іменники чоловічого роду II відміни, а числівник *тисяча* – як іменник жіночого роду I відміни.

310 Провідмініайте числівники спочатку усно, а потім – письмово. У непрямих відмінках наведіть паралельні форми (якщо є). Особливу увагу звертайте на орудний відмінок. Виділіть закінчення.

Вісім, тридцять, сто, мільйон.

311 Перекладіть і запишіть українською мовою. Порівняйте вимову й написання числівників в українській і російській мовах.

Коробка с двенадцатью карандашами; упаковка с десятью чашками; в восемнадцать километрах от станции; добавили к одиннадцати граммам; не было яблок на семи яблонях; пришли играть* к трём братьям; сварили варенье из двух килограммов вишен; проверил больше ста документов.

*Игра́ть – укр. гра́тися.

312 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи сполучень слів. Спишіть, замінюючи цифри словами. Перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Без 90 грамів, після 30 годин, протягом 6 днів, із 7 депутатами, у 8 державах, побачив 5 тигрів.

2. Без 100 кілограмів, після 30 днів, протягом 6 годин, із 7 учнями, у 8 квартирах, побачив 5 леопардів.

Десятки

В українській мові, на відміну від російської, у числівниках на позначення **десятків** (*п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кількадесят*) відмінюємо лише **другу** частину. **ПОРІВНЯЙМО:**

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Н.	пятьдесят	п'ятдесят
Р.	пятидесяти	п'ятдесяти, п'ятдесятьох
Д.	пятидесяти	п'ятдесяти, п'ятдесятьом
Зн.	пятьдесят	п'ятдесят, п'ятдесятьох
Ор.	пятьюдесятью	п'ятдесятьма, п'ятдесятьома
М.	(на) пятидесяти	(на) п'ятдесяти, п'ятдесятьох

Сотні

У числівниках на позначення **сотень** (від *двохсот* до *дев'ятисот, кількасот*) відмінюємо **обидві** частини. **НАПРИКЛАД:**

Н.	шістсот	двісті
Р.	шестисот	двохсот
Д.	шестистам	двомстам
Зн.	шістсот	двісті
Ор.	шістьмастами, шістьомастами	двомастами
М.	(на) шестистах	(на) двохстах

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Правильно в **орудному** відмінку – **сьомастами** або **сімомастами**.
Неправильно – **семистами**.

Складені

У **складених** кількісних числівниках кожне слово відмінюємо окремо.

313 Провідмініайте за поданим вище зразком числівники *сімдесять* і *сімсот*, особливо увагу звертаючи на орудний відмінок. Наведіть, якщо є, паралельні форми.

314 Перекладіть і запишіть українською мовою. Визначте відмінок числівників. Порівняйте написання числівників в українській і російській мовах.

Восьмисот п'ятидесяти студентів; на шестидесяти двох стра-
ницях; шістью копійками; семистам шестидесяти двум робочим;
на трьохстах семидесяти гектарах; шістьюдесятью метрами.

315 І. Запишіть числівники у формі давального й орудного відмінків. Наведіть паралельні форми виділеного числівника.

Шістнадцять, нуль, мільярд, кількасот, сто чотирнадцять,
шістсот двадцять п'ять, тисяча вісімсот вісімдесят чотири, дві
тисячі дев'яносто.

II. Один із числівників (на вибір) у формі орудного відмінка введіть у речення.

316 Провідмініайте одне з поданих сполу-
чень спочатку усно, а потім – письмово.

1. П'ятсот п'ятдесят п'ять гривень.
2. Вісімсот вісімдесят вісім кілограмів.

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
сімдесяти	семидесяти
сімдесятьма	семидесятьма

317 Спишіть текст, замінюючи цифри словами. Зверніть увагу на правильність
уживання складених числівників у непрямих відмінках.

Земля разом з 8 іншими планетами рухається навколо Сонця.
Відстань* її від Сонця змінюється від 147 мільйонів кілометрів
на початку січня до 152 мільйонів кілометрів на початку липня.
Період обертання** Землі навколо нашого світила дорівнює при-
близно 365 добам, а навколо своєї осі – 23 годинам 56 хвилинам
5 секундам (*З довідника*).

*Відстань – рос. расстояние.

**Обертання – рос. вращение.

318 СИТУАЦІЯ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам потрібно електронною поштою надіслати повідом-
лення мамі (татові, сестрі), указавши, що ви купили в магазині, скільки грошей

заплатили, скільки залишилося, куди пішли, о котрій годині повернетесь. Напишіть таке повідомлення. Числа записуйте словами.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви працювали в шкільному саду. Вам потрібно написати й надіслати електронною поштою директорові школи повідомлення, указавши в ньому, скільки дерев ви обкопали, з котрої по яку годину працювали, скільки кілограмів яблук плануєте зібрати восени. Числа записуйте словами.

§ 36. ВІДМІНЮВАННЯ ДРОБОВИХ І ЗБІРНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про те, як відмінюємо чисельник і знаменник дробового числівника, та про особливості відмінювання збірних числівників

319 А. Розгляньте зразки відмінювання дробових числівників.

Н.	дві п'яті	шість десятих
Р.	двох п'ятих	шести десятих
Д.	двом п'ятим	шести десятим
Зн.	дві п'яті	шість десятих
Ор.	двома п'ятими	шістьма десятими
М.	(на) двох п'ятих	(на) шести десятих

Б. Визначте, яку частину в дробових числівниках відмінюємо як відповідний кількісний числівник, а яку – як порядковий.

В. Зробіть висновок про особливості відмінювання дробових числівників.

Дробові

У **дробових** числівниках першу частину відмінюємо як відповідний **кількісний** числівник, а другу – як **порядковий**.

Дробові числівники **півтора, півтори, півтораста** не відмінюємо (*півтора відра, півтори тисячі*).

320 І. Прочитайте речення. Знайдіть числівники, визначте їх розряд і відмінок.

1. Молоко коров'яче містить три й одну десяту відсотка білків. 2. За **одну десяту** секунди космічний корабель пролітає один кілометр. 3. Найбільші звірі Арктики – моржі. Вони важать дві з половиною тонни.

ІІ. Провідмінійте спочатку усно, а потім письмово виділений числівник.

321 Прочитайте вголос математичні вирази, чітко вимовляючи слова. Запишіть ці вирази словами.

ЗРАЗОК. До однієї і двох шостих додати сім восьмих.

1. $\frac{7}{5} + \frac{1}{2}$

3. $90,6 - 14$

2. $\frac{9}{5} - \frac{3}{6}$

4. $6\frac{3}{4} + \frac{2}{7}$

322 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Перевірте виконання за допомогою поданої нижче таблиці.

1. Насобирав полтора стакана земляники*. 2. Отдыхали полторы недели. 3. До финиша оставалось более полутора километров. 4. Для приготовления крема полтора стакана сахара взбиваем с полутора стаканами сметаны.

*Земляні́ка – укр. суні́ця.

	РОСІЙСЬКОЮ		УКРАЇНСЬКОЮ	
Називний відмінок	полтора	полторы	півтора	півтори
Непрямі відмінки	полутора	полутора	півтора	півтори

Збірні

Збірні числівники (двоє, троє і т. д.) у непрямих відмінках мають такі самі відмінкові форми, як і відповідні кількісні числівники. Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюємо як числівник *два*.

Н.	четверо
Р.	чотирьох
Д.	чотирьом
Зн.	четверо, чотирьох
Ор.	чотирма
М.	(на) чотирьох

323 Провідмініайте усно сполучення. Розкажіть про особливості відмінювання збірних числівників.

П'ятеро однокласників, двоє вікон.

324 І. Прочитайте спочатку текст уголос, а потім спишіть його, замінюючи цифри словами. Над кожним числівником скорочено надпишіть відмінок.

КНИЖКИ-РЕКОРДСМЕНИ

Найбільшою книжкою у світі є «Суперкнига». Її розміри – 2,74 на 3,07 метра, а вага – 252,6 кілограма. Вона має 300 сторінок і була опублікована в Денвері (США) у 1976 році.

Найменша книжка опублікована в 1985 році в Шотландії в кількості 85 примірників*. Це дитяча казка «Старий король Коул». Вона була надрукована на папері розміром 1,1 міліметра. Її сторінки можна перегортати обережно за допомогою голки (З довідника).

В. Рекуненко. На дозвіллі

*Примі́рник – рос. екземпляр.

II. Хто швидше визначить, скільки власних назв ужито в тексті?

325 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Яку книжку ви порадили б прочитати своїм друзям? Чому?

326 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Протягом 1–2 хвилин виголосіть промову, яка починалася б такими словами: «Якби я був (була) чарівником, то...». Використайте дробові та збірні числівники.

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником й агрономом про підготовку до сівби. Учень цікавиться, який відсоток загальної площі планується відвести під ті чи інші зернові культури. Використайте дробові числівники.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ ЧИТАЄМО ТАК:

$\frac{1}{2}$ – одна друга	$\frac{3}{5}$ – три п'яті
$\frac{2}{3}$ – дві треті	$\frac{4}{3}$ – чотири треті
$\frac{2}{7}$ – дві сьомі	$\frac{5}{2}$ – п'ять других
$\frac{3}{4}$ – три четв'єрті	$\frac{9}{10}$ – дев'ять десятих

§ 37. ВІДМІНЮВАННЯ ТА НАПИСАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про відмінкові форми порядкових числівників, залежність їх від іменників, а також про позначення дат і годин

ПРИГАДАЙМО. Які морфологічні ознаки прикметників?

327 А. Розгляньте зразок відмінювання словосполучення з порядковим числівником.

Н.	двадцять третій день
Р.	двадцять третього дня
Д.	двадцять третьому дню
Зн.	двадцять третій день
Ор.	двадцять третім днем
М.	(на) двадцять третьому дні

Б. Чи всі слова відмінюємо в складеному порядковому числівнику?

В. Чи залежить рід і число такого числівника від роду й числа іменника?

Числівник
+
іменник

У роді, числі й відмінку порядкові числівники узгоджуємо з **іменником**, від якого залежать. **НАПРИКЛАД:** шостого класу, шостим класом, шостий клас, шості класи.

Відмінювання

Порядкові числівники відмінюємо як **прикметники** твердої групи, крім числівника *третій* (*третья, третье*), який відмінюємо як прикметник м'якої групи. У **складених** порядкових числівниках відмінюємо тільки **останнє** слово. **НАПРИКЛАД:**

Н.	третій	триста п'ятдесят сьомий
Р.	третього	триста п'ятдесят сьомого
Д.	третьому	триста п'ятдесят сьомому
Зн.	третій, третього	як Н. або Р.
Ор.	третім	триста п'ятдесят сьомим
М.	(на) третьому, третім	(на) триста п'ятдесят сьомому (сьомім)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні порядкові числівники є **означеннями**. **НАПРИКЛАД:** Жили в двадцять першій квартирі.

328 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмініайте їх письмово. Обміняйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

ГРУПА 1. Перше місце; двадцять друга сторінка.

ГРУПА 2. Друге місце; тридцять третя сторінка.

329 I. Запишіть словосполучення у формі родового й орудного відмінків.

Шістсот сорок третій кілометр, вісімсот дев'яносто сьомий гектар, дев'яносто шостий будинок, шістдесят секунда, одинадцятий учень, тисяча дев'ятсот двадцять другий рік, триста п'ятдесят четвертий наказ.

II. Складіть і запишіть діалог-розпитування (4–5 реплік), використавши одне з поданих словосполучень.

330 Прочитайте фразеологізми. Усно поясніть їхнє значення. За потреби скористайтесь фразеологічним словником. Знайдіть числівники та визначте їхні морфологічні ознаки (рід, число, відмінок).

Одна нога там, друга тут; перша ластівка; друге дихання; гра-ти першу скрипку; обминати десятою дорогою; з першого кроку; як п'яте колесо до воза.

Правопис

Порядкові числівники із *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишемо **разом**. **НАПРИКЛАД:** *трьохсотий, п'ятитисячний, шестимільйонний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти порядкові числівники й складні прикметники.

ПОРІВНЯЙМО:

Числівники	Прикметники
чотиритисячний	чотириденний
двадцятимільйонний	двадцятирічний

331 І. Утворіть порядкові числівники від кожної групи слів і запишіть.

ЗРАЗОК. *Сім, сто – семисотий.*

П'ять, сто; шість, тисяча; дев'ять, мільйон; три, мільярд; вісімнадцять, тисяча; чотири, мільйон; шість, мільярд; тисяча, дев'ятсот, двадцять, шість.

ІІ. Складіть і запишіть речення з одним утвореним числівником (на вибір). Підкресліть числівник як член речення.

332 І. Прочитайте вголос речення, уставляючи замість крапок відповідні порядкові числівники.

1. Я народився (народилася) в ... році.
2. Я пішов (пішла) до першого класу в ... році.
3. Приміщення нашої школи збудовано в ... році.
4. Літні канікули розпочнуться після ... травня.
5. Тарас Шевченко народився ... березня ... року.

Дати

У датах **назви місяців** уживаємо тільки в **родовому** відмінку однини. **НАПРИКЛАД:** *перше січня, до першого січня, першому січня, з першим січня.*

333 І. Провідмініяйте усно словосполучення. З одним з них складіть і запишіть речення з однорідними присудками.

Перше вересня, двадцять четверте серпня, шосте грудня.

ІІ. Запишіть словами число й місяць свого народження. Провідмініяйте це сполучення.

334 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Які два свята для вас найулюбленіші? Коли їх відзначають?

335 Запишіть українською мовою. Провідмініяйте два сполучення (на вибір) за відмінками.

Автобус тридцять шестой; в тисяча п'ятьсот п'ятьдесят шестом году; после девятнадцатого апреля; чотыреста шестьдесят пятый посетитель; девятьсот девяносто девятый километр; сто двадцать пятый километр; семьдесят восьмая встреча.

336 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас звернулися із запитанням «Котра година?». Використавши зображення годинників, дайте усні відповіді на це запитання.

ЗРАЗОК. Пів на другу годину дня; тринадцята година тридцять хвилин; за тридцять хвилин друга.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
сьома година о шостій годині дев'ята тридцять пів на сьому за чверть дев'ята	сім годин у шість годин дев'ять тридцять пів сьомої за чверть дев'ять

337 І. Знайдіть два речення, у яких допущено граматичну помилку у вживанні числівника. Обґрунтуйте свою відповідь.

1. Змагання розпочнуть рівно о сьомій годині вечора. 2. Я прокидаюся після семи годин ранку. 3. Електричка прибуває за десять хвилин до дев'ятої. 4. За чверть до вісімнадцятої магазин зачиняють. 5. Автобус від'їжджає в шість годин двадцять хвилин.

II. Створіть інформаційний допис (6–8 речень) типу оголошення про певну подію з використанням числівників на позначення дат і часу для розміщення в соцмережі.

Розбір числівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Група за значенням (кількісний, порядковий).
4. Розряд за значенням (для кількісних: ціле число, дробовий, збірний).

5. Група за будовою (простий, складний, складений).
6. Відмінок.
7. Рід, число (якщо є).
8. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Три дні минуло, а лелеки не з'являлися (Ю. Збанацький).

Три – числівник, початкова форма – *три*, кількісний, ціле число, простий, ужитий у називному відмінку, у реченні є підметом (разом з іменником).

Зразок письмового розбору

Три – числ., п. ф. *три*, кільк., ціл., прост., Н. в., підмет.

338 І. Прочитайте текст. Знайдіть числівники. Виконайте усно їх розбір як частини мови. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

Неймовірно*, але верблюд здатен швидко й багато пити. За десять хвилин дорослий верблюд випиває сто тридцять п'ять літрів води (уявіть собі дванадцять відер пепсі-коли), що становить приблизно п'яту частину його маси. Щоб повторити рекорд верблюда, людина при своїй вазі мусила б подужати** за десять хвилин півтора відра води! (*І. Гармаш*).

*Неймовірно – рос. невероятно.

**Подужати – рос. осилить, одолеть.

ІІ. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, у відповідях на які потрібно було б використати числівники. Відповіді на запитання запишіть. Числа записуйте словами.

Для вас, допитливі

У назвах населених пунктів України знайшли свій відбиток і числівники. Наприклад: *Триліси* (Київщина), *П'ятихатки* (Дніпропетровщина), *Шостка* (Сумщина).

Як саме утворилися ці та інші числові назви поселень, можна дізнатися з книжки **Алли Коваль «Знайомі незнайомці: походження назв поселень України»**. Про те, що вам найбільше сподобалося, розкажіть однокласникам, рідним, знайомим.

§ 38. УЖИВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Про особливості поєднання числівників з іменниками в усіх відмінках, а також про культуру мовлення

339

А. Порівняйте записи в колонках.

два товариші

п'ять товаришів

три гектари

шість гектарів

- Б. Визначте, у якому відмінку й числі вжито іменники першої колонки. А другої?
В. Зробіть висновок про вживання числівників у називному відмінку з іменниками.

Називний
відмінок

Із числівниками **два, три, чотири, обидва** в називному відмінку іменники вживаємо в **називному** відмінку **множини**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
чотири лимони	чотири лимона

АЛЕ: 1) *три харків'янина, два киянина, два громадянина* й под.; 2) *два друга*.

Із числівниками **п'ять і більше** в називному відмінку іменники вживаємо в **родовому** відмінку **множини**. **НАПРИКЛАД:** *п'ять метрів, десять місяців*.

Непрямі
відмінки

У **непрямих відмінках** іменник уживаємо в тому самому відмінку, що й числівник. **НАПРИКЛАД:** *семи учнів, сімом учням, сімома учнями*.

Дробові

Із числівниками **тисяча, мільйон, мільярд** іменники незмінно вживаємо в **родовому** відмінку. **НАПРИКЛАД:** *тисяча тонн, тисячею тонн, тисячі тонн*.

Із **дробовими** числівниками (крім *півтора, півтори*), які означають кількість частин одного предмета, іменники незмінно вживаємо в **родовому** відмінку **однини**. **НАПРИКЛАД:** *одна друга лимона*.

Якщо до складу числівника входять слова **з половиною, із чвертю**, то іменник узгоджуємо із цілим числом. **НАПРИКЛАД:** *два з половиною лимони*. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
дві треті кілограма двом третім кілограма два з половиною кілограми	дві треті кілограми двом третім кілограмам два з половиною кілограма

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники при складених числівниках вживаємо в тому відмінку, якого вимагає останнє слово. **НАПРИКЛАД:** двадцять три дні, двадцять п'ять днів.

Н.	два метри	дві п'яті метра	півтора метра
Р.	двох метрів	двох п'ятих метра	півтора метра
Д.	двом метрам	двом п'ятих метра	півтора метрам
Зн.	два метри	дві п'яті метра	півтора метра
Ор.	двома метрами	двома п'ятих метра	півтора метрами
М.	(на) двох метрах	(на) двох п'ятих метра	(на) півтора метрах

340 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в кожному з поданих речень іменник *персик* ужито в різних формах.

1. На столі лежало три **персики**.
2. Мама купила шість **персиків**.
3. Для приготування пюре потрібно півтора **персика**.

2, 3, 4 → Н. в. мн.

5 і далі → Р. в. мн.

дробовий → Р. в. одн.

341 Спишіть словосполучення, ставлячи іменник у потрібній формі. Обґрунтуйте вибір форми.

Два (комп'ютер), три (місяць), чотири (урок), півтора (зошит), півтори (змiна), два (кролик), шість (кролик), три (апельсин), дві п'яті (метр), три з половиною (кілограм), сорок з половиною (процент), п'ять десятих (відсоток), півтора (місяць), півтора (рік), двадцять чотири (трактор), чотири (рядок), три (сантиметр).

342 Запишіть послідовно, розкриваючи дужки, словосполучення у дві колонки: 1) у яких іменники вживаємо в називному відмінку; 2) у яких іменники вживаємо в родовому відмінку.

Одна (слива), одна друга (узвіз), п'ять (картина), два (кілометр), шість (автобус), три (ананас), вісім (ожина), п'ять (удав), два (килим), півтора (пиріг), десять (острів), чотири (светр), п'ятнадцять (квітень), вісім (лящ), сім (стебло), три (колесо), два (смайлик), дев'ять (колір), чотири (будинок).

КЛЮЧ. У кожному іменнику підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте крилатий вислів.

343 ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ. Один (одна) з вас має поєднати подані числівники з іменником *година* у відповідній формі, а другий (друга) – з іменником *доба*. Утворені сполучення запишіть. Обміняйтеся зошитами і звірте форми іменників.

Одна друга, чотири з половиною, шість з половиною, двадцять шість, двадцять три, півтори, дві треті, дві з чвертю, мільярд.

344 Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі й записуючи цифри словами.

1. Територія України простяглась із заходу на схід на 1316 (кілометр), з півночі на південь – на 893 (кілометр). 2. Найвищою вершиною України є гора Говерла, висота якої сягає 2061 (метр). 3. Поле розкинулося на 763 (гектар).

345 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити шкільне приладдя. Зверніться до продавця й замовте товар відповідно до поданого списку, вживаючи іменники в потрібній формі.

ПОТРІБНО КУПИТИ

✓ 3 (олівець)	✓ 2 (альбом)	✓ 22 (зошит)
✓ 2 (маркер)	✓ 10 (обкладинка)	✓ 5 (ручка)
✓ 4 (стержень)	✓ 25 (файл)	✓ 2 (циркуль)

346 I. Спишіть, замінюючи цифри словами й ставлячи іменники в потрібній формі. Обґрунтуйте свій вибір.

74 (літр), 2 (нетбук), $\frac{1}{3}$ (група), $\frac{1}{8}$ (шлях), 100 (день), $\frac{2}{3}$ (склянка), 2 (велосипед), 3 (бутель), 5 (телевізор), 0,12 (відсоток), 6,95 (сантиметр), $\frac{2}{3}$ (метр), 500 (метр), 4 (тролейбус).

II. Складіть і запишіть речення з двома сполученнями (на вибір).

347 Хто знайде в поданих сполученнях 10 помилок? Виправте ці помилки (письмово). Обґрунтуйте свою думку.

Восьмим лютим, два тролейбуси, три кита, три брата, дев'ять сотих гектарів, три комп'ютера, одна шоста відсотка, півтори секунд, чотири хлопця, чотири години, п'ять шостих кілограми, три листки, дві треті гектари, чотири з половиною апельсина.

348 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, розкриваючи дужки і записуючи цифри словами.

БРАЗОК. Підійшов (18 років) хлопець – Підійшов вісімнадцятирічний хлопець.

1. В этом году мы праздновали (30 лет) юбилей нашей школы. 2. Скоро мы будем отмечать (300 лет) нашего города. 3. Этот город, известный с VI века до нашей эры, несмотря* на свой (2600 лет) возраст, так и не стал мегаполисом. 4. Мой дедушка дожил до своего (95 лет).

* Несмотря на – укр. незважаючи на.

§ 39. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЧИСЛІВНИК»

349 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Чи допомогли числівники надати прочитаному переконливості, точності?

ПТАХИ

За розміром і забарвленням птахи надзвичайно різноманітні. Серед них є карлики, наприклад колібри (важить від 1,6 до 20 г). До велетнів можна віднести нанду (важить до 30 кг), лебедя (до 14 кг).

Тривалість* життя вивчено краще в тих птахів, які живуть поруч із людиною. У неволі чорні стрижі живуть 7 років, золоті фазани – до 20, яструби – до 25, орли – до 50, ворони – до 60, папуги – до 120 років (З довідника).

М. Хед. Орхідея і три колібри

*Трива́лість – рос. продолжі́тельность.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Спишіть, замінюючи цифри словами. Графічні скорочення запишіть повністю.
2. Визначте усно розряд числівників за значенням та групу за будовою.
3. Підкресліть й обґрунтуйте орфограми в числівниках.
4. Розберіть один числівник з тексту як частину мови (на вибір).

350 Перекладіть та запишіть речення українською мовою, розкриваючи дужки й записуючи цифри словами.

1. Вместе со всеми 374 (участник конференции) мы отправились в Харьков. 2. Наша база находилась в 841 (километр) от города. 3. За время экспедиции полярники прошли свыше* 1958 (километр). 4. Мы израсходовали $\frac{3}{4}$ (бак) воды. 5. Довольно трудно издать книгу с 7395 (чертёж**). 6. Царь Леонид с 300 (спартанец) в Фермопильском ущелье прикрывал отступление греческих войск.

*Сви́ше – укр. по́над.

**Черте́ж – укр. креслення.

351 Відредагуйте усно речення.

1. Скільки зараз годин? 2. Зараз без п'ятнадцяти сім.
3. Я встав у сім годин ранку. 4. Він прийшов в половині третього.

5. Старосту класу замінює хтось другий. 6. Батьки пішли, а діти залишилися одні. 7. Три брата зустрілися після канікул. 8. Спортсмени пробігли дві десятих кілометрів. 9. Апельсини заважили два з половиною кілограмів.

352 Знайдіть у підручнику з історії два речення з датами історичних подій, а в підручнику з географії – два речення з кількісними даними (про розміри території, чисельність населення, особливості клімату). Спишіть ці речення українською мовою, замінюючи цифри словами.

353 Виконайте тестові завдання.

1. Правильно узгоджено числівник з іменником у рядку

- А працювали півтора дня
- Б навчалися півтора тижні
- В проїхали вісім сьомих кілометри
- Г засіяли п'ять з чвертю гектари

2. НЕправильно поєднано числівник з іменником у реченні

- А Максимальна довжина тіла уссурійського тигра три метри.
- Б Щупальця гігантської арктичної медузи можуть бути сягати тридцяти трьох метрів.
- В Довжина найбільшого спійманого алігатора становила чотири метра тридцять п'ять сантиметрів.
- Г Індійська кобра здатна плюнути отрутою в око жертви на відстані два з половиною метри.

3. Орфографічну помилку допущено в рядку

- А сімдесяті роки
- Б дискотека вісімдесятих
- В шістдесяти відсотків
- Г п'ятидесятих років

4. Помилку у відмінюванні числівника допущено в реченні

- А Дитинчата китів набирають щодня більше вісімдесяти кілограмів.
- Б Близько сімдесяти відсотків живих істот на Землі – це бактерії.
- В Новонароджена газель може розігнатися до дев'яноста п'яти кілометрів за годину.
- Г Імператорські пінгвіни можуть пірнати на глибину до п'ятсот метрів.

354 Уявіть, що ваша родина має купити на тиждень продукти харчування чи побутові товари. Складіть список потрібних продуктів (товарів) із зазначенням кількості та цін з додержанням правил узгодження числівників з іменниками.

355 І. Прочитайте виразно текст, правильно вимовляючи та наголошуючи числівники. Порівняйте їхню вимову й написання в українській і російській мовах.

ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ХАРКОВА

Бібліотека імені В. Короленка є однією з визначних пам'яток Харкова. Старий корпус бібліотеки споруджено за проектом українського архітектора Олексія Бекетова. Споруда зберігає всі риси бекетовського стилю: легкість, вишуканість, затишність інтер'єру, зручність. На сьогодні це одна з найбільших бібліотек України.

Бібліотека імені В. Короленка
в м. Харкові

Фонди бібліотеки перевищують шість мільйонів одиниць. У бібліотеці є відділ стародруків, серед яких «Апостол», надрукований Іваном Федоровим у Львові в тисяча п'ятсот сімдесят четвертому році; «Анфологійон», виданий у Києво-Печерській друкарні Памвою Бериндою в тисяча шістсот дев'ятнадцятому році, та інші.

Більш ніж за сто двадцять років відбулися певні зміни. Збудовано нове книгосховище, нові читальні зали. Бібліотека організовує виставки, зустрічі з видатними людьми, наукові конференції, видає різноманітні матеріали (*З довідника*).

II. Знайдіть у тексті словосполучення «порядковий числівник + іменник» і запишіть їх у формі орудного відмінка.

III. Знайдіть у тексті один кількісний числівник (на вибір) та провідмінійте його за відмінками.

356 Складіть і запишіть діалог-розпитування (5–6 реплік) за текстом попередньої вправи, у репліках-відповідях якого потрібно було б використати числівники. Числівники записуйте словами.

357 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Числівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Числівниками є всі слова в рядку

- А дев'яносто, півтора, дев'ятка
- Б шістдесят п'ять, шестирічний, сороковий
- В десятеро, п'ятимільйонний, кільканадцять
- Г вісімнадцятий, сотка, тридцять чотири

2. Підметом є числівник у реченні

- А Біля школи посадили чотири тополі.
- Б На клумбі біля заводу росли чотири троянди.
- В П'ятикласники виконали дві пісні.
- Г Лише третього квітня було надіслано телеграму.

3. Складним є кожен числівник у рядку

- А сімсот, триста
- Б десять, дев'яносто
- В двадцять два, сто
- Г сімдесят, тисяча

4. НЕправильно в орудному відмінку записано числівник

- А шестистами
- Б сімома
- В тринадцятьома
- Г чотирма

5. Правильно поєднано числівник з іменником у словосполученні

- А чотири альбома
- Б два автомобіля
- В три кілометра
- Г одна друга дороги

6. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Минуло понад 275 років. 2. Придбали 690 книжок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають числівником? Поясніть роль числівників у мовленні.
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових?
3. На які розряди поділяють кількісні числівники? Наведіть приклади.
4. Які є групи числівників за будовою? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про написання знака м'якшення в числівниках.
6. Поясніть, у чому особливість відмінювання числівника *п'ять*. А *п'ят-десять*? А *п'ятсот*? А *п'ять сьомих*?
7. У чому особливість відмінювання складених числівників?
8. Як пишемо порядкові числівники із *-сотий*, *-тисячний*?
9. Розкажіть про вживання кількісних числівників з іменниками.
10. Пригадайте 5–7 фразеологізмів із числівниками.

БЕЗСЛОВЕСНИЙ ДІАЛОГ

Найкоротший у світі безсловесний діалог відбувся між відомим французьким письменником В. Гюго та видавцем його творів. В. Гюго довго чекав відповіді видавця на рукопис роману «Собор Паризької Богоматері». Не витримавши, уклав у конверт листа зі знаком питання. Відповідь не забарилася. На аркуші-відповіді стояв знак оклику!

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИСЛІВНИКИ У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

У фразеологізмах порівняно часто вживають такі числівники:

- **один** (в один голос, міряти на один аршин, не один пуд солі з'їсти, один одного вартий, одним один, співати в один голос, зв'язувати в одне ціле, за одним махом);
- **два** (за два кроки, не раз і не два, як дві краплі води, палиця з двома кінцями, між двох вогнів, у двох словах);
- **три** (у три погибелі, гнутися в три дуги, під три вітри, у три скоки, у три шиї, як три дні не їв, під трьома замками);
- **сім** (за сім земель, сім мішків гречаної вовни, сім п'ятниць на тиждень, за сімома печатками).

МЕРТВІ ТА ЖИВІ МОВИ

Мертва мова – це мова, що не має живих носіїв, для яких вона є рідною. Мова стає мертвою також тоді, коли вона розвивається в іншу мову або навіть у групу мов. Наприклад, мертва латинська мова є предком сучасних романських мов, а староанглійська мова – сучасної англійської.

У деяких випадках мертва мова продовжує використовуватися з науковою чи релігійною метою (санскрит, латинська, церковнослов'янська та ін.).

Мову, яка має живих носіїв, називають сучасною. Науковці стверджують, що відомо майже 7 тисяч живих мов (З довідника).

УСМІХНІМОСЯ

***

– Денисе, у твоїй письмовій роботі аж десять грубих помилок! Чи не могло б їх бути менше? – Могло б, якби робота була трохи меншою.

***

– Ти виконав вправи, які вчителька задала сьогодні? – Тільки одну, мамо. – Яку? – Ту, що списав у Назара.

***

Учитель заспокоїв учнів і наказав їм:

– Сидіть тихо, щоб чути було, як муха пролетить.

Учні довго сиділи тихо, а потім один не витерпів і питає:

– Ну коли вже та муха пролетить?

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРО ЧИСЛІВНИК СІМ

Числівник *сім* має особливу повагу та шану. Про це свідчать народні прислів'я та приказки: *сім раз відмір – раз відріж*; *семеро одного не ждуть*; *один із сошкою, а семеро з ложкою*; *сім верств до небес і все лісом*; *сім п'ятниць на тиждень* та багато інших. Щоб запевнити в непохитності свого слова чи клятви, кажуть: «*Міцно як сім*». А вислів *на сьомому небі* означає «безмежно щасливий».

Число *сім* відповідає кількості небесних світил, що виділяються серед інших: Сонце, Місяць, Венера, Марс, Юпітер, Меркурій і Сатурн. А ще ми маємо сім днів тижня та сім чудес світу (*3 посібника*).

ЯК ЦЕ БУЛО

ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО

Сучасні числівники *одинадцять* – *дев'ятнадцять* у давньоруській мові мали форми словосполучень: *одинь на десяте*, *три на десяте* і т. д. Поняття «двадцять» виражалося словосполученням *два десяти*, а «тридцять» – *три десяте* (або *десяти*). Проте в процесі спілкування ці словосполучення поступово перетворилися на слова.

Сучасне слово *сорок* у давньоруській мові мало значення «сорочка, мішок». У сорок уміщалися чотири десятки соболиних шкурок – повний комплект для пошиття шуби (*3 посібника*).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Який числівник, ставши за «нами», утворює жіночу прикрасу?
2. Яким числівником треба замінити перший склад у слові *ворона*, щоб утворити інший іменник?
3. Яким числівником треба замінити другий склад у слові *тіло*, щоб утворити нове слово?
4. Яку ноту треба додати до числівника *сто*, щоб вийшов іменник на позначення населеного пункту?
5. Як у двох клітинках написати слово *сім'я*?

РЕБУСИ

Розгадайте ребуси. Придумайте разом зі своїми рідними чи знайомими ребуси із числівниками. Укладіть невеличку рукописну збірку ребусів, складених учнями вашого класу.

1.

40А

2.

3 тон

3.

$\frac{3}{\text{МКА}}$

4.

г 1

5.

3 буна

6.

ті 100

*Буду я навчатись мови золотої...
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагіньця зеленого, що зросте смерічкою.*
А. Малишко

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ ЗАЙМЕННИК

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки займенника, його синтаксичну роль;
- розряди займенників за значенням.

Ви вмітимете:

- розпізнавати займенники, визначати їхні граматичні ознаки;
- відмінювати займенники;
- утворювати неозначені й заперечні займенники;
- писати неозначені займенники разом і через дефіс;
- уживати займенники в мовленні.

§ 40. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

*Про особливості займенників, їх розряди за значенням,
а також про правильне вживання займенників*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є засоби зв'язку речень у тексті? 2. На які питання відповідають іменники, прикметники, числівники?

358 А. Перебудуйте усно текст, замінюючи виділені слова займенниками.

Немає нічого милішого за рідну землю. Особливими чарами віє від **землі** навесні. Оживає травичка й тягне до сонця свої зелені вушка. **Травичка** немов прислухається до жайворонкової пісні, що ллється з теплого неба.

Прекрасна весна в рідному краї (*З журналу*).

Б. Простежте, чи допомогли займенники уникнути небажаного повтору слів і зв'язати речення в тексті.

В. Зробіть висновок про роль займенників у мовленні.

Загальне
значення

Займенник (рос. местоимение) – це самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх. **НАПРИКЛАД:** *він, ми, щось* (вказують на особу, предмет); *той, мій, всякий* (вказують на ознаку); *скільки, стільки* (вказують на кількість).

Займенники відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*

Морфологічні
ознаки

Усі займенники змінюємо за **відмінками**, а де-які, як і прикметники, – ще й за **родами** та **числами**.

Синтаксична
роль

У реченні займенник найчастіше виступає підметом, додатком або означенням, рідше – частиною присудка. **НАПРИКЛАД:** *Я принесу тобі свою надію...* (В. Симоненко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники допомагають уникнути небажаного повтору слів і є одним із засобів зв'язку речень у тексті.

359 І. Прочитайте виразно текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Як, на вашу думку, «народжуються» прізвища?

ДИВОВИЖНІ ПРИЗВИЩА

Серед **нашого** народу, скажу **я вам**, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні. **Деякі**

з **них** наче на горбоді вирости: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, **які**, либонь, із лісу прибігли та й прилучилися до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Бorsук. Звісно, не без **тих** у **нашому** селі водиться, **які** з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Можемо похвалитися прізвищами Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Бусол, Шепета.

Ну а як, скажіть, жити **тій** людині, **яку** називають Півторакожуха? **Хто** так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вділивши саме півтора? Або як має почуватися не жінка, а чоловік, **який** носить прізвище Пані-будьласка? (За Є. Гуцалом).

II. З'ясуйте, які з виділених у тексті займенників: 1) указують на особу, предмет і відповідають на питання *хто? що?*; 2) указують на ознаку й відповідають на питання *який? чий?* У яких займенників можна визначити рід і число?

III. Доберіть до виділених займенників російські відповідники.

360 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть займенники та поясніть їхнє написання з прийменниками.

1. Со мной были мои друзья.
2. Передо мной была большая река.
3. Над нами раскинулось широкое небо.
4. К нам медленно приближался автомобиль.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
передо мной	переді мною
надо мной	наді мною
со мной	зі мною
к вам	до вас

РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ

Назва розряду	Займенники
Особові (рос. личные)	я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони
Зворотний (рос. возвратное)	себе
Питальні (рос. вопросительные)	хто? що? який? чий? котрій? скільки?
Відносні (рос. относительные)	хто, що, який, чий, котрій, скільки
Неозначені (рос. неопределённые)	щось, хто-небудь, будь-який, абіщо, деякий та ін.

Назва розряду	Займенники
Заперечні (рос. отрицательные)	ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрій, ніскільки
Присвійні (рос. притяжательные)	мій, твій, наш, ваш, свій, його, її, їхній, їх
Вказівні (рос. указательные)	цей, той, такий, стільки
Означальні (рос. определительные)	весь, усякий, кожний, жодний, інший, сам, самий

361 I. Спишіть речення, знайдіть займенники й підкресліть їх як члени речення. Визначте, на що вказує займенник (на особу, предмет, ознаку чи кількість). Скорочено надпишіть над ним розряд.

1. Тополя знов заглянула до вікна, а за нею одним рогом виткнувся місяць... (Г. Косинка). 2. І журиться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад (А. Малишко). 3. Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко). 4. На сонце-скрипці бабиного літа ніхто із скрипалів ще не зіграв (Н. Петрук). 5. По стежці щось веде мене до хати... Стібок* матусиних слідів (О. Довгон'ят).

*Стібок – рос. стежок.

II. Хто швидше визначить, скільки складних речень є в цій вправі?

362 I. Розгляньте репродукцію картини. Розкажіть, що на ній зображено. Яким настроєм перейнято полотно? Які кольори переважають? Чи вдалося художнику передати музику й тепло весняної пори?

О. Кішкурко. Весна

II. Складіть і запишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) на одну з тем: «Грає листя на веснянім сонці» (Д. Павличко), «Весна прийшла так якось несподівано» (Л. Костенко), «Хай весна приносить щастя в кожну хату» (В. Сосюра). Використайте займенники *вона, все, які, ніхто*.

363 I. Прочитайте речення. Чи правильно в них ужито займенники? Запишіть речення, уникаючи двозначностей.

1. Ми з татом **ходили** в зоопарк. Він дуже **гарний**. 2. Яблука порозкладали в ящики. Їх було багато. 3. Екскурсанти вийшли з автобусів. Вони були задоволені. 4. Андрій попросив Сергія покликати свого брата. 5. Після того як діти закінчують малюнки, збираю їх і вішаю на дошку.

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

364 Прочитайте прислів'я. Випишіть займенники, зазначивши, до якого розряду належить кожен з них.

ЗРАЗОК. *Отой – вказівний; наш – присвійний.*

1. І наше віконце колись побачить сонце. 2. Кожен звір своєї стежини тримається. 3. Не вчи плавати щуку: вона знає свою науку. 4. Мудрим ніхто не вродився, а навчився. 5. Коли б свині крила, вона б і небо зрила. 6. Бджола з кожної квітки мед збирає.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Мені дідусь подарував новий велосипед. Він дуже добрий, найкращий у світі! – радісно вигукує Олексій.

– Можливо, твій велосипед і найкращий, але ж він не може бути добрим, – спантеличено відповідає Максим.

– А я не казав, що велосипед добрий. Це мій дідусь добрий і найкращий у світі.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між друзями. Як Олексію потрібно було б висловити свою думку?

§ 41. ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ

*Про займенники першої, другої та третьої особи,
про зворотний займенник себе, а також
про культуру мовлення*

365 А. Прочитайте речення.

1. **Я** хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (Л. Костенко). 2. Якщо **ти** байдужий до страждань інших, **ти** не заслуговуєш назви людини (Сааді). 3. Будуть краять землю лемеші*, щоб **вона** розквітла урожаєм (В. Сосюра).

*Лемеші – частина плуга.

Б. Поміркуйте, які з виділених особових займенників указують на особу: а) яка говорить; б) до якої звернене мовлення; в) про яку йдеться.

В. Зробіть висновок про роль особових займенників у мовленні.

Особові

Особові займенники (рос. личные) вказують на осіб, істот, предмети, явища. **НАПРИКЛАД:** *Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила* (Лєся Українка).

Морфологічні ознаки

В українській мові, як і в російській, особові займенники бувають трьох осіб, змінюються за числами, відмінками, а займенник *він* – ще й за родами.

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	1-ша особа		2-га особа	
Н.	я	ми	ти	ви
Р.	мене	нас	тебе	вас
Д.	мені	нам	тобі	вам
Зн.	мене	нас	тебе	вас
Ор.	мною	нами	тобою	вами
М.	(на) мені	(на) нас	(на) тобі	(на) вас

	3-тя особа			
Н.	він	вона	воно	вони
Р.	його́, нього́	її́, неї́	його́, нього́	їх, них
Д.	йому́	їй	йому́	їм
Зн.	його́, нього́	її́, неї́	його́, нього́	їх, них
Ор.	ним	нею	ним	ними
М.	(на) ньому́, нім	(на) ній	(на) ньому́, нім	(на) них

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному. **НАПРИКЛАД:** *я – мені, мене.*

Приставний **н**

У займенниках 3-ї особи у формі **орудного й місцевого** відмінків постійно виступає приставний **н**, а у формі **родового й знахідного** відмінків приставний **н** з'являється лише тоді, коли ці займенники вживаємо з прийменником. **НАПРИКЛАД:** *він – ним, у нього́.*

366 Спишіть, ставлячи подані в дужках особові займенники в потрібному відмінку. Визначте усно особу та число цих займенників.

ЗРАЗОК. Прийшов до (ми) – прийшов до нас.

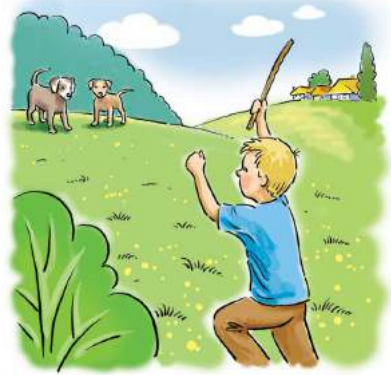
Прочитав для (він), передав через (вони), розказав про (він), глянув (вона) у вічі, плакав біля (вони), надіявся на (він), допоможу (вона), усміхнувся до (вони), затримався через (він), бачилися з (вона), перед (він), переді (я), зустрів (ти), спитав у (ми), люблю (ви), прийшов до (я).

367 Складіть і запишіть два речення із займенником *він* у формі місцевого відмінка однини (з приставним *н* і без нього).

368 І. Прочитайте текст. Поміркуйте, з якою метою автор використовує окличні речення. Кого насправді злякався Мишко?

– Ну от, – продовжував Мишко, – пасу я, пасу і в книжку заглядаю... От уже й смеркати стало, час додому. Коли ж це щось як вискочить з лісу – одне, за ним друге... Вовки! Аж два вовки! А навколо ж нікого... Ну, думаю, пропав!.. У мене була тільки велика ломака. Як гукну я на вовків! Як свисну! Та з ломакою – просто на них! Еге ж, біжу їм навперейми, а вони зупинилися, підібгали хвости й скалять на мене зуби. Ух і страшно ж було...

– А ти знаєш, як тих вовків звати?

– Як же? Вовки – та й годі!

– А я знаю, – сказав поважно Павлик. – Одного – Рябко, а другого – Полкан (За О. Донченком).

II. Знайдіть і випишіть особові займенники, зазначте їхню особу, число й відмінки.

**Зворот-
ний**

Зворотний займенник (рос. возвратное местоимение) *себе* вказує на виконавця дії та може стосуватись усіх трьох осіб. **НА-ПРИКЛАД:** *запитав себе, запитала себе.*

У реченні займенник *себе* виступає в ролі додатка. **НАПРИКЛАД:** *Великого каменя вода із собою не забере* (Нар. творчість).

Н.	–
Р.	себе (до себе)
Д.	собі
Зн.	себе
Ор.	собою
М.	(на) собі

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенник себе не має форми **називного** відмінка; він також не має значення роду й числа.

369 І. Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення. Знайдіть зворотний займенник, визначте його відмінок.

Ціну собі знати, шукати себе, показати себе, відчути на собі, сам собі на умі, себе не пам'ятати, володіти собою, узяти себе в руки.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником себе у формі різних відмінків.

370 Спишіть речення, уставляючи на місці пропусків займенник себе в потрібній формі. Надпишіть його відмінок та підкресліть як член речення.

1. Бери ношу по ..., щоб не впасти при ходьбі. 2. Гречана каша сама ... хвалить. 3. Дає ... на носі грати. 4. Хто пізно ходить, той сам ... шкодить. 5. Живуть між ..., як риба з водою. 6. Вище ... не підскочиш (*Нар. творчість*).

371 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому виділене слово можна вважати займенником лише в першому реченні.

1. Налив **собі** молока.
2. Був **собі** раз Вовчик-Братик і Лисичка-Сестричка.

372 СИТУАЦІЯ. Складіть і запишіть невеликий діалог (5–6 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір). Використайте особовий займенник *ви* у ввічливому значенні при звертанні до однієї особи.

1. Вам потрібно в незнайомій дорослої людини розпитати, де розміщено найближчий книжковий магазин.

2. Ви хочете дізнатись у вчительки Антоніни Василівни, коли буде контрольна робота з географії.

3. Вам потрібно, щоб бібліотекарка Наталія Василівна знайшла для вашого молодшого братика цікаву книжку з історії України.

373 Запишіть словосполучення, замінюючи подане в дужках питання особовим займенником. З одним словосполученням складіть усно речення.

Дякую (*кому?*), вибачте (*кому?*), повідомляти (*кого?*), дорікати (*кому?*), милуватися (*ким?*), глузувати (*з кого?*), притаманний (*кому?*), телефонувати (*кому?*).

374 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть особові й зворотний займенники як члени речення, визначте їхні морфологічні ознаки.

1. Довіку* мене зігрівало святе відчуття що лиш рідна земля може дати нам силу життя (*Л. Забашта*). 2. На тобі небоже що

мені негоже (*Нар. творчість*). 3. І де б не був я земле рідна ти вся в мені, до колоска (*Д. Луценко*). 4. Риба у воді а він до неї петрушку крише (*Нар. творчість*). 5. Треба бути щедрим і вимогливим до себе (*О. Довженко*). 6. Від щастя не тікають, його доганяють (*Нар. творчість*).

*Довіку – рос. всю жизнь, до скончання века.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Порівняйте їхню вимову в українській і російській мовах.

§ 42. ПИТАЛЬНІ Й ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, за допомогою яких будують питальні речення та зв'язують частини складного речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є речення за метою висловлювання? 2. Яке речення називають складним?

375 А. Порівняйте речення.

Речення з питальними займенниками	Речення з відносними займенниками
1. Що можна бачити із заплещеними очима? (<i>Сон</i>)	1. Дорого цінується те, що робиться вчасно.
2. Хто мовчить, а всіх людей навчить? (<i>Книжка</i>)	2. Добре того лякати, хто боїться (<i>Нар. творчість</i>).

Б. Яку роль виконують виділені питальні займенники в реченнях першої колонки? А яку роль виконують виділені відносні займенники в реченнях другої колонки? **В.** Поясніть відмінність між питальними та відносними займенниками.

Питальні

Питальні займенники (рос. вопросительные) вживаємо для оформлення питання про осіб чи предмети (**хто, що**), про ознаки, якості чи належність предмета (**який, чий**), про кількість або порядок предметів при лічбі (**скільки, котрій**).

За допомогою питальних займенників будуюмо питальні речення. **НАПРИКЛАД:** *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Рильський).

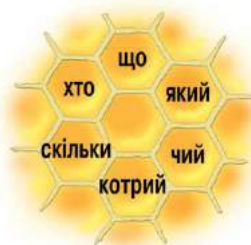
Відносні

Відносні займенники (рос. относительные) – ті самі, що й питальні, але їх уживаємо для зв'язку частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *Щасливий той, хто бачив мрію* (Д. Павличко).

Морфо-
логічні
ознаки

Займенники *хто, що, скільки* змінюємо лише за відмінками, вони не мають роду й числа.

Займенники *який, чий, котрий* змінюємо за відмінками, родами й числами.

Синтак-
сична
роль

Займенники *хто, що* в реченні виконують роль **підмета** або **дodatка**; займенники *який, чий, котрий* найчастіше є **означеннями**. **НАПРИКЛАД:** 1. *Хто* завжди правду каже? (Дзеркало). 2. У *кого* кам'яна сорочка? (У черепахи). 3. *Яких* каменів немає в морі? (Сухих).

376 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні займенник *хто* вважаємо питальним, а в другому – відносним.

1. **Хто** гратиме у футбол?
2. Я знаю, **хто** гратиме у футбол.

377 I. Випишіть спочатку прості речення, а потім – складні. У першій групі речень обведіть питальні займенники, а в другій – відносні. Яку роль виконують ці займенники в кожній групі речень?

1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (В. Сосюра). 2. Після похмурої темної ночі, у яку не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати (Панас Мирний). 3. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе (В. Симоненко). 4. Який мені вітер у серце повіяв? (В. Сосюра). 5. Той ніколи не має часу, хто нічого не робить (Нар. творчість).

II. Підкресліть члени речення в першому та четвертому реченнях.

378 I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що виражає заголовок – тему чи основну думку тексту?

ДІДУСЕВИЙ ПРОГНОЗ

В одну з неділь ми збиралися на екскурсію в районний краєзнавчий музей. Увечері, лаштуючись у дорогу, я запитав дідуся: «Якою буде завтра погода?». Він невпоспіх обдивився призахідне сонце, мовив статечно: «Візьми про всяк випадок дощовика, бо сонце сідає за хмари».

Уранці, коли ми зібралися біля школи, хлопці аж за боки взялися, побачивши на мені плаща: «Дід з бабою погоду передбачили? Ну й ну... Та ти на небо подивися! Хоч би хмаринка де...».

Із цим ми й вирушили в похід. Через півгодини небо нараз* затяглося чорною хмарою, з якої згодом** почало накрапати. «То як, – нагадав я хлопцям, які тулилися під моєю накидкою, наче курчата під квочкою, – дідусь неправду сказав?! Хто був правий?» (За В. Скурятівським).

*Нара́з – рос. вдруг; сразу.

**Зго́дом – рос. спустя некоторое время.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте усно одне одному за змістом прочитаного по два запитання з питальними займенниками. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці).

III. Знайдіть у тексті питальні й відносні займенники. Визначте їхній відмінок, рід, число (якщо є). За потреби зверніться до таблиці відмінювання питальних і відносних займенників.

379 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які народні прикмети передбачення погоди ви знаєте?

ВІДМІНЮВАННЯ ПИТАЛЬНИХ І ВІДНОСНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

			Однина			Множина
			Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	хто	що	чий	чия	чیه	чиї
Р.	кого	чогó	чийóго	чиеї	чийóго	чиїх
Д.	кому	чому́	чийóму,	чийй	чийóму,	чийм
			чیهму		чیهму	
Зн.	кого	що	чийй, чийóго	чию	чیه	чиї, чиїх
Ор.	ким	чим	чийм	чиею	чийм	чийми
М.	(на) ко́му,	(на) чо́му,	(на) чийóму,	(на) чийй	(на) чийóму,	(на) чиїх
	кім	чім	чیهму,		чیهму,	
			чийм		чийм	

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. В українській мові займенники **хто**, **що** відмінюємо майже так само, як і в російській мові. У непрямих відмінках вони мають інші основи, ніж у називному.

2. Займенники **який, чий, котрий** відмінюємо як прикметники, займенник **скільки** – як числівник **два**.

380 Провідмініайте усно сполучення. Відмінювання двох з них запишіть.

Який урок, котра година, скільки кілометрів.

381 Перекладіть і запишіть речення українською мовою, замінюючи виділений іменник відносним займенником **який** у потрібній формі.

1. Я весь вечер читал книгу, **книга** увлекла* меня. 2. Мы пошли по **аллее**, по обеим сторонам аллеи росли старые липы. 3. За поворотом реки показалась лодочка**, в **лодочке** сидело два гребца.

**Увлека́ть* – укр. захоплювати.

**Лодочка – укр. човник.

382 І. Побудуйте речення за зразком, замінивши питальні займенники відносними. Поясніть, як при цьому змінилася будова речень.

ЗРАЗОК. Яку книжку ти читаєш? – Скажи, яку книжку ти читаєш.

1. Хто тебе скривдив? 2. Про що ти думаєш? 3. Скільки тобі років?

ІІ. Складіть і запишіть по два речення із займенниками **хто, який** так, щоб в одному з речень займенники були питальними, а в іншому – відносними.

 383 Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) з елементами роздуму на тему «Кого можна вважати справжнім другом?». Використайте питальні й відносні займенники.

§ 43. ЗАПЕРЕЧНІ Й НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про роль у мовленні заперечних і неозначених займенників, особливості їхнього творення, наголошування та написання

ПРИГАДАЙМО. Що таке префікс і суфікс?

 384 А. Порівняйте займенники в колонках.

Заперечні

ніщо, ніхто,
нічий

Неозначені

будь-що, хтось,
чий-небудь

**РОСІЙСЬКОЮ
МОВОЮ**

ничто, никто,
ничей, что-нибудь,
кто-то, чей-либо

Б. Як і від яких займенників утворено ці слова?

В. Які префікси й суфікси слугують для утворення заперечних і неозначених займенників? Порівняйте з відповідними займенниками в російській мові.

Заперечні

Заперечні займенники (рос. отрицательные) вказують на відсутність особи, предмета, їхніх ознак чи кількості.

Заперечні займенники утворюємо від питальних додаванням префікса **ні**. **НАПРИКЛАД:** *ніщо, ніхто, ніякий, нічий, ніскільки, нікотрій.*

Неозначені

Неозначені займенники (рос. неопределённые) вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки, кількість. **НАПРИКЛАД:** *ка́зна-хто́б, аби́чий, будь-когó.* Неозначені займенники утворюємо від питальних за допомогою часток *аби́-, де-, ка́зна-, хто́зна-, будь-*, які в слові є **префіксами**, та часток *-сь, -не́будь*, які в слові є **суфіксами**. **НАПРИКЛАД:**

хто́зна-який, бу́дь-кому, яка́сь, який-не́будь.

Морфологічні
ознаки

Заперечні та неозначені займенники змінюємо за **відмінками**, **родами** й **числами** так, як і питальні займенники, від яких їх утворено.

ВІДМІНЮВАННЯ ЗАПЕРЕЧНИХ І НЕОЗНАЧЕНИХ
ЗАЙМЕННИКІВ

Н.	ніхто́	яка́-не́будь
Р.	ніко́го	яко́ї-не́будь
Д.	ніко́му	які́й-не́будь
Зн.	ніко́го	яку́-не́будь
Ор.	нікі́м	яко́ю-не́будь
М.	ні на ко́му	(на) які́й-не́будь

385 Провідиняйте займенники *ніщо*, *казна-який* спочатку усно, а потім письмово, скориставшись зразком на с. 143. З кожним займенником у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

386 І. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Яку думку висловлює автор? Чи поділяєте ви його точку зору?

Знай, що в житті є **де́які** речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це рідний край, наша Вітчизна. Без **будь-кого́** з нас Батьківщина може обійтись, але **будь-хто́** без Батьківщини – **ніщо́** (В. Сухомлинський).

ІІ. Визначте, які з виділених займенників є неозначеними, а який – заперечним. У якому відмінку вони вжиті? Випишіть ці займенники й розберіть їх за будовою.

Правопис

Заперечні займенники з *ні* пишемо разом. Якщо ж між *ні* та займенником уживаємо прийменник, тоді всі три слова пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

нікого, ніякий | *ні від кого, ні перед чим*

Неозначені займенники пишемо:

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС	ОКРЕМО
із частками <i>аби-, де-, -сь</i>	із частками <i>ка́зна-, хт́озна-, будь-, -не́будь</i>	якщо між словами є прийменник
<i>абі́чий, де́кому, якого́сь</i>	<i>хт́озна-ко́му, яка́-не́будь</i>	<i>хт́озна</i> з ким, <i>абі́</i> до кого

ОРФОГРАФИ

ні в заперечних займенниках.
Дефіс у неозначених займенниках

387 І. Запишіть займенники під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання. Розберіть виділені слова за будовою.

Кого́-не́будь, **будь-хто́**, **ніхто́**, **де́що**, **будь у кого**, **хт́озна-які́**, **абі́хто**, **ні з ким**, **ка́зна-чий**, **скі́льки-не́будь**, **будь-яко́ї**, **аби з ким**, **ніскі́льки**, **будь-що́**, **ка́зна-чого́**, **ні для чого**, **ка́зна в чо́му**.

ІІ. Складіть і запишіть по чотири словосполучення: «дієслово + неозначений займенник» і «іменник + неозначений займенник».

388 І. Порівняйте неозначені займенники в українській і російській мовах. Зробіть висновок про подібність і відмінність у творенні й написанні неозначених займенників в обох мовах.

Увидел кое-кого; кто-то поступался; кое-кто зашёл; не увидел никого; сказал что-либо; позови кого-нибудь; написал что-нибудь; что-то нашёл.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
кое-какой	деякий
кое-кто	дехто
кто-то	хтось
что-то	будь-що
какой-либо	абиякий
что-либо	абищо
кто-нибудь	хто-небудь, хтось
что-нибудь	що-небудь, щось

II. Запишіть подані сполучення українською мовою.

389 Розподіліть займенники в три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо. Обґрунтуйте написання.

Котрий/сь, аби/що, хтозна/з/ким, який/небудь, де/якої, будь/для/кого, будь/хто, ні/яких, ні/до/чого, який/сь, аби/чого, казна/скільки, ні/чий, хтозна/чийого, де/в/кого, де/чийх, будь/чий, ні/для/кого.

390 І. Від поданих питальних займенників утворіть і запишіть декілька неозначених і заперечних займенників. Виділіть у словах словотворчі суфікси й префікси.

ЗРАЗОК. *Яка – ніяка, будь-яка, яка-небудь, хтозна-яка, якась.*

Який, чому, скількох, чие, хто, ким, чийого.

II. Складіть і запишіть речення, у якому підмет був би виражений неозначеним або заперечним займенником.

391 Спишіть речення, утворюючи заперечні чи неозначені займенники та ставлячи їх у потрібному відмінку. Укажіть відмінок займенника.

ЗРАЗОК. *(Ні, хто, в) права не питаю. – Ні в кого права не питаю.*

1. Від усієї картини віє (що, -сь) пісенним (О. Довженко).
 2. О краю рідний!.. Твою красу (ні, що, з), (ні, що, з) я не зрівняю (В. Сосюра). 3. (Ні, хто, з) буде поплакати, ні поговорити (Т. Шевченко). 4. У нас склалася особлива дружба, яка не допускала (будь-, які) секретів один від одного (Ю. Збанацький). 5. Дуже погана людина, яка (ні, чого) не знає і не **намагається** (що, -небудь) узнати (Платон). 6. Тільки той не помиляється, хто (ні, до, чого) не торкається (Нар. творчість).

392 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть з художніх творів 5 речень з неозначеними й заперечними займенниками. Підкресліть ці займенники як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Доберіть 6–7 прислів'їв, приказок, фразеологізмів з неозначеними й заперечними займенниками.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках уживаємо з різним наголосом залежно від значення. **ПОРІВНЯЙМО:**

ні́кого, нічо́го, ніко́му, нічо́му

відсутність будь-кого
чи будь-чого

ні́кого, ні́чого, ні́кому, ні́чому

неможливість скористатися
будь-ким чи будь-чим

393 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Позначте місце наголосу в заперечних займенниках.

1. Тих сліз нікому не зібрати якими відтужили журавлі (*Л. Тельнюк*). 2. Самовар кипить та нікому чай пити (*Нар. творчість*). 3. Насмішки боїться навіть той хто вже нічого не боїться (*Нар. творчість*). 4. І змовкла та пісня і зложила крила і нічим не міг я втішити її (*Олександр Олесь*).

II. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи заперечні займенники.

III. Складіть і запишіть по одному реченню із займенниками *ні́кого* й *ні́кого*.

394 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що хтось із однокласників чи сторонніх осіб пропонує вам вчинити щось таке, що може загрожувати життю або здоров'ю. Складіть і запишіть 4–5 мікровисловлень (реплік), які містять відмову від пропозиції. Використайте заперечні займенники.

Відмова

Бережи
життя

ніхто не змусить
нікого не буду слухати
ні перед ким не буду
ніхто не завадить
ніскільки не шкодую
ніщо не варто того
ні на кого не буду дивитися

§ 44. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на належність чогось особі, особливості їхнього наголошування та вживання

395 А. Прочитайте й порівняйте відмінювання присвійного займенника *їхній* в українській і російській мовах.

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Н.	<i>их сад</i>	<i>їхній сад</i>
Р.	<i>их сада</i>	<i>їхнього саду</i>

Б. Подібно до якої частини мови відмінюємо цей займенник?

В. Зробіть висновок про особливості відмінювання присвійних займенників.

	РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
Д.	их саду	їхньому саду
Зн.	их сад	їхній сад
Ор.	их садом	їхнім садом
М.	об их саде	у їхнім саді

Присвійні

Морфо-
логічні
ознаки

Присвійні займенники (рос. притяжательные) вказують на належність чогось певній особі. Присвійними є займенники **мій, наш, твій, ваш, свій, його**. **НАПРИКЛАД:** Падають тепло і глухо яблука в нашій саду (В. Сосюра).

В українській мові, як і в російській, присвійні займенники змінюємо за **відмінками, числами й родами** подібно до прикметників.

ВІДМІНЮВАННЯ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	мій	моя	моє	мої
Р.	мого́	моєї	мого́	моїх
Д.	мо́єму	моїй	мо́єму	моїм
Зн.	мій, мого́	мою	моє	мої, моїх
Ор.	моїм	моєю	моїм	моїми
М.	(на) моїм, мо́єму	(на) моїй	(на) моїм, мо́єму	(на) моїх

Ужиті без іменника, присвійні займенники переходять в іменники. **НАПРИКЛАД:** 1. *Помагай **нашим!*** 2. *Моя вчора вареників наварила.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійні займенники в усіх відмінках мають наголошений другий склад: *твоя́, моя́, тво́єму, сво́го, твого́.*

396 І. Прочитайте. Знайдіть присвійні займенники, визначте в них наголос. Прочитайте вірш удруге вголос, правильно наголошуючи присвійні займенники.

Покличе мене здаля,
як мати малу дитину,
Дитинства мого земля,
Частинка твоя, Україно.

До неї біжу, лечу
Невтримно так, без упину*...
Я діток своїх навчу
Любити тебе, Україно!

В. Жураківський

*Упін – рос. удерж.

II. Випишіть присвійні займенники. Зазначте їхній рід, число, відмінок.

397 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою словосполучення та провідмініайте за відмінками (письмово). У займенниках позначте наголоси. Обмінуйтеся зошитами й перевірте одне в одного правильність виконання.

1. Ваше палке бажання. 2. Твій щасливий день.

398 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як ходить серпень по землі (мій) (Л. Костенко). 2. Краще черствий хліб у (свій) домі, ніж різноманітність страв за чужим столом (Г. Сковорода). 4. Для (наш) Федота не страшна ніяка робота (Нар. творчість). 5. Небо квіти пригортає до (свій) чола (В. Китайгородський). 6. Прийми ж мене, весно рожева, слугою (твій) краси (Олександр Олесь).

II. Знайдіть якісні прикметники. Утворіть усно їхні ступені порівняння.

III. Провідмініайте виділений займенник.

Треба
розрізнати

При іменнику особові займенники *його*, *її*, *їх* у формі родового відмінка набувають значення присвійних.

ПОРІВНЯЙМО:

Присвійний займенник

його зошит
її книжка

Особовий займенник

його не було
побачив її

399 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в поданому реченні перший займенник *його* вважаємо особовим, а другий – присвійним.

І мені **його** самого стало жаль – залишалася мені **його** печаль (Д. Павличко).

400 Перекладіть усно речення українською мовою. З яким займенником в українській мові співвідноситься російський займенник *их*?

1. Об их поездке много рассказывали в школе. 2. Ребята повесили скворечник*, сделанный их руками. 3. В их саду росло много экзотических деревьев. 4. Их спортивные результаты много лет оставались самыми высокими**.

*Скворечник – укр. шпаківня.

**Самые высокие – укр. найвищі.

401 I. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення із займенниками *його*, *її*, *їх* у дві колонки: 1) з особовим займенником; 2) з присвійним займенником.

1. Ходи по тій землі, що Каменяр ходив, і пий із тих джерел, які його поїли (*Л. Забашта*). 2. Лось звівся, тепер його постать чітко вимальовувалася в досвітніх сутінках (*Є. Гуцало*). 3. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія (*В. Сосюра*). 4. А хто ж були ті вояки відважні, що їх збирав під прапори свої Спартак? (*Леся Українка*). 5. Яворові сниться яворина та її кохання молоде (*Д. Павличко*). 6. У Любові формула проста, лише ніхто її, на жаль, не знає (*О. Довгон'ят*).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб в одному з них займенник *їх* був особовим, а в іншому – присвійним.

402 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доберіть свій варіант заголовка.

БРАТЕ МІЙ, ДНІПРЕ!

Боже, як багато у світі краси!
А Дніпро синій-синій, чистий.
Брате мій, Дніпре, батьку мій
дорогий і прекрасний! Скільки
радості, скільки глибоких найдо-
рожчих почуттів принесли моему
серцю рідні твої води!..

Прийми мою любов і безмежну
подяку, що народився я на твоїх
берегах, що пив твою м'яку й чисту воду, що воскрес я душею
біля тебе і що вся душа моя сповняється твоєю красою, і очі мої,
і мій слух – усі почуття, заспокоєні біля тебе, оповиті тобою,
красо моя, моє свято, щастя моє. Як багато добра подарував ти
мені! Як засяяв передо мною світ людський на твоєму чистому
фоні, на водах твоїх. Як подобрішав я, як наповнив ти мене
вкрай бажанням творити добрі діла для народу (*За О. Довженком*).

II. Випишіть словосполучення з присвійними займенниками. Укажіть рід, число, відмінок займенників, позначте в них місце наголосу.

III. З'ясуйте, скільки разів у тексті вжито займенник *мій* у різних формах? Чи виправдане таке повторення? З якою метою автор використовує цей художній засіб?

403 СИТУАЦІЯ. Перебудуйте подане речення, замінивши пряму мову непрямою від імені вказаних нижче осіб. Схарактеризуйте займенники, які ви при цьому використали.

Наталя сказала: «Нехай Сергій подарує квіти своїй мамі».

1. Від імені Наталі. 2. Від імені Сергія. 3. Від імені мами Сергія. 4. Від імені товариша, який передає Сергію прохання Наталі.

404 I. Спишіть прислів'я, ставлячи замість крапок присвійний займенник *свій* у потрібній формі. Прочитайте вголос, правильно наголошуючи займенники.

1. Пильнуй ... носа, а не чужого проса. 2. Від ... тіні не сховаєшся. 3. Кожна лисиця ... хвостик хвалить. 4. Біля ... нір і миші сміливі. 5. Усяка робота ... майстра чекає. 6. Син мій, а розум у нього ... .

II. Підкресліть займенники як члени речення.

 405 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть міркування щодо такої тези: «Усяка робота свого майстра чекає».

§ 45. ВКАЗІВНІ Й ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на предмети та їхні ознаки, а також про стилістичні особливості таких займенників

ПРИГАДАЙМО. У чому особливості нестягнених форм прикметників?

 406 А. Прочитайте речення. Поміркуйте, з якою метою вжито виділені займенники.

1. **Такий** день запам'ятається на все життя.
2. Максим ускочив у човен і подався на **той** берег.
3. Весною **цього** року я побував у Карпатах.

Б. Чому, на вашу думку, виділені займенники називають вказівними?

В. На основі спостереження та вивченого на уроках російської мови зробіть висновок про роль вказівних займенників у мовленні.

Вказівні

Вказівні займенники (рос. указательные) *цей, той, такий* вказують на один предмет з ряду однорідних; вказівний займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета.
НАПРИКЛАД: *Ця містина коштує тридцять срібняків, – за стільки не можна ліпшої землі дістати* (Леся Українка).

Морфологічні ознаки

Вказівні займенники *цей, той, такий* змінюємо за родами, числами, відмінками подібно до прикметників.

Вказівний займенник *стільки* подібний до кількісних числівників. Його змінюємо лише за відмінками, як числівник *два*.

ВІДМІНЮВАННЯ ВКАЗІВНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Однина			Множина
	Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
Н.	той	та	те	ті
Р.	того́	тієї, то́ї	того́	тих
Д.	тому́	тій	тому́	тим
Зн.	той, того́	ту	те	ті, тих
Ор.	тим	тією, тою	тим	тими
М.	(на) то́му, тім	(на) тій	(на) то́му, тім	(на) тих

Стилістичні ознаки

Вказівні займенники можуть мати форми *отой, оцей, отакий*, які вживаємо в розмовному й художньому мовленні для підсилення думки.

В усній народній творчості та в поезії як засіб вираження урочистості, емоційної піднесеності можуть уживатися нестягнені форми *тая, тес, тії, цяя, цес, ції, такая, такеє, такії*.

407 І. Провідмініяйте сполучення з вказівними займенниками спочатку усно, а потім письмово.

Цей підручник, стільки дерев, такі простори.

ІІ. Складіть і запишіть два речення із займенником *той* у формі: 1) давального відмінка; 2) орудного відмінка.

408 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Підкресліть займенники як члени речення. Усно визначте розряд займенників.

1. Стріну ж я калину, небо (той) безкрає – цілий день сопілка в (мій) серці грає (А. Малишко). 2. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ (отой) стежина в ріднім краї одним-одна біля воріт (А. Малишко). 3. Благо-

словенні час той і година, коли земля (цей) цвітом процвіла (М. Рильський). 4. Оксана день у день тут, серед (цей) сипучих пісків (О. Гончар). 5. Добре (той) ковалеві, що на обі руки кує (Нар. творчість).

II. Знайдіть назви істот і утворіть від них присвійні прикметники (усно).

409 I. Прочитайте речення. З яким стилем мовлення вони співвідносні? Знайдіть стилістично забарвлені слова й укажіть з-поміж них займенники. Поясніть роль цих слів у реченнях.

1. А ми тую червону калину підіймемо (Е. Чернецький). 2. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (Т. Шевченко). 3. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила (Т. Шевченко). 4. Усе теє пригодиться, що на полі коріниться (Нар. творчість).

II. Знайдіть прикметники. Визначте, які з них стягнені, а які – нестягнені.

Означальні

Означальні займенники (рос. определительные) *весь* (увесь, ввесь), *усякий* (всякий), *кожний* (кожен), *жодний* (жоден), *інший*, *сам*, *самий* узагальнено вказують на ознаки предмета. **НАПРИКЛАД:** 1. *Кожна травичка на своєму корені росте*. 2. *Добрий товар сам себе хвалить* (Нар. творчість).

Морфологічні ознаки

Означальні займенники змінюємо за **родами, числами, відмінками** як прикметники.

ВІДМІНЮВАННЯ ОЗНАЧАЛЬНИХ ЗАЙМЕННИКІВ

	Однина			Множина
	Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
Н.	весь	вся	все	всі
Р.	всього́	всієї	всього́	всіх
Д.	всьому́	всій	всьому́	всім
Зн.	весь, всего́	всю	все	всі, всіх
Ор.	всім	всією	всім	всіма́
М.	(на) всьо́му, всім	(на) всій	(на) всім, всьому	(на) всіх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У всіх відмінках [у] й [в] чергуються за загальним правилом: *увесь* – *ввесь*, *уся* – *вся*.

**Стилістичні
ознаки**

Означальні займенники можуть мати **короткі форми** (*жоден, усяк, кожен*) та **повні нестягнені форми** (*кожная, кожное, кожній* тощо).

410 I. Спишіть речення, підкресліть означальні займенники як члени речення. Усно визначте їхній рід, число, відмінок.

1. Все йде, все минає – і краю немає... (*Т. Шевченко*). 2. Всі мости ще кленові. Всі коні іще вороні (*Л. Костенко*). 3. Інші будуть **лунати** пісні, вільні, гучні, одважні і горді! (*Леся Українка*). 4. Кожне дерево в цьому **несходимому** лісі він знає і до нього горнеться (*Ю. Збанацький*). 5. Увесь Дніпро був ніби помальований (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Про тата говорить уся земля (*М. Рильський*).

 II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтесь словником синонімів.

**Самій
і сáмий**

Слід відрізнати займенник *самій* від *сáмий*.

ПОРІВНЯЙМО:

самій <i>самá, самé, самі́, са́мого, са́мому</i>	сáмий <i>сáма, сáме, сáмі, сáмого, сáмому</i>
Уживаємо в значенні «тільки один»: <i>Самá вона не попросить.</i>	Уживаємо в сполученні з іншими словами: <i>той сáмий, тому сáмому, над сáмою (того сáмого дня; над сáмою водою)</i>

 411 Хто за 1 хвилину зможе скласти й записати по одному реченню із займенниками *самі́* й *сáмі́*?

412 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Позначте наголоси в цих займенниках. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи слова.

1. А над (самій) водою верба похилилась (*Т. Шевченко*). 2. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над (сама) Россю (*І. Нечуй-Левицький*). 3. (Сама) недовго збитися з путі, та трудно з неї збитися у гурті (*Леся Українка*). 4. Того (самій) вечора Чіпка побіг до Грицька (*Панас Мирний*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

413 І. Відновіть фразеологізми, поширивши їх означальним займенником *весь* у потрібній формі. Поясніть значення фразеологізмів.

На ... губу, на ... парах, на ... лади, на ... горло, на ... голос.

II. Визначте рід, число, відмінок означального займенника в кожному фразеологізмі.

414 І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть займенники як члени речення.

1. Каждый спортсмен стремится* к победе. 2. Это дерево посадил мой дедушка. 3. На полке лежат всякие книги. 4. Каждый должен приходит в класс без опозданий. 5. Коля вёл себя плохо и был наказан. 6. Я не понимаю, что здесь происходит**.

*Стремится – укр. прагне.

**Происходит – укр. відбувається, діється.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Розбір займенника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід і число (якщо є), відмінок.
5. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Перший промінь сонця, теплий, ясний, у мою кімнату впав (Б. Лепкий).

Мою – займенник, початкова форма – *мій*, присвійний, ужитий у знахідному відмінку однини, жіночий рід. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Мою – займ., п. ф. *мій*, присв., Зн. в., одн., ж. р., означ.

415 І. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Доберіть заголовок, який виражав би основну думку тексту.

Ми відпочиваємо на лісовій галявині під розлогою липою. У нас пікнік: їмо солодкі кавуни. На траві – акуратно складена купка лушпиння. Хтось із дітей поглядає на куц: он туди його можна викинути. Опам'ятайтеся, подумайте, що ви збираєтеся робити. Ніхто вас не побачить, а ваша совість! Хіба вам не соромно буде перед собою? Хіба приємно буде згадувати, що ви залиши-

ли об'їдки гнити під розквітлим кущем? Ми беремо лушпайки, несемо в поле, закопуємо в землю: гниль для землі корисна, а в душі в нас не буде смороду від цієї гнилі (*В. Сухомлинський*).

II. Випишіть займенники. П'ять з них (на вибір) розберіть усно як частину мови, а розбір двох запишіть.

III. За виписаними займенниками усно перекажіть прочитане.

§ 46. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК»

416 I. Прочитайте правила реагування на дописи в соцмережі, смс-повідомлення та телефонні звернення від незнайомих і потенційно небезпечних осіб. Що ви могли б додати до прочитаного?

СТОП! НЕБЕЗПЕКА!

Якщо до вас зателефонувала чи надіслала смс-повідомлення незнайома особа, дотримуйтеся таких порад:

1) не повідомляйте ніяку інформацію про себе, своїх рідних, друзів, знайомих;

2) не розповідайте, де ви зараз перебуваєте, де мешкаєте, хто ваші батьки;

3) не перераховуйте гроші на вказаний номер та не передавайте їх особі, яка нібито по них прийде;

4) не приймайте будь-якої пропозиції сходити в кіно, кав'ярню, покататися на машині, знятися в рекламному ролику тощо;

5) розкажіть своїм батькам або вчителям про всі дивні пропозиції, зустрічі, дзвінки чи смс-повідомлення.

Якщо на вашу сторінку в соціальній мережі надійшов запит від незнайомої особи, то зайдіть на акаунт дописувача й подивіться, що він пише, що постить, чи є спільні друзі, де мешкає, навчається, які світлини виставлено. Якщо інформації та фото немає, то краще відмовитися від спілкування.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть займенники, визначте їхній розряд за значенням. З'ясуйте їхню роль у тексті.

2. Розберіть два займенники (на вибір) як частину мови.

3. Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного, використовуючи займенники.

4. Прочитайте текст від імені першої особи. Форму слів яких частин мови вам доведеться змінити?

417 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас звернувся товариш із указаним нижче проханням. Передайте цю інформацію сестрі товариша. Тільки не переплутайте, чию книжку треба взяти, на кого й біля чийого офісу чекати.

Сергію, передай, будь ласка, моїй сестрі, що я затримуюсь. Нехай візьме книжку, яку ти подарував мені, і чекає на мене біля офісу нашої мами.

418 Відредагуйте усно речення. Поясніть суть допущених помилок.

1. Бабуся попросила онука купити собі молока. 2. Вершник сидів на коні, його грива розвіталася на вітрі. 3. Я попросив товариша принести свою книжку. 4. Ми свої недоліки підправимо, і вони будуть набагато кращими.

419 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) про надходження нових книжок до бібліотеки, який міг би відбутися між бібліотекарем і учнем. Використайте вислови мовленнєвого етикету й займенники, зокрема питальний і особовий у формі 2-ї особи множини.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–10 речень) на тему «*Пригоди маленького жолудя*», використавши займенники як засіб зв'язку речень у тексті.

420 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Займенник» я дізнався (дізналася)...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Правильним є твердження

- А Займенник – це частина мови, яка називає предмети, ознаки, кількість.
- Б У реченні займенник може бути тільки означенням.
- В Особові займенники вказують на належність предмета першій особі.
- Г Неозначені займенники творимо від питальних за допомогою часток.

2. Означальний займенник ужито в реченні

- А Весна – бажаний гість, її закликають дівчата піснями-веснянками (*О. Воропай*).
- Б У кожному слові краси майбутнього шукай (*М. Рильський*).
- В Учітеся, брати мої, думайте, читайте... (*Т. Шевченко*).
- Г Падають тепло і глухо яблука в нашій саду (*В. Сосюра*).

3. До одного розряду за значенням належать обидва займенники в рядку

А абищо, який

В ти, вони

Б нічий, їхній

Г котрий, хто-небудь

4. Правильно написано всі займенники в рядку

А казнащо, деяка, будь-кого, якого-небудь

Б який-небудь, де-хто, будь-кого, хтось

В будь-що, декого, аби-кому, хто-небудь

Г який-небудь, якоїсь, хтозна-кому, декому

5. Три займенники вжито в реченні

А Добре того навчати, хто хоче все знати.

Б Тяжко тому жити, хто не хоче робити.

В Кожна жаба своє болото хвалить.

Г У кого бджоли, у того й мед.

6. Підкресліть займенники як члени речення. Визначте розряд.

Хто розуму не має, тому й коваль не вкує (*Нар. творчість*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке займенник? Яка його роль у мовленні?

2. Наведіть приклади займенників, які вказують: 1) на істоту; 2) на ознаку; 3) на кількість.

3. Якими морфологічними ознаками займенники подібні до іменників? Прикметників? Числівників? А чим відрізняються від цих частин мови?

4. Назвіть розряди займенників та наведіть приклади.

5. Чим відрізняються питальні займенники від відносних?

6. Розкажіть про творення та написання заперечних і неозначених займенників.

7. Яку синтаксичну роль можуть виконувати займенники?

Об'єднайтеся в групи.

Група має виконати одне із запропонованих завдань: 1) скласти ребуси із займенниками; 2) скласти кросворд із займенниками; 3) укласти словничок фразеологізмів із займенниками.

Запропонуйте своїм однокласникам розшифрувати ребуси, розгадати кросворд чи пояснити значення фразеологізмів.

ПРОЕКТ

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

Я

Нью-йоркська телефонна компанія провела цікаве дослідження, з'ясовуючи, яке саме слово вимовляють люди найчастіше. Із цією метою було прослухано 500 телефонних розмов, що дало змогу визначити найуживаніше слово – ним виявилось «я», яке прозвучало 3990 разів (3 посібника).

АРЕНА – ЦЕ ПІСОК

Арена латинською мовою означає «пісок». У велетенському Колізеї – цирку, що був споруджений у Стародавньому Римі в I столітті нашої ери, а також у циркух інших міст майданчик, де відбувалися бої гладіаторів, посипали піском, який убирав кров, проливу в цих поєдинках. Згодом і сам майданчик, на якому відбувається циркова вистава, почали називати *ареною*. У переносному значенні слово *арена* означає також місцевість, район воєнних дій чи взагалі поле діяльності (Є. Чак).

ЯК ЦЕ БУЛО

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Якого маленького коня треба поставити між двома однаковими особовими займенниками, щоб утворити назву країни?
2. До якого особового займенника треба додати одну букву, щоб він перетворився на провалля?
3. Який заперечний займенник жіночого роду може використовуватися при оголошенні результатів змагання?
4. Які два займенники заважають їздити дорогою?
5. До якого вказівного займенника треба додати сотню, щоб спекти пиріг?
6. Син мого батька, а мені не брат?
7. До якого особового займенника треба додати «майку», щоб утворити назву країни?
8. Які три займенники найчистіші?

УСМІХНІМОСЯ

- Чому ти так часто двійки почав одержувати з української мови? – проглянувши Славкові зошити, дивується мама.
- Та мене від Вітька Гурова до Мишка пересадили. А який з нього знавець мови? – відповідає Славко.

*Кожне слово – виплекана народом
квітка з неповторним ароматом...*

І. Вихованець

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

ДІЄСЛОВО

Ви знатимете:

- загальне значення дієслова та його морфологічні ознаки, синтаксичну роль;
- форми дієслова;
- способи творення дієслів.

Ви вмітимете:

- розрізняти дієслова доконаного й недоконаного виду, часи та способи дієслів;
- творити дієслова умовного й наказового способів;
- конструювати речення з дієсловами в усіх часах та особових формах;
- правильно писати дієслова з вивченими орфограмами;
- правильно використовувати форми дієслів у мовленні.

§ 47. ДІЄСЛОВО: ЗАГАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ, МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ, СИНТАКСИЧНА РОЛЬ

Про те, що означають дієслова та як вони збагачують і прикрашають мову

ПРИГАДАЙМО. Що таке присудок? На які питання він відповідає?

421 А. Визначте частини мови виділених слів. Яке з них означає предмет, яке – ознаку, а яке – дію?

1. Свіжа **зелень**. 2. **Зелений** подорожник. 3. **Зеленіє** трава.

Б. Які морфологічні ознаки властиві виділеним словам?

В. Зробіть висновок, чим дієслово відрізняється від інших частин мови.

**Лексичне
значення**

Дієслово (рос. глагол) – це **самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета та відповідає на питання що робити? що зробити?** **НАПРИКЛАД:** сидіти, сумувати, вибігти, придумати.

Дієслово може означати:

- процес мислення (*читати, описувати*);
- процес мовлення (*розказувати, читати*);
- конкретну фізичну дію (*малювати, готувати*);
- переміщення в просторі (*бігти, їхати, перейти*);
- сприйняття органами чуття (*торкатися, бачити*);
- бажання (*мріяти, хотіти, бажати*);
- стан, у якому перебуває особа або предмет (*сидіти, стояти, робити*);
- ставлення особи до когось чи чогось (*поважати, любити, зневажати*);
- зміни (*розквітати, старіти, худнути*).

**Морфологічні
ознаки**

Дієслова мають такі **граматичні категорії**: час, число, особа, рід, вид, спосіб.

**Синтаксична
роль**

У реченні дієслово найчастіше виступає **присудком**, рідше – іншим членом речення.

422 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть дієслова як члени речення. Усно визначте число та час дієслів. У яких дієсловах можна визначити рід?

1. Розквітли яблуні в садах цвітуть каштани в парку в ранкове небо **зринув** птах крилом торкнувся об хмарку (*М. Познанська*). 2. Побіч росло дерево вітер грав на його листі... (*В. Шев-*

чук). 3. Холодне м'ята сік у листі гусне і ластівки сідають на дроти (*М. Боровко*). 4. Ходить літо берегами в ширмі яворів і **замовкнув** над полями журавлиний спів (*В. Сосюра*).

II. Доберіть усно синоніми до виділених дієслів.

423 Замініть усно фразеологізми дієсловами.

Задирати ніс, прикусити язика, зарубати на носі, пекти раків, п'ятами наживати, ні пари з уст, ловити окунів, вибілювати зуби, клеїти дурня, підносити до небес.

424 I. Прочитайте текст. Як у цій ситуації уникнути конфлікту?

ТАЄМНИЦЯ

Якось моя подруга Наталка, сівши біля мене на першому уроці, **зашепотіла** на вухо:

– Ти знаєш, у кого закохалася Катя? Тримайся, бо впадеш! У Васю Клименка! Це вона мені на вечірці сказала, що він, мовляв, найкращий хлопець у класі! Та тут хіба сліпий не помітить, що він їй просто подобається! І на що вона сподівається? Та він, як дізнається, так засміє її, що вона в іншу школу переведеться! Може, розповісти йому? Ото сміху буде!

– Та він її відразу відшле! – припустила я. – Тоді краще поки що не говорити йому нічого, побачимо, що буде далі. Ото тема!

Обидві ми пирснули зі сміху, аж учителька **звернула** на нас увагу (*О. Сайко*).

II. Визначте особу, число, рід, час виділених дієслів.

III. Випишіть з тексту щонайменше п'ять словосполучень, до складу яких входили б дієслова. Визначте головне й залежне слово. Зверніть увагу, що підмет і присудок – це граматична основа речення, а не словосполучення.

425 I. Доберіть і запишіть до двох поданих іменників (на вибір) по п'ять дієслів у теперішньому часі. Які з цих дієслів ужито в переносному значенні?

1. Море – клекоче, наздоганяє, ...
2. Струмки – дзюркочуть, стікають, ...
3. Айсберг – манить, виблискує, ...
4. Завірюха – лютує, кружляє, ...

II. Зробіть висновок, чи роблять дієслова нашу мову різноманітнішою.

426 I. Запишіть дієслова у дві колонки: 1) які означають дію; 2) які означають стан як процес.

Малювати, мерхнути, хворіти, збирати, розпалювати, думати, літати, планувати, спати, сивіти, вибивати, червоніти, білити, прикрашати, дрімати, навчатися.

II. З одним дієсловом з кожної колонки складіть і запишіть речення.

427 I. Прочитайте виразно вірш. Зверніть увагу, як нанизування дієслів відтворює динаміку подій.

Подивуйся: вітер грає!
Вербі коси розплітає,
Верховодить у діброві,
Сни збирає кольорові.

Л. Завіщана

II. Напишіть твір-мініатюру (4–6 речень) на тему «Грайливий вітер», використавши дієслова в переносному значенні.

428 I. Прочитайте текст. Про яку особливість української мови він свідчить? Яку основну думку висловлює автор?

Дієслово «говорити» має кілька десятків синонімів, може, й сотня набереться. Принаймні я зібрав уже понад шістдесят.

А ось «слухати» має всього кілька відтінків – прислухатися, наслухати, дослухатися тощо... Чому? Зумовлено мудрістю життя. Бо не завжди варто слухати те, що *варнякається, патякається чи жебонить* (П. Сорока).

II. Хто добере якнайбільше синонімів до дієслова *говорити*? Дізнайтеся, які синоніми до цього слова можуть дібрати ваші рідні, знайомі.

III. Складіть і запишіть два речення із синонімами до дієслова *говорити*.

429 Перекладіть речення українською мовою та запишіть. За потреби скористайтеся перекладним словником. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

1. Дети удивились неожиданному появлению гостей и смотрели на них **широко** раскрытыми глазами. 2. Иногда художника сравнивают с пчелой, собирающей* мёд с множества цветов. 3. Анна мечтательным** взглядом глядела на далёкие белые облака.

II. Підкресліть дієслова як члени речення. Що означають ці дієслова – дію чи стан предмета?

*Собира́ющая – укр. яка збирає.

**Мечта́тельный – укр. мрійливий.

48. ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Про морфологічні ознаки та синтаксичну роль різних форм дієслова

ПРИГАДАЙМО. Що таке особові дієслова?

430 А. Порівняйте лексичні значення виділених слів в обох реченнях.

1. На столі лежав **переписаний** від руки текст.
2. Денис дуже хвилювався, **переписуючи** текст від руки.

Б. У якому з виділених слів можна визначити рід, число, відмінок?

В. Яке з виділених слів означає додаткову дію особи?

Форми

В українській мові, як і в російській, дієслово має п'ять основних форм.

Форми дієслова

Неозначена форма (рос. неопределённая) <i>співати</i>	Особова форма (рос. личная) <i>співаю</i>	Безособова форма на -но, -то (рос. безличная) <i>переспівано</i>
Дієприкметник (рос. причастие) <i>переспіваний</i>		Дієприслівник (рос. деепричастие) <i>співаючи</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Початковою формою дієслова є **неозначена форма (інфінітив)**.

431 І. Прочитайте. Які з виділених слів означають ознаку предмета за дією, а яке слово означає додаткову дію? Поставте питання до кожного з цих дієслів. Які це форми дієслова?

Козаки, **сполохані** ворогами, ще не спали, а сиділи купами коло вогнищ. Богун, **почувши** біля одного вогнища бандуру, наблизився туди. Козаки трохи розступилися й дали місце полковникові та його товаришам.

Старий кобзар співав про Перебийноса, який переміг велику силу ляхів.

І як тільки дума скінчилася, козаки, **схвильовані** піснею, почали розповідати те, чому самі були свідками (За А. *Кащенком*).

ІІ. Спишіть перший абзац тексту, підкресліть особові дієслова. Визначте їхній час та число.

432 I. Розгляньте таблицю «Форми дієслова». Розкажіть за нею: 1) які форми дієслова незмінні; 2) які форми можуть змінюватися за часами й особами; 3) які форми вживаються тільки в ролі присудка.

Форми дієслова

Назва форми	Загальне значення; питання, на яке відповідає	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль	Приклади
Неозначена (інфінітив)	Означає дію, стан предмета узагальнено (<i>що робити?</i> <i>що зробити?</i>)	Незмінна форма	Будь-який член речення	<i>читати,</i> <i>здійснити</i>
Особова (власне дієслово)	Означає дію, стан предмета (<i>що роблю?</i> <i>що зроблю?</i> <i>що зробив?</i> <i>що робитиму?</i>)	Змінюється за особами, числами, родами, часами, способами	Присудок	<i>читаю,</i> <i>здійснив</i>
Безособові дієслова на <i>-но, -то</i>	Означає відношення до будь-якої особи (<i>що зроблено?</i>)	Незмінна форма	Присудок	<i>читано</i> <i>здійснено</i>
Дієприкметник	Означає ознаку предмета за дією (<i>який? яка? яке?</i> <i>які?</i>)	Змінюється за родами, відмінками, числами	Означення, присудок	<i>читаний,</i> <i>здійснений</i>
Дієприслівник	Означає додаткову дію предмета (<i>що роблячи? що зробивши?</i>)	Незмінна форма	Обставина	<i>читаючи,</i> <i>здійснивши</i>

433 I. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Один (одна) з вас має виписати словосполучення з дієприкметниками, а другий (друга) – з дієприслівниками. Перевірте одне в одного правильність виконання.

Намалювавши квіти, розмальований будинок, позеленілий сад, підписавши відомість, роздумуючи над твором, сяючий від радості, пройшовши ввечері, піднятий з підлоги, збудований на околиці, оглядаючи виставку.

II. Складіть усно речення з одним виписаним словосполученням.

 434 Розподіліть дієслова на п'ять груп залежно від їхньої форми й запишіть. Усно доберіть до кожної групи по два власних приклади.

Граючись, сміюся, їхати, зібрано, зеленіє, зрубаний, нагороджений, вивчатиму, перекрито, росте, розказати, співаючи, прийти, зайшовши, підписано, думати, засіяний, пишучи, прочитаний.

 435 І. Прочитайте вірш. Поміркуйте, з якою інтонацією потрібно вимовляти кожне дієслово тексту, щоб передати любов автора до рідного краю, його замилювання красою рідної землі. Прочитайте виразно вірш уголос.

З ТОБОЮ

Послухай, як струмок дзвенить,
Як гомонить ліщина.
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.

Послухай, як трава росте,
Напоєна дощами,
І як веде розмову степ
З тобою колосками.

Послухай, як вода шумить –
Дніпро до моря лине, –
З тобою всюди, кожну мить
Говорить Україна.

П. Осадчук

 II. Доведіть, що в тексті переважають особові дієслова.
III. Випишіть з тексту дієслова-синоніми. Доповніть цей синонімічний ряд кількома самостійно дібраними словами.

 436 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Поясніть, як ви розумієте вислів «говорить Україна». Як саме вона може говорити? Чи може промовляти до нас Україна голосом матусі, тата, дідуся, бабусі?

437 І. Прочитайте речення. Знайдіть дієслівні словосполучення та поясніть, які помилки допущено в них у формі залежного слова? Скористайтеся поданою нижче таблицею «Культура мовлення».

1. Подумавши, я все-таки вибачив Тараса. 2. Учителька подякувала батьків за виховання дітей. 3. Марійка вчора доглядала за молодшою сестрою. 4. У поході мандрівники милувалися з краєвидів. 5. Дітлахи вмють завдати клопіт дорослим. 6. Оволодівши знання, ти зможеш досягти мети.

II. Спишіть, виправляючи допущені помилки.

III. Визначте форму кожного використаного в реченнях дієслова.

вибачати (кому?) однокласниці
дякувати (кому?) однокласниці

оволодівати (чим?) знаннями
милуватися (чим?) просторами

438 Прочитайте текст. Випишіть дієслова й зазначте біля кожного з них його форму та питання, на яке воно відповідає.

ЗРАЗОК. *Покликане – дієприкметник (яке?).*

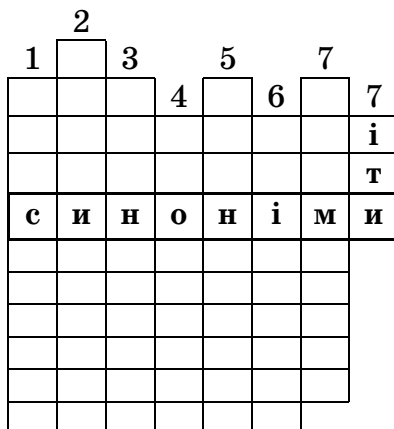
ДЕНЬ ВИШИВАНКИ

День вишиванки – всеукраїнське свято, покликане зберегти споконвічні народні традиції створення та носіння вишитого одягу. Дата проведення – щороку в третій четвер травня.

У цей день кожен українець, одягнений у вишиванку, виходить у ній на роботу, в університет, школу чи садочок.

Нині свято набуває особливого змісту, адже демонструє, що українці незламні духом, готові захищати свою країну, культуру та історію. Як показує досвід, люди в День вишиванки завжди піднесені та усміхнені, адже в стародавньому одязі заковано багато символів сили, добробуту, краси та оберегів (*З довідника*).

439 Накресліть у зошиті кросворд. У вертикальні ряди клітин запишіть сім синонімів до слова *ити* так, щоб у виділеному рядку можна було прочитати слово *синоніми*. За потреби скористайтеся словником синонімів.

§ 49. НЕОЗНАЧЕНА ФОРМА ДІЄСЛОВА

Про початкову незмінну форму дієслова, її будову та синтаксичну роль

ПРИГАДАЙМО. Яку назву в російській мові має неозначена форма дієслова? Чому цю форму так називають?

440 А. Порівняйте неозначені форми дієслів в українській та російській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
чита ^т ь	чита ^т и, чита ^т ь
нес ^т и	нес ^т и
помоч ^ь	помог ^т и

Б. Які суфікси характерні для наведених форм?

В. Зробіть висновок про особливості будови наведених форм в обох мовах.

Лексичне
значення

Неозначена форма дієслова (інфінітив) (рос. *неопределённая форма*) – це початкова **незмінна** форма дієслова, яка означає дію або стан предмета узагальнено, без вказівки на час, особу, рід, число. Відповідає на питання **що робити? що зробити?** **НАПРИКЛАД:** Буду мріяти й жити на крилах надій... (Д. Луценко).

Будова

Неозначена форма дієслова має наприкінці **суфікс** **-ти(-ть)**. **НАПРИКЛАД:** малюва^ти, малюва^ть. Наприкінці деяких дієслів у неозначеній формі після суфікса **-ти(-ть)** може бути суфікс **-ся(-сь)**. **НАПРИКЛАД:** плака^ти^{сь}, гра^ти^{сь}.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Неозначена форма дієслова не має закінчення, навіть нульового.

441 І. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені слова – це неозначена форма дієслова. Які інші форми дієслова є в реченнях?

1. Верблюду може легко **прожити** без води протягом двох тижнів. 2. Дитинча жирафа починає **ходити** вже через годину після свого народження. 3. Дельфіни, коли сплять, одне око завжди залишають розплющеним. 4. Гепард може **розвинути** швидкість до 120 кілометрів на годину. 5. Черепаха – перша тварина, яка побувала на Місяці. 6. Уночі тигри можуть **бачити** в шість разів краще, ніж людина (*З довідника*).

ІІ. Випишіть виділені слова й розберіть їх за будовою. Яку синтаксичну роль вони виконують?

442 І. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) неозначена форма дієслова; 2) особове дієслово.

Насміятися, просився, екати, ароматизує, достукатись, дошкульав, автоматизувати, лукавити, асфальтують, екранізувати, колядувати, єдналися, одягатися.

Ключ. У виписаних словах підкресліть першу букву. З підкреслених букв прочитаєте продовження прислів'я «Яблуко від яблуні ...».

 ІІ. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичні значення виділених слів. Складіть і запишіть з кожним із цих слів речення.

443 Спишіть фразеологізми, на місці крапок уписуючи дібрані з довідки дієслова в неозначеній формі. Позначте суфікси дієслів. Поясніть усно значення кожного фразеологізму.

Глека ... , раки ... , п'ятами ... , у рот води ... , ніде голці ... , мало каші ... , вовком ... , язик ... , на голову ... , носа ... , у халепу ... .

ДОВІДКА. Пекти, впасти, накивати, побити, вилізти, продавати, набрати, дивитися, з'їсти, вскочити, прикусити, задирати.

444 Доберіть до поданих особових дієслів спільнокореневі в неозначеній формі й запишіть. Розберіть за будовою дібрані слова. З двома з них складіть і запишіть речення.

Цвітуть, перешкоджаємо, сумуючи, розрекламували, сміються, веселяться, відремонтувала, з'їхалися, побачився.

445 І. Запишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Поясніть написання виділених слів.

ДОПОМАГАЄ СУПУТНИК

Польоти в космос можна вважати **вершиною** успіхів науки й техніки.

Уперше в світі за допомогою супутника вдалося побачити земну кулю безпосередньо з космосу. Завдяки цьому приладу створено й систему всесвітнього телебачення. Він допомагає оцінювати лісові ресурси, стан посівів, виявляти лісові й **степові** пожежі. За **відхиленням** супутника від заданої траєкторії можна відкривати мо-

гутні поклади **корисних** копалин* як на суші, так і під товщею океану. Інформація із супутника дуже допомагає синоптикам (З довідника).

*Копáлини – рос. ископа́емые.

II. Знайдіть у тексті дієслова в неозначеній формі й підкресліть їх як присудки.

Синтак-
сична
роль

Дієслово в неозначеній формі може бути **будь-яким членом речення**, найчастіше – присудком. **НАПРИКЛАД:** 1. З вовками жити (що це значить?) – по-вовчому вити. 2. У мене не було бажання (якого?) заходити в будинок. 3. Денис виніс собаці (що?) їсти. 4. Хлопці присіли (для чого?) спочити. 5. На дубі перестав мостити гніздо соловейко (В. Сухомлинський).

446 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Доведіть, що синтаксичну роль дієслів у неозначеній формі визначено правильно. Поставте усно питання до підкреслених членів речення.

1. Я пошѐл прогулятьсѧ. 2. Буть грозе великой! 3. Я попросил друга помочь. 4. У меня возникло непреодолимое* желание прилечь.

*Непреодоли́мый – укр. неперебо́рний, непобо́рний.

447 Спишіть. Підкресліть дієслова як члени речення. Скористайтесь питаннями, поставленими в дужках.

1. Шестикласники почали (що робити?) писати диктант. 2. Лікарка (що зробила?) попросила пацієнтів (що?) зачекати в коридорі. 3. Сашко з Тарасом після уроків (що зробили?) пішли до магазину (для чого?) купити батарейки до годинника. 4. Після тривалого відпочинку нарешті командир (що зробив?) видав наказ (який?) вирушати в дорогу. 5. Після важкого дня мама (що зробила?) прилягла відпочити й попросила сина (що?) забрати сестричку з дитячого садочка. 6. Метеорологи (що зробили?) спрогнозували мокрий сніг і сильний вітер на початку тижня.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Купати**сь** у морі – купати**ся** в озері.

448 I. Спишіть, розкриваючи дужки й дотримуючись милозвуччя. Обґрунтуйте свій вибір.

Повернути(ся,сь) о шостій годині; зустріти(ся,сь) недалеко від школи; підняти(ся,сь) вгору; свято закінчило(ся,сь) увечері;

пройти(ся,сь) вулицею; хапати(ся,сь) обома руками; дивити(ся,сь) у вічі; дивити(ся,сь) на годинник.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

449 I. Прочитайте притчу. Визначте її основну думку. Виберіть з довідки прислів'я, які найтісніше пов'язані зі змістом прочитаного.

МУДРА ПРИТЧА

Перед смертю старий степовик мовив синові:

– А живи, сину, так: ні до кого першим не вітайся та їж хліб з медом...

Та й помер. Син почав ревно виконувати батьків заповіт.

Але ж скоро в молодого хазяїна справи пішли кепсько. Дорого коштував мед, щоб його купувати, та й люди відвернулися від хлопця: степовики зневажають нероб та пихатих гордіїв.

Пішов бідолаха до рідного дядька питати поради. Чи й далі виконувати батьків заповіт?

– Авжеж, виконувати, – мовив родич, лукаво посміхаючись. – Тільки ж треба розуміти мудре слово... Ні до кого першим не вітатися – це значить найраніше за всіх вийти в поле й починати працювати. Люди проходитимуть чи проїжджатимуть біля тебе, то першими й казатимуть «добридень», а ти тільки відповідатимеш. А коли ти добряче напрацюєшся, сядеш, візьмеш чималий шмат хліба, то він тобі здаватиметься таким смачним, наче мед! (За С. Плачиндою).

II. Випишіть дієслова в неозначеній формі. За виписаними словами перекажіть прочитане.

ДОВІДКА. *Хто рано встає, тому Бог дає; маленька праця краща за велике безділля; ранні пташки росу п'ють, а пізні – слюзи ллють; краще синиця в руках, ніж журавель у небі; осінь збирає, а зима з'їдає; у лиху годину пізнаєш вірну людину.*

450 Поміркуйте, які букви необхідно вписати в порожні клітинки таблиці, щоб по горизонталі можна було прочитати дієслова. Визначте форму цих дієслів. Запишіть дібрані дієслова та розберіть їх за будовою.

В	И		Т	И					
В	И			Т	И				
В	И				Т	И			
В	И					Т	И		
В	И						Т	И	

§ 50. ОСОБОВІ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

*Про дієслова першої, другої та третьої особи,
їхні морфологічні ознаки й роль у мовленні*

ПРИГАДАЙМО. Які є особові займенники?

451 А. Порівняйте виділені дієслова. У якому з них можна визначити рід, число, особу?

1. Треба **косити** траву.
2. Батько **косить** траву.

Б. Яке з дієслів має закінчення, а яке – не має.

В. Зробіть висновок, чим різняться особові форми дієслова й неозначена форма дієслова.

Категорія
особи

В українській мові, як і в російській, розрізняють **три особи** дієслова.

Особа	Однина	Множина
1-ша	слуха Ю	слуха ЄМО
2-га	слуха ЄШ	слуха ЄТЕ
3-тя	слуха Є	слуха ЮТЬ

Морфологічні
ознаки

Особові дієслова змінюємо за **особами** (у теперішньому й майбутньому часі), **родами** (у минулому часі), **числами**, **часами**.

У реченні особові дієслова є **присудками**.

Стилістичні
особливості

У **розмовному** та **художньому** стилях мовлення можемо вживати дієслівні форми третьої особи однини без особових закінчень і суфіксів: *біга, зна, доганя*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія особи дієслова тісно пов'язана з категорією особи займенника (*читаю – я читаю; читаєш – ти читаєш*).

452 І. Запишіть дієслова за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

1. Пишу.
2. Малюю.

ІІ. З одним дієсловом (на вибір) у формі 2-ї особи однини складіть і запишіть речення. Підкресліть дієслово як член речення.

453 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Визначте його мікротеми.

ЧЕРЕВИКИ НА КОЛЕСАХ

Мабуть, будь-хто з дітей мріє навчитись їздити на роликах. Узув – і гайда, лише вітер у вухах. Є два види роликів. Одні традиційні, у яких колеса розміщено у два ряди, два по два. В інших колеса розташовано в лінію, чотири колеса вишикувались одне за одним.

Досвідчені ролери кажуть, що будь-який новачок швидше освоює другий тип роликів ковзанів, які до того ж набагато безпечніші. Завдяки зміщеному вперед центру ваги на них майже неможливо впасти на спину. Твердий черевик оберігає ногу від травм, а спеціальні системи гальмування дозволяють з легкістю координувати швидкість.

Медики рекомендують катання на роликах для профілактики й лікування захворювань дихальної системи, поліпшення постави, збільшення витривалості організму й покращення роботи серця. Ролики – це не розкіш і не засіб пересування. Ролики – це задоволення (За *Н. Компанець*).

II. Випишіть особові дієслова теперішнього часу та визначте їхню особу й число.

454 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Доберіть і запишіть по два дієслова в 1-й особі, які означають: 1) процес мислення; 2) процес переміщення; 3) процес мовлення; 4) процес праці; 5) ставлення до чогось.

II. Із двома дібраними дієсловами (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

455 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть особові дієслова як члени речення. Визначте особу цих дієслів.

1. Кожна любов цвіте й ві(д,т)цвітає, а любов мат(и,е)рі – вічна (*О. Дучиминська*). 2. Кожна ненька для своїх дітей простягає щастя на долонях (*Р. Котик*). 3. Я вас люблю великою любов(')ю, моя старенька мамо, тату мій (*Д. Павличко*). 4. Коли усміхається мама, то ніжності л(ь,л)ється ріка (*Р. Котик*). 5. У тривозі й любові, в замилува(нн,н)і й надії вдивляються матері у своїх дітей... (*О. Сизоненко*). 6. Я матусі поцілую сивину і розгла(д)жу круг очей морщинки, та за руку радість приведу – хай кружляє в домі без спочинку (*Р. Котик*).

II. Запишіть виділені дієслова фонетичною транскрипцією.

 456 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте такий вислів: «Молитва матері з дна моря рятує».

457 Замініть словосполучення одним дієсловом у відповідній особі та числі. Складіть і запишіть із цими дієсловами словосполучення.

ЗРАЗОК. *Запускає в друк – друкує; друкує на принтері.*

Висловлює прохання, дав пораду, ішов в атаку, зробила зупинку, зробив операцію, сіють заново, підносити до небес, сміятися на кутні, клювати носом.

458 І. Прочитайте міні-усмішки, які складаються лише з дієслів. Чи допомагає нагородження дієслів передати динамізм дії?

МОЯ ЯБЛУНЬКА

Побачив. Зрадив. Купив. Приніс. Викопав. Посадив. Полив. Догляда. Чекаю. Зацвіла. Милуюся. Достигли. Пригощаю.

БАБУСЯ

Находилася. Наробилася. Стомилася. Прилягла. Задрімала. Заснула.

 ІІ. Напишіть міні-усмішку, яка складалася б лише з особових дієслів на одну з таких тем: «Смачна картопелька», «Я посадив», «Електронний смайлик», «Цікава книжка». З'ясуйте, хто з ваших однокласників використав найбільшу кількість дієслів.

§ 51. НАПИСАННЯ НЕ З ДІЄСЛОВАМИ

Про те, коли не з дієсловами пишемо разом, а коли – окремо

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо **не** з іменниками?

 459 А. Порівняйте написання виділених слів. Яке з них ужито в значенні «погано чути»?

1. Він **не** дочув моїх слів.
2. Старенький **недочував**.

Б. Порівняйте написання виділених нижче слів. Яке з них ужито в значенні «хворіти»?

1. Після вихідних діти **нездужали**.
2. Тарас **не здужав** підняти відро.

В. Поміркуйте й зробіть висновок, чи завжди **не** з дієсловами пишемо окремо.

Пишемо
окремо

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) **не** здебільшого пишемо **окремо**. **НАПРИКЛАД:** *не посіяв, не побачив, не дійшов, не знати, не кажучи.*

Пишемо
разомРозріз-
няймоЗначення
словаРазом пишемо **не** з дієсловами в таких випадках:

- якщо слово без **не** не вживається. **НАПРИКЛАД:** *нехтувати, неволити, незчутися*;
- у префіксі **недо-**, який означає неповноту, половинчастість дії. **НАПРИКЛАД:** *недовантажувати* (вантажити неповністю), *недочувати* (погано чути), *недосолити, недоплатити*.

Є дієслова з префіксом **до-**, перед якими вжито частку **не** для заперечення дії (**не** *дочув*). У таких випадках **не** з дієсловом пишемо **окремо**. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>недоїдати</i>	–	<i>не доїдати</i>
(голодувати)		(залишати їжу на тарілці)
<i>недочувати</i>	–	<i>не дочувати</i>
(погано чути)		(не чути чогось)

Із чотирма дієсловами **не** пишемо **разом** або **окремо** залежно від їхнього значення:

- *нездужати* (хворіти) і *не здужати* (не змогти);
- *неславити* (ганьбити) і *не славити* (не прославляти);
- *непокоїтися* (турбуватися) і *не покоїтися* (не бути похованим);
- *нестямитися* (утратити самовладання) і *не стямитися* (не повернутися до свідомості).

ОРФОГРАМА**Не** з дієсловами**460** І. Прочитайте речення. Обґрунтуйте правилом кожен випадок написання **не** з дієсловами.

1. Як не казав ти правду вчора, то не повірять і сьогодні (Д. Білоус). 2. Не хитруй, не мудруй, а чесно працюй (Нар. творчість). 3. Я ненавиджу рабства кайдани (П. Грабовський). 4. Рідна мати моя, ти ночей недоспала (А. Малишко). 5. Краще недосолити, ніж пересолити (Нар. творчість). 6. Смутки й турботи непокоїли людей ночами й на самоті (Ю. Тис).

461 І. Спишіть прислів'я й приказки, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «**не** з дієсловами».

1. Чужим розумом (не) проживеш. 2. Краще (не) обіцяти, як слова (не) здержати. 3. Де сила (не) візьме, там розум допоможе. 4. (Не) хитруй, (не) мудруй, а чесно працюй. 5. (Не) вмій той, хто

(не) працює. 6. (Не) брудни криниці, бо схочеш водиці. 7. Слово (не) горобець, вилетить – (не) піймаєш.

II. Поясніть усно, як ви розумієте значення двох прислів'їв чи приказок (на вибір).

462 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні *не* з дієсловом пишемо разом, а в другому – окремо.

1. Після купання в холодній воді Сергій сильно **нездужав**.
2. Після роботи в саду дідусь уже **не здужав** і води принести.

463 Вилучіть з поданих речень виділені слова та перебудуйте ці речення так, щоб у них були дієслова або з префіксом *недо-*, або із часткою *не* та префіксом *до-*. Утворені речення запишіть.

ЗРАЗОК. *Автогонщик через негоду не зміг доїхати до фінішу.* – *Автогонщик через негоду не доїхав до фінішу.*

1. Сергію не **вдалося** дочитати книжку. 2. Сотні людей у світі **мало** їдять, хворіють через економічну скруту. 3. Маринка не **встигла** доїсти свій сніданок. 4. Моя бабуся після хвороби стала **погано** бачити. 5. Богдан не **захотів** додивитися виставу до кінця.

464 I. Запишіть дієслова у дві колонки залежно від написання з *не*: 1) разом; 2) окремо. Обґрунтуйте написання.

Не/прийти, не/навидіти, не/дістати, не/здужати (*хворіти*), не/волити, не/славити (*ганьбити*), не/славити (*не прославляти*), не/долюблювати, не/переоцінити, **не/хтувати**, не/переживати, не/добачити, не/добачати, не/прочитати, не/додавати, не/настачити, не/щастить, не/дочути, не/дочувати (*погано чути*).

II. Складіть і запишіть речення з одним словом кожної колонки (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти заперечне слово *немає* (його можна замінити формою *нема*) і дієслово *не має* (не володіє, не є власником). **ПОРІВНЯЙМО:**

Сергійко **не має** зошита.
(рос. *не имеет тетради*)

У Сергійка **немає** зошита.
(рос. *нет тетради*)

465 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова як члени речення. Поясніть написання *не* з дієсловами.

1. Без хліба (не) має життя.
2. У класі (не) має картин.
3. Учень (не) має книжки.
4. На клумбі (не) має гладіолусів.
5. У портфелі (не) має олівця.
6. Він (не) має завдання.
7. Ранньої осені ще (не) має снігу.
8. У зоопарку (не) має бегемота.
9. Думка (не) має кордонів.

466 Перебудуйте подані речення так, щоб *не* з дієсловами потрібно було писати окремо. Утворені речення запишіть.

1. У дівчинки немає велосипеда. 2. У тата немає вільної хвилини. 3. У вірності немає ціни. 4. Мене познайомили з хлопцем, у якого немає поганих звичок.

467 I. Спишіть прислів'я, уставляючи замість крапок потрібні за змістом дієслова з довідки.

1. Із поганої трави доброго сіна не ... . 2. У лісі бути, а днів не ... . 3. Дозріла ягода збирачів довго не ... . 4. Сам ... , як здоров'я позбувся. 5. Брехня як не ... , то випередить. 6. Чого сам не ... , того й іншому не чини. 7. Не ... криниці, бо схочеш водиці. 8. Не ... ученого їсти хліба печеного.

ДОВІДКА. Брудни, наздоженеш, виходить, бачити, вчи, незчувся, любиш, чекає.

II. Опишіть життєві ситуації, за яких можуть бути використані два з поданих крилатих висловів (на вибір).

468 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Висловіть свої міркування стосовно такого твердження: «На грубість потрібно відповідати грубістю». Чи вдалося вам або вашим однокласникам (однокласницям) обійтися без дієслів із часткою *не*?

469 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи пропущені розділові знаки при звертаннях. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «*не* з дієсловами».

1. (Не) бачив я подібної краси, хоч обійшов із краю в край планету (Д. Луценко). 2. Людей багато, а друзів (не) має (Нар. творчість). 3. На стернях, прислухаючись до перелітних птахів, (не) покоїлися гуси (М. Стельмах). 4. (Не) плач Вкраїнонько (не) плач, (не) надривай сльозою ліри (Т. Севернюк). 5. У чужому оці й порошинку бачить, а у своєму й дрючка (не) добачає (Нар. творчість). 6. (Не) родись багатий, а родись щасливий (Нар. творчість). 7. І соловей (не) співає, коли він їсти (не) має (Нар. творчість).

II. Визначте в першому реченні рід, число, відмінок іменників та прикметників.

470 Ходом шахового коня прочитайте зашифровані прислів'я (починайте з клітинки, у якій виділено букви). Запишіть прислів'я, поясніть їхні значення, підкресліть орфограми.

лод	лиш	сло
вом	не	Хо
па	ним	сер
це		за

ми	пиш	ва
ми	не	пли
то	сло	ха
ти	Те	на

рук	Ко	по
гань	ко	й
то	не	ли
не		валь

§ 52. ВИД ДІЄСЛОВА

*Про дієслова доконаного й недоконаного виду
та про засоби творення видових пар*

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотворення?

471

А. Зіставте дієслова двох видів.

Доконаний вид

написати
долетіти
збудувати

Недоконаний вид

писати
летіти
будувати

Б. Дієслова якого виду відповідають на питання *що зробити?*, а якого – *що робити?*

В. Чому, на вашу думку, наведені два види дієслів мають такі назви?

*Вид
дієслова*

Розрізняють дієслова **доконаного й недоконаного** виду (рос. *совершенного й несовершенного*).

Дієслова доконаного виду	Дієслова недоконаного виду
Означають дію, завершену в минулому, або дію з вказівкою на її завершеність у майбутньому. Відповідають на питання що зробити? (<i>що зробив? що зроблю? що зробиться?</i>)	Означають незавершену дію, без вказівки на її результат у минулому, теперішньому чи в майбутньому. Відповідають на питання що робити? (<i>що робив? що роблю? що буду робити? що робиться?</i>)
<i>списати, списав, спишу, спишеться</i>	<i>писати, писав, пишу, писатиму, пишеться</i>

*Видові
пари*

Дієслова доконаного й недоконаного виду складають **видові пари**. **НАПРИКЛАД:** *робити – зробити; лишати – лишити*.

Деякі дієслова не мають видових пар, а бувають тільки доконаного або недоконаного виду. **НАПРИКЛАД:** *ходити, мислити* (недоконаного виду); *натерпітися, насидітися* (доконаного виду).

Окремі видові пари дієслів мають **різні основи**. **НАПРИКЛАД:** *говорити – сказати, шукати – знайти, ловити – піймати, брати – взяти*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорія виду притаманна для всіх форм дієслів.

472 Прочитайте речення. Доведіть, що в першому з них ужито дієслова лише доконаного виду, а в другому – лише недоконаного.

1. Аж он каштан **упав** на стежку, колючий **скинув** козушок (Д. Білоус).

2. Місяць у шибки **бризкає**, **шепче** за вікнами сад (Д. Чепурний).

що робить?
(недокон. вид)

що зробив?
(докон. вид)

473 І. Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Увібрати, свистіти, дописувати, кинути, одягати, злетіти, зайти, діставати, спати, вмитися, ридати, витягти, освітлювати, дарувати, спитати, зносити, довезті, володіти.

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. З підкреслених букв прочитаєте приказку.

ІІ. З одним словом кожної колонки складіть і запишіть речення.

474 І. **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Один (одна) з вас має виписати фразеологізми з дієсловами доконаного виду, а другий (друга) – з дієсловами недоконаного виду. Перевірте одне в одного правильність виконання.

Кинути якір, брати на буксир, кинутися в атаку, змотувати вудки, носа не показувати, повісити носа, народитися в сорочці, розв'язати язика, переливати з пустого в порожнє, давати жару, каламутити воду.

 ІІ. Усно поясніть значення виписаних фразеологізмів. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

Творення

Форму недоконаного виду дієслів вважають основною, оскільки від неї творимо доконаний вид.

Творення дієслів доконаного виду

Засіб творення	Приклади
префікс	<i>зеленіти – позеленіти, летіти – злетіти</i>
суфікс	<i>смикати – смикнути, зігрівати – зігріти</i>
наголос	<i>виносити – віносити, розрізати – розрізати</i>
чергування звуків	<i>перевозити – перевезти, зачіпати – зачепити, наголошувати – наголосити</i>

475 Визначте усно вид поданих дієслів. Назвіть засіб творення дієслів доконаного виду в кожній парі слів.

Розвивати – розвинути, прикрашати – прикрасити, склі́кати – скли́кати, споруджуємо – спорудимо, розки́дати – розкида́ти, зупиня́тися – зупини́тися, вивершувати – вивершити.

476 Утворіть від поданих дієслів недоконаного виду дієслова доконаного виду, використовуючи префікси або суфікси. Запишіть видові пари, виділіть суфікси й префікси, якими різняться дієслова кожної пари.

ЗРАЗОК. *Кида́ти – кину́ти.*

Чесати, пекти, малювати, пиляти, терти, їхати, носити, розвивати, ступати, прибувати, розписувати, лишати, звикати.

477 І. Прочитайте текст. Розкажіть, що нового й цікавого ви дізналися для себе.

НАВІЩО КРОКОДИЛИ КОВТАЮТЬ КАМІННЯ

Слово «крокодил» у перекладі з грецької означає «кам'яний черв'як».

У раціон звичайного крокодила входять черепахи, риба, птахи, жирази, буйволи й навіть леви. Щоб шлунок міг упоратися з великими шматками їжі, крокодили ковтають каміння. Крім того, каміння є баластом під час занурення на глибину.

Цікавий факт про крокодилячі сльози. Із рідиною з очей з організму крокодила виводиться зайва сіль.

Найбільшою рептилією на Землі є нільський крокодил. Довжина його тіла сягає семи метрів, а вага – близько тонни. Ударом свого хвоста він може вбити людину.

II. Знайдіть у тексті особові дієслова й запишіть їх у неозначеній формі. Визначте їхній вид.

III. Що означає фразеологізм «крокодилячі сльози»? За якої життєвої ситуації його можна використати?

 478 Випишіть із тлумачного словника української мови шість дієслів на букву **р** з позначкою *емоц., експрес.* Визначте вид цих дієслів. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним виписаним дієсловом.

479 І. До кожного з поданих дієслів доберіть спільнокореневе протилежного виду.

ЗРАЗОК. *Шукати – розшукати.*

Знати, крутити, прийти, перемогти, пекти, **розкопати**, сфотографувати, виїжджати.

II. Розберіть за будовою виділене слово.

480 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а в якому – частини складного речення? Підкресліть граматичні основи.

1. Орбіту літа дописав листок і ліг на **стежку** що прямує в осінь (*М. Боровко*). 2. Хтось бабине літо розвісив на ґанку і посаг для осені тче (*М. Боровко*). 3. Осіння пошта вчора **принесла осінній** лист що ходить без конверта (*Є. Гуцало*). 4. Засипають поля облітає гілля і садами по жовтому листі їде осінь в багровім намисті (*В. Сосюра*). 5. А листя ніжно падало в траву шукало там і затишку й спочинку (*Л. Завіщана*).

II. Над кожним дієсловом скорочено надпишіть його вид (докон., недокон.).

III. Обґрунтуйте написання виділених слів.

§ 53. ЧАСИ ДІЄСЛОВА

Про дієслова минулого, теперішнього та майбутнього часу, а також про вживання одного часу замість іншого

ПРИГАДАЙМО. Чим неозначена форма дієслова відрізняється від особової?

481 А. З'ясуйте, у якому реченні йдеться про дію, що відбувається в момент повідомлення про неї.

1. Срібне павутиння **літає** в повітрі, **снує** свою дивну пряжу над перелазами (*І. Цюпа*). 2. **Повернулися** гуси додому, **принесли** з моря краплю солону (*Г. Чубач*). 3. Ніжність до полів і до дібров **житиме** у серці до загину (*Р. Котик*).

Б. У якому реченні йдеться про дію до моменту повідомлення про неї, а в якому – після повідомлення?

В. Зробіть висновок про роль часових форм дієслова в мові.

Часи

Дієслова можуть мати форму **теперішнього, минулого або майбутнього часу**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Теперішній час (рос. настоящее время)	Минулий час (рос. прошедшее время)	Майбутній час (рос. будущее время)
<i>співаю, слухаєш, чекає</i>	<i>співав, слухав, чекав</i>	<i>співатиму, слухатимеш, чекатиму</i>

482 І. Спишіть речення, замінюючи неозначену форму дієслова особовим дієсловом у формі теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Обґрунтуйте вибір часової форми.

1. Лиш на ранок **угамувалися** грізні хвилі, (влягтися) на спочин вітер (*Б. Комар*). 2. Човни поминули поросле очеретом гирло,

(впливти) на морське чистоводдя і, нап'явши вітрила, (попростувати) попід лівим берегом (*Б. Комар*). 3. (Писнути)десь спросоння синичка, і знову довкола запанувала тиша (*Б. Комар*). 4. Зайду в траву й (лягти) горілиць*... (*Д. Луценко*). 5. При березі тихім вода пробігала, у діток про літо купальне (питати) (*П. Мовчан*).

*Горілиць – догори обличчям (*рос. на́взничь*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

483 Виконайте тестові завдання.

1. Усі дієслова вжито у формі теперішнього часу в рядку

- А прибіг, перевірила, допомагатимуть, плете, відплив
- Б дивишся, бігли, спізнишся, радиш, зрізав би
- В глянь, відійти, посміхається, лунатимуть, світи
- Г полощу, думаю, мріють, спиш, турбується
- Д слухаю, відчувають, ревіла, подорожували, відцвітає

2. Дієслово у формі минулого часу вжито в кожному реченні, ОКРІМ

- А Красо України, Подолля! Розкинулось мило, недбало (*Леся Українка*).
- Б І лічить досі літа зозулине кування (*В. Сосюра*).
- В Гнучка гілка клена тулилася зранку до чистої шибки вікна (*І. Ільків*).
- Г Вузлуваті натруджені дуби важко розкинули нерухомі шатра (*М. Стельмах*).
- Д З брудної води ще ніхто чистим не вийшов (*Нар. творчість*).

484 I. Розгляньте таблицю «Часи дієслова». Розкажіть про дієслова кожного часу: 1) як змінюються; 2) якого виду бувають; 3) на які питання відповідають.

Часи дієслова

Час	Якого виду буває дієслово	За чим змінюється
Минулий	доконаного, недоконаного	за числами, родами (в однині)
Теперішній	недоконаного	за числами, особами
Майбутній	доконаного, недоконаного	за числами, особами

II. Складіть і запишіть три речення з дієсловами минулого, теперішнього та майбутнього часу. Підкресліть ці дієслова як члени речення, визначте їхній вид, число, особу (якщо є).

485 I. Прочитайте текст. Яким у тексті зображено кобзаря Остапа Вересая?

ОСТАП ВЕРЕСАЙ

Під гучні оплески в супроводі своєї дружини та композитора Миколи Лисенка вийшов Остап Вересай, кремезний, літніх ро-

Пам'ятник О. Вересю
(Чернігівщина)

ків чоловік. На ньому була приношена свитина, дебелі, майже до самих колін чоботи й блакитні шаровари та смушкова шапка, з якою він не розлучався навіть улітку. Чемно уклонившись шановному товариству, Остап Вересай присів на рипкий стільчик, витер спітніле обличчя, узяв з рук дружини свою вірну супутницю – кобзу, підладнав на ній струни й пробіг пальцями. Віртуозний* програш одразу ж відтворив в уяві присутніх картину розгніваної морської стихії... (За В. Скуратівським).

*Віртуозний – високомайстерний.

II. Побудуйте усно текст так, ніби дія відбувається зараз і ви є безпосередніми свідками виступу відомого кобзаря. Для цього замініть дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу.

Стилістичні особливості

Зі стилістичною метою можемо вживати **один час замість іншого**.

- Щоб наблизити до слухача події, надати розповіді більшої виразності, уживають **теперішній час замість минулого**. **НАПРИКЛАД:** *Приходжу я вчора додому й бачу диво.*

- Близьке **майбутнє** передають формами **теперішнього або минулого часу**, підкреслюючи впевненість у тому, що дія обов'язково відбудеться. **НАПРИКЛАД:** *Від'їжджаю через годину.*

- Майбутній час** у значенні **минулого** виражає раптову, несподівану дію або передає дії, що повторюються. **НАПРИКЛАД:** *Піднявся лев могутий, як на лапи **стане**, та як **зареве**, аж волосся в'яне!* (С. Руданський).

486 Прочитайте речення. Знайдіть дієслова у формі одного часу замість іншого. Поясніть, з якою метою їх ужито.

1. Чую: за селом гуркотів комбайн. 2. Презентація починається через тиждень. 3. Оксано, я пішов! 4. Вистава закінчується через 15 хвилин.

487 І. Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Підкресліть дієслова теперішнього часу, які позначають минулі або майбутні події. З якою метою один час ужито замість іншого?

1. Сьогодні я встав **поздно**; **прихожу** к колодцу – нікого уже нет (*М. Лермонтов*). 2. Прощай, любимый город, уходим завтра в море (*А. Чуркин*).

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

488 Напишіть твір-розповідь (6–8 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Пролісок пробив листочок торішній», «Щокою неба скочувались зорі». Розповідь ведіть про минулі події, але використовуйте декілька дієслів у формі теперішнього часу з метою наближення минулих подій до читача.

489 І. Поміркуйте, що потрібно зробити для того, щоб зміст поданих речень співвідносився з минулим або майбутнім часом.

1. Сьогодні день дощовий. 2. Дмитро – учень музичної школи. 3. Трава на лузі зелена.

II. Чи можна речення «Собака – друг людини» доповнити дієсловом *був* або *буде*? Відповідь обґрунтуйте.

490 І. Прочитайте текст. Розкажіть, що вас найбільше вразило. Визначте тему й мікротеми прочитаного.

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ

Останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський мав заслужену репутацію будівничого. Із його ідеї й на його кошти з'явилися прекрасні церкви в Лохвиці, у Ромнах, а також у знаменитому Межигірському монастирі. Чимало власних грошей пожертвував упродовж свого довгого життя Калнишевський іншим монастирям.

Для історії зберігся лист князя Потьомкіна до кошового Запорізької Січі, у якому вельможа присягається у своїй любові до козацтва, до Січі й особисто до Калнишевського. Потьомкін за-

*Вознесенська церква
в Ромнах*

певняє, що завжди при царському дворі відстоюватиме інтереси Січі й усієї України, і дарує кошовому на згадку срібний годинник.

Як свідчать сучасники, Петро Калнишевський справді відзначився в численних баталіях й особистою хоробрістю, і мудрим керівництвом. Очолюване ним козацтво показало високе володіння воєнним мистецтвом (За М. Слабошпицьким).

II. Випишіть дієслова з тексту в три колонки: 1) теперішній час; 2) майбутній час; 3) минулий час. За виписаними дієсловами усно перекажіть прочитане.

III. Обґрунтуйте написання в тексті слів з великої букви.

491 Спишіть речення, вибираючи з дужок найбільш доцільне слово. Яке із цих слів не потрібно вживати, коли йдеться про щось негативне?

1. Після сказаного вона (сподівалася, надіялася) найгіршого.
2. Петро не (сподівався, надіявся), що йому не поставлять оцінку.
3. Потрібно (сподіватися, надіятися) лише на власні сили.
4. Хочеться разом з усіма і вірити, і (сподіватися, надіятися).
5. Він ніколи не (сподіватися, надіятися), що друг стане зрадником.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Надіятися – 1. Мати надію, очікувати на щось радісне, приємне.

2. Покладатися на когось, щось.

Сподіватися – чекати когось або чогось.

§ 54. ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Про особливості творення та змінювання дієслів теперішнього часу, а також про правопис -ться, -шся в кінці дієслів

ПРИГАДАЙМО. Яку дію називають дієслова теперішнього часу?

492 А. Прочитайте. Визначте час дієслів.

1. Гарбузи **в'ються** поміж картоплею, **спинаються** на вишні, **перелазять** через тин (Є. Гуцало).

2. Усе **мінється**, **оновлюється**, **рветься**, усе в нові на світі форми **переходить** (П. Тичина).

Б. У якому реченні дієслова означають конкретну дію, яка відбувається в момент мовлення, а в якому – дію невизначеної тривалості, яка відбувається постійно?

В. Зробіть висновок про різновиди значень форм теперішнього часу.

Змінювання

Дієслова у формі теперішнього часу завжди **недоконаного** виду й можуть змінюватися за **числами** й **особами**.

Змінювання дієслів теперішнього часу

Особа	Однина	Множина
1-ша	читаю, пишу стою, кричу	читаємо, пишемо стоїмо, кричимо
2-га	читаєш, пишеш стоїш, кричиш	читаєте, пишете стоїте, кричите
3-тя	читає, пише стоїть, кричить	читають, пишуть стоять, кричать

Стиліс-
тичне
забарвлення

У 1-й особі **множини** в кінці дієслів виступає **о**: *ходимо, говоримо, пишемо*. Форми без кінцевого **о** (*ходим, говорим, пишем*) допустимі лише в поезії чи в розмовному стилі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Форму теперішнього часу мають лише дієслова недоконаного виду.

493 I. Утворіть від дієслів форми теперішнього часу 1-ї та 2-ї особи однини. Підкресліть букви на позначення звуків, які прочергувалися.

Стерегти, берегти, пекти, просити, хотіти, в'язати, сидіти, ходити, їздити, мастити.

II. Одне з утворених дієслів (на вибір) змініть за особами в однині та множині. Виділіть особові закінчення.

494 *Чому так?* Поміркуйте, чому лише від дієслів другої групи можна утворити дієслова у формі теперішнього часу.

[д] – [дж]
[зд] – [ждж]
[з] – [ж]
[с] – [ш]
[т] – [ч]

1. Намалювати, посідіти.

2. Малювати, сидіти.

495 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та доберіть заголовок. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.

ВСЕСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

У світі є бібліотека, що не має меж. Кожна країна в цій бібліотеці має свої полицки. Але матеріали, розміщені на них, не паперові, а електронні. Тобто зберігаються вони в пам'яті комп'ютерів, розташованих у всіх країнах світу. І, як ви вже здогадалися, зветься така бібліотека Інтернетом.

Отримати матеріали з будь-якого питання в цій мережі дуже просто. Як і в звичайній бібліотеці, беремо каталог, але не книжок і журналів, а каталог інформаційних ресурсів Інтернету – сайтів.

Якщо за допомогою каталогів ви не можете знайти потрібний сайт, звертайтеся до «помічників» – пошукових систем, що теж містяться безпосередньо в мережі. Формулюючи їм запит у вигляді вислову з ключових слів або у ви-

гляді речення, ви отримуйте перелік назв та адреси сайтів з питань, які вас цікавлять (За *Б. Березінцем*).

II. Випишіть дієслова теперішнього часу. Зазначте в дужках біля кожного з них особу, число.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

496 Поміркуйте, у якому з поданих речень форми теперішнього часу означають постійну дію; у якому – дію, властиву предмету взагалі; а в якому – дію, яка обов'язково відбудеться в близькому майбутньому. Наведіть власні приклади подібних речень.

1. Навіть орли на ці висоти не злітають.
2. Післязавтра ми вирушаємо на екскурсію.
3. Цукор розчиняється у воді.

497 I. Спишіть, замінюючи неозначену форму, що в дужках, дієсловами теперішнього часу.

1. Хвиля очі розкриває, (потягатися), (зітхати), млосьно (дивитися) на місяць, (усміхатися) йому (*Олександр Олесь*). 2. Стогне ясен над водою, (стогнати) лози, (губити) сльози, (в'янути) квіти, (плакати) вітер, хвиля ж знов (жартувати) з кимсь (*Олександр Олесь*). 3. Нужда (вчити) людину, лозина – дитину (*Нар. творчість*). 4. Добра слава дома (лежати), а лиха по доріжці (бігти) (*Нар. творчість*).

II. Визначте особу й число дієслів.

III. Змініть за числами й особами одне з дієслів (на вибір). Виділіть закінчення.

498 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Поясніть, як ви розумієте вислів «Добра слава дома лежить, а лиха по доріжці біжить».

Правопис

Дієслова на **-ться** пишемо зі знаком м'якшення, а дієслова на **-шя** – без знака м'якшення. **ПОРІВНЯЙМО:**

Пишемо

сміється

борешся

Вимовляємо

[см'ійéц':а]

[бóре^uс':а]

499 I. Спишіть, уставляючи замість крапок, де це потрібно, знак м'якшення. Виділіть суфікси й закінчення.

Розбігаєш..ся, насміхаєш..ся, плещет..ся, усміхаєт..ся, відштовхуєш..ся, стелит..ся, розганяєш..ся, валит..ся, граєш..ся, хвалит..ся, розгойдуєш..ся, чіпляєт..ся, набираєт..ся, дивуєш..ся.

смíєшся̂

борю́тьс̂я̂

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією й розберіть за будовою.

500 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам доручили підготувати невелику публікацію (6–8 речень) для Інтернет-видання на тему «Скарби рідного краю». Підготуйте текст, використавши кілька з поданих дієслів у формі 2-ї особи однини теперішнього часу.

гордишся, усвідомлюєш,
знаєш, радієш, спостерігаєш,
відчуваєш, вивчаєш, розумієш,
милуєшся, бачиш, надієшся,
збагачуєшся, розвиваєшся

501 I. Спишіть, розкриваючи дужки та ставлячи на місці крапок, де це потрібно, знак м'якшення. Позначте закінчення в дієсловах теперішнього часу.

1. Насмішки боїт..ся навіть той, хто нічого (не) боїт..ся (*Нар. творчість*). 2. Рідне море плещет..ся ласкаво, берегам нашіптує мотив (*І. Гончаренко*). 3. Як десь болить, торкаєш..ся кожну мить (*Нар. творчість*). 4. І навіть сонце, як достиглий плід, здаєт..ся (не)порушним... (*М. Рильський*). 5. Сном (не) доробиш..ся (*Нар. творчість*). 6. Розум завжди до чогось берет..ся, а коли він (не) матиме доброго, тоді звертатимет..ся до поганого (*Г. Сковорода*). 7. Як великого (не) бачив, то з малого дивуєш..ся.

II. Складіть і запишіть два речення з дієсловами у формі теперішнього часу. Дієслова підкресліть відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

§ 55. МИНУЛИЙ ЧАС

*Про те, як змінюємо дієслова у формі минулого часу,
а також про особливості їхнього творення*

ПРИГАДАЙМО. Яку дію називають дієслова минулого часу?

502 А. Визначте час утворених від інфінітивів дієслів.

Ходити → ходи^в, ходи^{ла}, ходи^{ло}, ходи^{ли}.

Будувати → будува^в, будува^{ла}, будува^{ло}, будува^{ли}.

Б. Визначте рід і число утворених дієслів. Які суфікси використано для їх творення?

В. На основі спостереження розкажіть про особливості творення форм минулого часу.

Творення

Форми дієслів минулого часу творимо від **основи інфінітива** за допомогою **суфікса -л-**, який у чоловічому роді змінився на **-в**. **НАПРИКЛАД:** співа^{ти} – співа^в, співа^{ла}, співа^{ло}, співа^{ли}.

В окремих односкладових дієсловах з основою інфінітива на приголосний суфікс **-в** зникає. **НАПРИКЛАД:** нести – ніс, нес^{ла}; везти – віз, вез^{ла}.

Суфікс **-ну-** під час творення форм минулого часу також може зникати. **НАПРИКЛАД:** мерз^{ну}ти – мерз, мерзла, мерзло, мерзли.

Паралельні форми

Деякі дієслова мають **паралельні форми** – із суфіксом **-ну-** і без нього. **НАПРИКЛАД:** сох і сох^{ну}в; зів'яв і зів'я^{ну}в.

Змінювання

Дієслова минулого часу змінюємо лише за **числами**, а в однині – ще й за **родами**. За особами дієслова минулого часу не змінюємо. **НАПРИКЛАД:**

Однина			Множина
Ч. р.	Ж. р.	С. р.	
чита ^в	чита ^{ла}	чита ^{ло}	чита ^{ли}
писа ^в	писа ^{ла}	писа ^{ло}	писа ^{ли}

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На особу у формах минулого часу може вказувати особовий займенник. **НАПРИКЛАД:** 1. **Я** розповів цікаву історію. 2. **Він** розповів цікаву історію. 3. **Ти** розповів цікаву історію.

503 I. Утворіть від дієслів усі можливі форми минулого часу й запишіть. Виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Мріяти – мріяв, мріяла, мріяло, мріяли.*

Жити, пекти, принесті, приносити, підвезті, гребти, брести.

несла́
несло́
несли́

II. Прочитайте вголос утворені дієслова, правильно їх наголошуючи. За потреби скористайтеся словником.

504 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть дієслова у формі минулого часу як члени речення.

1. А дощ змивав із ос(е,и)ні рум(')яна (*Л. Демидюк*). 2. Вітер згинав д(е,и)рева, вив провулками, громом перекочувався по небу (*Ю. Тис*). 3. Руді дощі зб(е,и)ралися за лісом, як штурмовий ударний батальйон (*М. Боровко*). 4. Ранок народився у росах, у зелених буйнощах л(е,и)вад (*О. Гончар*). 5. На віях хмар застиг осі(н,нн)ій дощик (*М. Боровко*). 6. Сонце сльозою упало за хмару (*М. Боровко*).

II. У підкреслених дієсловах позначте суфікси, усно визначте число та рід (в однині).

505 Складіть і запишіть речення за поданими схемами. Присудки вживайте у формі дієслів минулого часу.

1. _____ = _____ ~~~~~ .
2. _____ = _____ спол. і _____ .
3. ~~~~~ = _____ спол. і _____ ~~~~~ .
4. _____ = _____ ~~~~~ .

506 I. Утворіть від інфінітивів і запишіть паралельні форми дієслів минулого часу в формі чоловічого роду однини.

ЗРАЗОК. *Звикнути – звик, звикнув.*

Одягнути, пожовкнути, мерзнути, бліднути, тиснути, щезнути, гаснути, замовкнути.

II. Із двома утвореними дієсловами складіть і запишіть речення.

507 I. Прочитайте текст уголос, намагаючись інтонацією передати спокій, таємничість, захоплення тощо. Розкажіть, як починається дощ, що першим дає про нього знати. Якою стає природа після дощу?

ДОЩ

Ви чули, як наближається рівний і тихий дощ?

Отак сидиш у хаті, мати одчинила вікно, і знадвору повіває свіжістю, а ти слухаєш... Десь далеко, у невідомому світі, зачи-

Ю. Півень. Дощ

нається шум... І то ще не шум, а шепотіння землі, шерхіт сухої трави, шелест пожовклого листя. Ти прислухаєшся: невже багато спав і тобі шумить у голові? Ні, це вже садом іде неквапливий шум, іде до вікна й шумить у стіну – рівно, густо, заспокійливо, і пахне тихим дощем і тихими снами...

Ти сидиш заколисаний, а слух гострий – чуєш, як скрипить мокре дерево. Стихло муркотіння під вікном. Шум одійшов за хату...

Стріпнувся, глянув у вікно: немає вже дощу. І сонця немає, десь за хмарами. Але небо, димчасто-сіре, просвічується, воно підрожевлене захмарним вогнем, воно розсіває кремове світло. Від того світла блищать краплини дощу на мокрих стеблах (За В. Близнецем).

II. Знайдіть приклади вживання дієслів одного часу замість іншого. Чи надає цей художній засіб емоційно-експресивного забарвлення, виразності й невимушеності оповіді?

III. Випишіть дієслова у формі минулого часу. Змініть їх за числами та родами, позначте суфікси.

508 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть твір-мініатюру (5–7 речень) на тему «А за вікнами плаче дощ». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть п'ять речень, об'єднаних темою «Весь світ у крапельці дощу». Використайте дієслова-синоніми у формі минулого часу, що означають випадання дощу. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Шуміти, дзвеніти, іти, капати, переїздити, сіятися, мрячити, мжичити, накрапати, крапотіти, лити, стукати, ринути, шурхотіти.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

НАГОЛОШУЙМО ПРАВИЛЬНО!

Несті́ – несемо́, несете́, несла́, неслі́, нести́му.

Везти́ – веземо́, везете́, везла́, везлі́, везти́му.

Вести́ – ведемо́, ведете́, велá, велі́, вести́му.

Бігти – біжит́е, біжимо́.

Стояти – стоїте́, стоїмо́.

§ 56. МАЙБУТНІЙ ЧАС

Про три форми дієслів майбутнього часу, про особливості їхнього творення та змінювання

ПРИГАДАЙТЕ. Яку дію називають дієслова майбутнього часу?

509

А. Знайдіть дієслова у формі майбутнього часу.

1. Що посієш, те й пожнеш. 2. Язик до Києва доведе.

Б. Чи можна в цих дієсловах визначити число й особу?

В. На основі спостереження розкажіть, чи змінюємо дієслова майбутнього часу за особами й числами.

Форми

Майбутній час дієслова може виражатися в трьох формах: простій, складній та складеній.

Форми дієслів майбутнього часу

Форма	Як творимо	Приклади
Проста	Від дієслів доконаного виду за допомогою особових закінчень	<i>донести – донесу, донесемо, донесеш, донесете, донесе, донесуть</i>
Складна	Від інфінітива недоконаного виду за допомогою суфікса -м- та особових закінчень	<i>берегти – берегти^му, берегти^мемо, берегти^меш, берегти^мете, берегти^ме, берегти^муть</i>
Складена	Додаванням до інфінітива недоконаного виду допоміжного дієслова бути в особових формах	<i>буду їхати, будемо їхати, будеш їхати, будете їхати, буде їхати, будуть їхати</i>

510 I. Прочитайте речення. Випишіть дієслова майбутнього часу в три колонки: 1) проста форма; 2) складна форма; 3) складена форма.

1. Коли я напишу свій кращий вірш, тоді, напевне, перестану жити... (*Л. Дмитерко*). 2. Місто само перетворюватиме себе, шукатиме іншу нову якусь досконалість (*О. Гончар*). 3. Над Дніпром журавлі знову будуть вітати Україну... І в садах солов'ї щебетатимуть вільно, невпинно... (*В. Сосюра*). 4. Вічно світитиме над неозорим степом гаряче сонце, і вічно колихатимуться на щедрій землі під погожим вітром важкі бронзові колоски (*Д. Ткач*).

II. Розкажіть про особливості творення дієслів кожної колонки.

511 I. Утворіть від дієслів складну та складену форми майбутнього часу (1-ша особа одн.)

ЗРАЗОК. *Учити – учитиму, буду вчити.*

Розказувати, обточувати, ростити, визначати, визначатися.

напишемо
будуватимеш

II. Розберіть за будовою слова, які ви утворили від виділених дієслів.

512 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому лише від другого дієслова можна утворити складну й складену форми майбутнього часу.

Переписати, переписувати.

Змінювання

Дієслова у формі майбутнього часу змінюємо за **особами** в однині й множині. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Проста форма		Складна форма	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	поорю	пооремо	оратиму	оратимемо
2-га	поореш	поорете	оратимеш	оратимете
3-тя	пооре	поорють	оратиме	оратимуть

Складена форма		
Особа	Однина	Множина
1-ша	буду орати	будемо орати
2-га	будеш орати	будете орати
3-тя	буде орати	будуть орати

513 І. Змініть за особами в однині й множині подані дієслова. Розберіть за будовою три дієслова (на вибір).

Розкажу, розказуватиму, буду розказувати.

II. Складіть і запишіть з двома дієсловами речення із вставними словами.

514 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один (одна) з вас має виписати дієслова доконаного виду, другий (друга) – недоконаного виду. Утворіть від виписаних дієслів форми майбутнього часу та змініть їх за особами в однині й множині. Перевірте одне в одного правильність виконання.

Переписати, вишивати, пояснювати, заспівати.

515 І. Перекладіть і запишіть дієслова українською мовою. Доберіть до кожного з них складну форму майбутнього часу. У дужках зазначте особу дієслова.

ЗРАЗОК. *Буду петь – буду співати, співатиму (1-ша).*

Будешь рассказывать, будет спать, будем купаться, будете искать, будут печь, буду держать, будете просить, будешь рисовать.

II. З одним дієсловом у складній формі та з одним дієсловом у складеній формі складіть і запишіть по одному реченню.

516 І. Спишіть прислів'я, утворюючи від дієслів, що в дужках, форми майбутнього часу. Підкресліть орфограму «-ться, -шся в кінці дієслів».

-ться
-шся

1. Усе (минути), одна правда (остатися). 2. Що (посіяти), те й (пожати). 3. Раз (опектися), другий – (остерегтися). 4. На чужому коні не (наїздитися), на чужому добрі не (розбагатіти). 5. З добрим (пожити) – добре й (перейняти), з лихим (зійтися) – і свого (позбутися). 6. Не ходи до води, то не (втопитися). 7. З розумним розуму (набратися), а з дурним останній (загубити).

II. Пригадайте 1–2 прислів'я, у яких є дієслова у формі майбутнього часу.

517 І. Прочитайте виразно вірш. Випишіть дієслова у формі майбутнього часу, зазначте їхню особу, число та розберіть за будовою.

Я ПІДУ В ДАЛЕКІ ГОРИ

Я піду в далекі гори,
На широкі полонини
І попрошу вітер в полі,
Щоби він не спав до днини.
Щоб летів на вільних крилах
На кичери і діброви
І дізнавсь, де моя мила,
карі очі, чорні брови...

А як вітер з полонини
Прилетіти не захоче,
Все одно знайду дівчину,
Чорні брови, карі очі.
Переїду я бистрі ріки,
І бескиди, і діброви.
І шляхи мені покажуть
карі очі, чорні брови...

В. Івасюк

Є. Лещенко. Підемо під квітами, полетимо над квітами

II. Знайдіть у тексті діалектизми й поясніть їхнє лексичне значення. Чим текст співзвучний з поданою ілюстрацією?

518 Спишіть речення, замінюючи дієслова минулого часу дієсловами у формі майбутнього часу. Підкресліть граматичні основи.

Десь далеко в Чорному яру шуміли весняні води, і той шум був із якимось особливим сердитим сичанням, ніби ті води заливали величезне кострище, що ніяк не хотіло заснути (Г. Тютюнник).

519 Уявіть себе письменником-фантастом. Розкажіть, яким буде ваше місто (село) чи школа через п'ятдесят років. Використовуйте дієслова у формі майбутнього часу.

520 Утворіть від дієслів у неозначеній формі можливі особові часові форми. Запишіть за зразком.

ЗРАЗОК.

Неозначена форма	Минулий час	Теперішній час	Майбутній час
думати прочитати	думав прочитав	думаю _____	думатиму прочитаю

Пам'ятати, перевезти, перевозити, захистити, відчинити, відчиняти, малювати.

521 I. Визначте усно число та особу дієслів у словосполученнях. Доберіть до кожного з дієслів спільнокореневе в складній і складеній формах відповідного числа й особи. У складній формі дієслів виділіть особові закінчення.

Домалюєте картину, побіжимо навипередки, збережеш на пам'ять, збудую фортецю, занесете книги, заспівають на конкурсі, передрукую на принтері, перешлете смайлики, помножимо цифри, заплатиш за послуги, заплачеш від болю, розділимо навпіл.

II. З одним дієсловом у складній формі та з одним дієсловом у складеній формі складіть і запишіть по одному реченню.

522 Запишіть словосполучення, виправляючи допущені помилки. З двома словосполученнями (на вибір) складіть і запишіть речення з прямою мовою.

Привести цікаві факти, завернути в папір, заставити працювати, приводити приклади, навчати правилам поведінки, приймати участь у змаганні, виключити світло, положити олівець.

§ 57. ДІЄСЛОВА I ТА II ДІЄВІДМІН

Про дві дієвідміни дієслів, особливості дієвідмінювання та про написання е (є), и (ї) в особових закінченнях

ПРИГАДАЙМО. Що таке закінчення?

I дієвідміна

Дієслова **теперішнього** та **майбутнього** часу (крім складеної форми) за характером закінчень поділяємо на дві **дієвідміни** (рос. *спряжение*) – першу й другу.

До **I дієвідміни** належать дієслова, які в **3-й особі множини** мають закінчення **-уть (-ють)**. **НАПРИКЛАД:** веду (*ведуть*), читаю (*читають*), пишу (*пишуть*).

II дієвідміна

До **II дієвідміни** належать дієслова, які в **3-й особі множини** мають закінчення **-ать (-ять)**. **НАПРИКЛАД:** стою (*стоять*), кричу (*кричать*), лежу (*лежать*).

Зразки дієвідмінювання в теперішньому часі

Особа	I дієвідміна		II дієвідміна	
	Однина	Множина	Однина	Множина
1-ша	іду́ чу́ю	іде́мо чу́ємо	бачу́ клею́	бачи́мо клеї́мо
2-га	іде́ш чу́єш	іде́те чу́єте	бачи́ш клеї́ш	бачи́те клеї́те
3-тя	іде́ чу́є	іду́ть чу́ють	бачи́ть клеї́ть	бача́ть клея́ть

бути, дати, їсти

Окрему групу становлять дієслова **бути, дати, їсти** та дієслова з основою на **-істи** (*розповісти, відповісти* та ін.). Вони відрізняються своїми формами від інших дієслів. **НАПРИКЛАД:**

Особа	Однина			Множина		
1-ша	дам	їм	відпові́м	дамо	їмо	відповімо́
2-га	даси	їси	відповіси́	дасте	їсте	відповісте́
3-тя	дасть	їсть	відпові́сть	дадуть	їдять	відповідя́ть

Від дієслова *бути* маємо тільки форму *є*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У 2-й особі однини дієслова *дати*, *їсти*, *відповісти* мають форму *даси*, *їси*, *відповіси* (без кінцевого [ш]).

523 Запишіть послідовно дієслова у дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Освітлює, сплю, зливаю, колядує, місить, вдарять, зволікаєш, дарують, глитає, ушпарять, кидає, дивиться, стою, остерігається, колишуть, зіскачив, умієш.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте початок прислів'я, другою частиною якого є «... а думки вовком підбити».

Букви *е*, *и*

У закінченнях дієслів у формі 2-ї й 3-ї особи однини та 1-ї й 2-ї особи множини пишемо:

- букву *е* (*є*), якщо це дієслово I дієвідміни;
- букву *и* (*ї*), якщо це дієслово II дієвідміни.

ПОРІВНЯЙМО:

I дієвідміна			II дієвідміна		
е	пишеш	працюємо	и	любиш	стоїш
	пишемо	працюєш		любимо	стоїмо́
	пишете	працюєте		любите	стоїте́

ОРФОГРАМА

Букви *е* (*є*), *и* (*ї*) в особових закінченнях дієслів

524 I. Прочитайте слова, а потім запишіть їх під диктовку вчителя. Написане уважно звірте з надрукованим. Виділіть особові закінчення дієслів.

Ходимо, несемо, везете, бачите, біжите, клеїмо, пишете, читаємо, дістаєшся, гоїмо, усміхається, квітуєте, пишаєшся, запрошуємо, переносимо, відроджується, просите.

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «**букви е (є), и (і)** в особових закінченнях дієслів».

 525 Спишіть, уставляючи замість крапок пропущену букву *е(є)* або *и(і)*. Обґрунтуйте написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Мар..*те*, лет..*те*, вантаж..*ш*, **тягн..*ш***, колиш..*мо*, перебор..*те*, крич..*те*, жен..*мо*, кле..*те*, мел..*мо*, регоч..*те*, притул..*мо*, майстру..*ш*, город..*мо*, перепрошу..*мо*, рознос..*мо*, раді..*ш*, полет..*мо*.

526 I. Запишіть прислів'я, замінюючи дієслова, що в дужках, відповідною особовою формою теперішнього чи майбутнього часу. Підкресліть орфограми в особових закінченнях дієслів. Поясніть значення прислів'їв.

1. Від своєї тіні не (сховатися). 2. Кожний цвіт на своєму стеблі (розпускатися). 3. П'ять днів ти (робити), а два (відпочивати). 4. Кожен звір своєї стежини (триматися). 5. Думай не думай, а вище себе не (пригнути). 6. І каші ми не (хотіти), і по воду не (піти).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в другому прислів'ї.

 527 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Розкажіть, чи доводилося вам бути свідком життєвої ситуації, за якої можна було б використати вислів «*І каші ми не хочемо, і по воду не підемо*». Чи можна з людьми, яких характеризує це прислів'я, мати важливу справу?

528 I. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *е (є)*; 2) зі вставленою буквою *и (і)*. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

Переверн..*мо*, зроб..*те*, крад..*мо*, писат..*муть*, приїд..*те*, прос..*те*, розкаж..*те*, оратим..*ш*, відчин..*ш*, усміха..*ться*, малю..*мо*, крич..*те*, вивча..*мо*, стел..*мо*, вед..*мо*, засмаж..*мо*, чу..*мо*, знаход..*те*, заход..*ш*, загра..*ш*, їд..*мо*, приход..*мо*, проїда..*мо*, сто..*мо*, звар..*мо*.

II. Виконайте письмово розбір за будовою двох слів (на вибір).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У дієсловах II дієвідміни після **губних** приголосних у кінці основи в 1-й особі однини й 3-й особі множини з'являється [л']. **НАПРИКЛАД:** ловити – *ловлю*; топити – *топлю*; ломити – *ломлю*.

529 **ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ.** Один (одна) з вас має виписати дієслова I дієвідміни, а другий (друга) – II дієвідміни. Доберіть до своїх дієслів і запишіть форми 1-ї, 2-ї та 3-ї осіб однини теперішнього часу. Перевірте одне в одного правильність виконання.

Любити, терпіти, писати, колахати.

530 Запишіть словосполучення українською мовою. За потреби скористайтесь перекладним словником. Порівняйте вимову й написання дієслів в обох мовах.

Роботаєм вместе, стоишь рядом, пишешь красиво, хотим учиться, говоришь тихо, посеєм пшеницу, громко кричим.

531 I. Спишіть, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Здобуд(е,и)ш освіту – побач(е,и)ш більше світу. (*Нар. творчість*). 2. Любити не можна народів других, коли ти не люб(е,и)ш Вкраїну! (*В. Сосюра*). 3. Не лізь у кропиву, то не пожал(е,и)шся (*Нар. творчість*). 4. Просп(е,и)ш весною, то заплач(е,и)ш зимою (*Нар. творчість*). 5. Майбутнім ми мар(е,и)мо, а сучасним горду(є,ї)мо (*Г. Сковорода*). 6. Чому ж ти, орле мій, з орлами не літа(є,ї)ш, а крила веслами волоч(е,и)ш по землі? (*Олександр Олесь*). 7. Як дудку настро(є,ї)ш, так вона й гра-т(е,и)ме (*Нар. творчість*). 8. Скаж(е,и)ш – не верн(е,и)ш, напиш(е,и)ш – не зітр(е,и)ш, відруба(є,ї)ш – не приточ(е,и)ш (*Нар. творчість*).

II. Укажіть дієвідміну дієслів.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Людина є другом природи.	Людина являється другом природи.
Головним героєм є Петро.	Головним героєм являється Петро.

§ 58. СПОСОБИ ДІЄСЛІВ. ДІЄСЛОВА ДІЙСНОГО СПОСОБУ

*Про дієслова дійсного, умовного та наказового способів,
особливості їхнього вживання в мовленні*

532 А. Прочитайте речення.

1. Узяв ковзани й побіг на каток.
2. Візьми ковзани й біжи на каток.
3. Узяв би ковзани й побіг би на каток.

Б. У якому реченні дієслова виражають реальну дію, у якому – прохання, наказ, а в якому означають дію, можливу за певних умов?

В. Поміркуйте, з якою метою вживають дієслова наказового й умовного способів.

Дійсний
спосіб

В українській мові, як і в російській, дієслова можемо вживати в трьох способах (*рос. наклонения*): дійсному, умовному, наказовому.

Дієслова **дійсного способу** (*рос. изъявительного наклонения*) означають реальну дію, яка відбулася, відбувається чи відбуватиметься, і відповідають на питання *що робить? що буде робити? що робив? що зробить? що зробив?* **НАПРИКЛАД:** *Знов на землю упало листя і на травах зашерхли роси* (М. Боровко).

Лише дієслова дійсного способу мають форми **теперішнього, минулого та майбутнього часу**.

Умовний
спосіб

Дієслова **умовного способу** (*рос. условного наклонения*) означають дію не реальну, а тільки бажану або можливу за певних умов і відповідають на питання *що робив би? що зробив би?* **НАПРИКЛАД:** *Хотів би я садом шуміти над сном безтурботним твоїм* (В. Сосюра).

Наказовий
спосіб

Дієслова **наказового способу** (*рос. повелительного наклонения*) виражають прохання, побажання, наказ, пораду, заклик до виконання дії та відповідають на питання *що роби? що зроби? що зробимо?* тощо. **НАПРИКЛАД:** *Ходімо в ліс осінній, як на свято, ходім на карнавал в осінній ліс* (Є. Гуцало).

533 Запишіть послідовно дієслова в три колонки: 1) дійсного способу; 2) умовного способу; 3) наказового способу.

Усміхнись, скочується, внесить, понесли б, організовується, дочитаймо, даруватимуть, остудила б, спілкуймося, кажи, освітлюється, вносить, відчинив би, вмикайте, днювали б, дарували, тьмянів би, дивіться.

Ключ. Підкресліть у кожному слові другу букву. З підкреслених букв прочитаєте прислів'я, другою частиною якого є «... а зима намолотом».

534 І. Прочитайте виразно усмішку за особами. Знайдіть дієслова та визначте їхній спосіб. Чи дієслова всіх трьох способів використав автор?

ДОПИТЛИВИЙ СИН

- Чуєш, тату, – син питає, – що таке хамелеон?
- Відчепися, я не знаю, – каже Филимон.

– Чуєш, тату, ще спитаю. Що таке аукціон?

– Відчепися, я не знаю, – злиться Филімон.

Мати сердиться на хлопця:

– Ну чого ти пристаєш?

Батьку навіть у неділю відпочити не даєш.

– Не кричи, – говорить батько. – Я люблю балакати з ним. Хай пита, чого не знає, а то виросте дурним.

П. Глазовий

II. Поясніть лексичні значення виділених слів і складіть з ними речення. Яке із слів є багатозначним?

535 I. Спишіть спочатку речення, у яких є дієслова дійсного способу, потім – умовного, а потім – наказового. Підкресліть дієслова як члени речення. У яких дієсловах можна визначити час?

1. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе (*В. Симоненко*). 2. Гуляв би я понад Дніпром по веселих селах та співав би свої думи (*Т. Шевченко*). 3. Намалюю вітер **тихий**, ніжний, намалюю грозовий і сніжний (*С. Жупанин*). 4. Люби свій народ не тому, що славний, а тому, що він твій (*Нар. творчість*). 5. Я б навіть сонцю одягнула вінок із житніх колосків! (*Л. Рубан*). 6. Чесним словом лікуйся, живи Україною! (*В. Кочевський*). 7. Не мудруй багато, а працюй завзято (*Нар. творчість*).

II. Доберіть синоніми до виділеного слова.

536 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Якими якостями наділений дідусь? Що він умів робити? Кому допомагав?

ДІДУСЬ

Скільки пам'ятає Сашко, дідусь був завжди в праці. Або копає город, або косить, або колоду теше, або тин переплітає.

Розповідали односельчани – Сашко не раз чув: навіть у фронтових окопах, як забрали дідуся ще за царя в солдати, і там не міг усидіти без діла. У години затишшя видовбував з дерева ложки...

Допомагав дідусь не лише своїй численній родині. За поміччю до нього зверталось майже все село. Тому засклять

вікно, тому вставить до грабель зубок, тому сапу нагострить, тому замінить у діжці клепку...

І він нікому не відмовляв, хіба що ледарям та гультям... (За Б. Комарем).

II. Випишіть дієслова, що означають процеси праці. Визначте спосіб дієслів. Одне з дієслів у формі теперішнього або майбутнього часу (на вибір) провідмініайте за особами в однині й множині.

III. За виписаними дієсловами стисло перекажіть прочитане. Переказ запишіть.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Часто помилково кажуть «Я вибачаюся». Так казати не можна, бо виходить, що людина вибачає саму себе. Правильно: *вибачте, пробачте, я перепрошую*. Так само не можна казати: «За ці слова треба вибачатися». Правильно: «За ці слова треба просити вибачення».

§ 59. ДІЄСЛОВА УМОВНОГО СПОСОБУ

*Про особливості вживання в мовленні
та творення дієслів умовного способу*

ПРИГАДАЙМО. Що таке дієслова умовного способу?

Морфо-
логічні
ознаки

Дієслова умовного способу змінюємо за **числами й родами** (в однині).

Творення

Дієслова **умовного способу** творимо додаванням до форм минулого часу частки **би (б)**. При цьому після голосного вживаємо **б**, а після приголосного – **би**.
ПОРІВНЯЙМО: співав **би**, співала **б**, співали **б**.

Правопис

Частку **би (б)** з дієсловами пишемо **окремо**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні частка **би (б)** може стояти після будь-якого повнозначного слова. **НАПРИКЛАД:** Коли **б** рибалки **розчаровувались** при кожній невдачі, давно **б** вони **перевелись** на світі (Ю. Збанацький).

537

I. Прочитайте прислів'я, поясніть їхнє значення.

1. Якби міг, у ложці води втопив би. 2. Якби знав, де впадеш, соломки підстелив би. 3. Косити б косив, та коли б хто косу но-

сив. 4. Співала б риба, коли б голос був. 5. Якби та якби, то вирости б у роті гриби. 6. Він би робив, та в нього рукава болять.

II. Назвіть дієслова умовного способу, визначте їхній рід, число. Обґрунтуйте орфограму «частка **би** (**б**) з дієсловами умовного способу».

538 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте прислів'я «Була б охота, піде на лад усяка робота».

539 Перекладіть українською мовою й запишіть. Порівняйте творення форми умовного способу дієслова в обох мовах. Обґрунтуйте орфограму «частка **би** (**б**) з дієсловами умовного способу».

Сходил бы, сходила бы, сходили бы, написал бы, написала бы, написало бы, написали бы, вернул бы, вернула бы, изучал бы, изучали бы.

540 Завершіть прислів'я за поданими початками й запишіть. За потреби скористайтеся довідкою. Підкресліть дієслова умовного способу, розкажіть, як ці форми утворено.

1. Якби на кропиву не мороз, ... 2. Якби знаття, де впадеш, ... 3. Якби йому довший хвіст, ... 4. Якби хліб та одяг, ... 5. Якби свині крила, ... 6. Якби знав, де знайду, ...

ДОВІДКА. ... то соломки підстелив би; ... то туди пішов би; ... вона б усіх людей пожалила; ... їв би лежачи; ... вона й небо зрила б; то сам би собі боки повідбивав.

541 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви берете участь в інтелектуальній телевізійній шоу-програмі. Ви маєте цікаво, змістовно й оригінально відповісти на запитання ведучого. Продовжте деякі подані фрази, використовуючи дієслова умовного способу.

Якби я був (була) директором школи, то...

Якби я став (стала) президентом, то...

Якби я стала відомою співачкою, то...

Якби я мав (мала) чарівну паличку, то...

Якби я знав (знала) мову тварин, то...

Якби в мене була машина часу, то ...

Якби я умів (уміла) літати, то...

542 I. Утворіть від поданих дієслів форми умовного способу й запишіть. Поясніть, чим ви керуєтесь при виборі частки *би*, *б*.

Поліпшила, досягнув, намагалися, шанували, викопав, змагався, полегшало, упіймав, заспівала, засекретили.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними дієсловами (на вибір).

 543 Складіть і розіграйте діалоги відповідно до запропонованих ситуацій, використовуючи дієслова умовного способу.

СИТУАЦІЯ 1. Ви відпрошуєтесь у батьків сходити з друзями в кінотеатр. Вас відпускають, але з певною умовою.

СИТУАЦІЯ 2. Ви хочете, щоб на свято вам батьки подарували велосипед. Вони погоджуються, але натомість вимагають гарних знань і оцінок.

544 Спишіть речення, замінюючи подану в дужках неозначену форму дієслова особовими дієсловами у формі умовного способу. Поясніть написання частки *би* (*б*) з дієсловами.

1. (Бути) більше часу, Сергійко (прочитати) книжку. 2. Якби не дощ, Марина (піти) до лісу. 3. Рибалка (попливти), якби не вітер. 4. Гарно як довкола! (Бути) так завжди. 5. Маринка (працювати) до вечора, та почав здійснюватися вітер. 6. Коли тепло (прийти), гарні в садку (зацвісти) матіоли.

 545 I. Спишіть речення, вибираючи з дужок одне із запропонованих слів. За потреби скористайтесь тлумачним словником.

1. Він же (переводить, переказує) громадські гроші ні за що, ні про що. 2. Потрібно (перевести, переказати) гроші з одного банківського рахунку на інший. 3. Я (перевів, переказав) її слова майже дослівно. 4. Гонорар за публікацію (перевели, переказали) на мій рахунок.

 II. Поясніть, що означають фразеологізми *переводити хліб*, *переводити папір*, *переводити гроші*. За потреби скористайтесь фразеологічним словником.

§ 60. ДІЄСЛОВА НАКАЗОВОГО СПОСОБУ

Про особливості творення й написання дієслів наказового способу та про вживання одного способу дієслова в значенні іншого

ПРИГАДАЙМО. Які речення називають спонукальними?

 546 Прочитайте дієслова. Поміркуйте, яке з цих дієслів має одну особливість – уживається в мові лише у формі наказового способу.

Доганяй, відбігай, стривай, перелазь, почекай.

Форми

Дієслово в наказовому способі має різні форми.

Форми дієслів наказового способу

Особа	Однина	Множина
1-ша	-----	крич ^і мо , пробач ^і мо
2-га	крич ^и и , пробач ^и и	крич ^и ть , пробач ^и те
3-тя	хай кричить, хай пробачить	хай кричать, хай пробачать

Творення

1, 2
особи

Дієслова наказового способу **1-ї** та **2-ї** особи творимо від основи **теперішнього** часу за двома зразками:

- за допомогою закінчень **-и**, **-імо**, **-іть**. **НАПРИКЛАД:** пиш^и**и**, пиш^и**імо**, пиш^и**іть**;
- за допомогою **нульового закінчення** та закінчень **-мо**, **-те**. **НАПРИКЛАД:** тримай ^и**и**, тримай^и**мо**, тримай^и**те**.

3 особа

Дієслова наказового способу **3-ї** особи однини та множини **творимо** описово – за допомогою спонукальної частки **хай** (**нехай**), яку додаємо до форм 3-ї особи однини та множини дієслів **теперішнього** або **майбутнього** часу. **НАПРИКЛАД:** хай пише, хай пишуть, нехай прибіжить, нехай прибіжать.

547 I Прочитайте речення. Доведіть, що лише в двох з них є дієслова наказового способу.

1. Ще з півгодини будемо підніматися до гірського пасовиська (О. Ільченко). 2. Не затуляй мені, хмарино, долин і гір (В. Березовський). 3. Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться (Нар. творчість). 4. Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай (Нар. творчість). 5. Колише радо яблуня у кроні тепло земне в долонях-пелюстках (М. Боровко).

II. Визначте вид кожного речення за метою висловлювання.

548 I. Спишіть. Підкресліть дієслова наказового способу, визначте їхню особу та число.

Не копай іншому яму, бо сам туди впадеш; учи дитину не штурханцями, а хорошими слівцями; не називай ським, бо станеш таким; з добрим дружись, а лихих бережись; уміймо вибачати ворогам нашим; друга шукай, а знайдеш – тримай; не кажи гоп, поки не перескочиш.

II. Поясніть усно значення прислів'їв. Які норми народної моралі в них відображено?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В українській мові, на відміну від російської, форми наказового способу не утворюємо за допомогою частки *давайте*. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
давай петь давайте говорить	співай мо говорі мо , говорі м
пусть (пускай) поют	нехай (хай) співають
спой-ка	заспівай- но

549 Прочитайте речення, поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть. Підкресліть граматичні основи.

1. Давайте говорить про наші досягнення. 2. Хлопці, давайте заспіваємо! 3. Давайте напишемо твір разом. 4. Мамо, давай підемо на прогулянку! 5. Давай прочитаємо виразно. 6. Дівчата, давайте сьогодні покатаємося на лижах. 7. Пусть бегут.

550 Запишіть речення українською мовою. Підкресліть граматичні основи.

1. Давайте наденем лыжные костюмы и пойдём на прогулку. 2. Споёмте, друзья! 3. Давайте прочитаем хорошо и выразительно. 4. Пусть говорят о твоих достижениях*. 5. Давайте напишем сочинение вместе. 6. Поезжай-ка ты домой!

*Достижения – укр. досягнення.

551 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на спортивному майданчику. Вимовте подані словосполучення, замінивши неозначену форму дієслова формою наказового способу.

кидати м'яч
бігти до воріт
доганяти одне одного
відпочивати дві хвилини
іти швидше
триматися міцно
робити колесо
бігти навипередки
стрибати вище
подати обруч

552 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому лише дієслова другої групи вважаємо формами дієслів наказового способу.

1. Кричимó, пі́шемо, но́симо.
2. Кричі́мо, пи́шімо, но́сімо.

553 I. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми дієслів наказового способу. Запишіть слова, виділіть закінчення.

ЗРАЗОК. Читаю – читай[мо], читай[ ], читай[те], хай чита[є], хай чита[ють].

Телефоную, роздивляюся, перемагаю, лечу.

II. Із трьома утвореними формами одного з дієслів (на вибір) складіть і запишіть речення.

554 I. Запишіть настанови для юнацтва у формі спонукальних речень, замінюючи для цього подані в дужках неозначені форми дієслова формами наказового способу. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «**не з дієсловами**». Поясніть, як ви розумієте кожну настанову.

ЗРАЗОК. (Берегти) таємниці. – Бережи таємниці.

Настанови для юнацтва

1. Щодня (говорити) приємне трьом різним людям.
2. (Не скупитися) на «дякую» і «будь ласка».
3. (Ставитися) до всіх так, як хочеш, щоб ставилися до тебе.
4. Ніколи нічого (не робити) у гніві.
5. (Визнавати) свої помилки.
6. (Не братися) одразу за все.
7. (Знаходити) нових друзів, та (не нехтувати) старими.
8. Ніколи (не обманювати).
9. (Уміти) ввічливо відмовитися.

II. Сформулюйте у формі спонукальних речень і запишіть дві власні поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися шестикласники.

Буква ь

Знак м'якшення в дієсловах наказового способу в кінці слова та складу вживаємо тільки після букв на позначення м'яких приголосних [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']. **НАПРИКЛАД:** полізь, виходьте, погляньмо, підводься. **АЛЕ:** ріж, постав, поверте.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення в дієсловах наказового способу

555 Перекладіть українською мовою й запишіть. Підкресліть і поясніть орфограму «знак м'якшення в дієсловах наказового способу».

Ешь, извини, позови, стань, посмотри, отрежь, насыпьте, делайте, выходите, посмотрите, посоветуйте, почисть, оставь, извините, взвесьте, замажь, не лезь, проверь, ляг, умножь.

556 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «Знак м'якшення в дієсловах наказового способу».

Вибач(ь), поради(ь)те, рознос(ь)ся, завод(ь)ся, поклич(ь), заход(ь)те, подивис(ь), відріж(ь), насип(ь)те, виход(ь)те, подивіт(ь)ся, почист(ь)мо, залиш(ь), перевір(ь)ся, зваж(ь)те, замах(ь), повір(ь), помнож(ь)те.

557 І. Прочитайте веселі поради. Чому саме таку форму оповіді використав письменник? Чи поводити ви себе так, як радить автор?

ЯК ПОВОДИТИСЯ В КІНО

Моя перша порада*: щойно ви зайшли до кінозалу, негайно сядьте. Бажаю на своє місце. Тоді зніміть шапку, скиньте пальто чи плащ, і покладіть на спинку стільця, що попереду вас. Якщо товариш чи товаришка безцеремонно почне лягати на ваш одяг, зробіть йому (їй) зауваження. Бажаю голосно. У кінозалі завжди треба розмовляти дуже голосно, бо інакше вас не почують.

Роздягнувшись і добре вмостившись, лізьте до кишені. Своєї. Діставайте бутерброд (хліб із сиром чи ковбасою) і їжте. Добре до ковбаси з хлібом іде часник. Отож не забудьте прихопити із собою один-два зубчики. Коли ви не взяли бутерброд, то жуйте кекс, облизуйте морозиво або лузайте насіння. Соняшникове.

Як тільки на екрані з'являться титри, починайте читати. Теж голосно. Бажаю так, щоб вас чули аж в останньому ряду. Читайте назву фільму, чиєї студії цей фільм, читайте, хто які ролі грає, потім коментуйте всі події, що відбуваються на екрані (За О. Чорногузом).

*Порада – рос. совет.

II. Випишіть дієслова наказового способу. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «Знак м'якшення в дієсловах наказового способу».

Стилістичні особливості

Дієслова одного способу можемо вживати в значенні іншого.

- Для пом'якшення тону наказу, прохання в значенні **наказового** способу вживаємо форми **умовного** способу або **дійсного**. **НАПРИКЛАД:** *Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки?* (М. Коцюбинський).
- У значенні **дійсного** й **умовного** можемо вживати **наказовий** спосіб. **НАПРИКЛАД:** *Другі бігають, кричать, а ти сиди, пряди, вечеряти подай...* (Панас Мирний).
- Для висловлення наказу, прохання в категоричній формі в значенні **наказового** способу вживаємо **неозначену форму дієслова (інфінітив)**. **НАПРИКЛАД:** *Слухати команду!*

558 Виконайте завдання одного із запропонованих варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть п'ять речень про необхідність дбайливого ставлення до природи, використавши дієслова наказового способу.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «Людина й природа». Використайте в тексті не менше трьох дієслів наказового способу.

559 Прочитайте речення. Знайдіть дієслова наказового способу. У яких випадках категоричність мовлення пом'якшено, а в яких – посилено?

1. Обміряли б норми та повідомили б, хто переміг у цьому змаганні (О. Гончар).
2. Ви лягли б, мамо, спочити (Панас Мирний).
3. Королева Веселості плеснула в долоні й гукнула: «Спати всім, спати! До завтрашнього дня спати!» (В. Шевчук).
4. Перемогу не віддавати (О. Костенко).
5. Ти прочитаєш це оповідання й перекажеш його зміст (О. Костенко).
6. «Справді, хлопці, зайшли б ви в хату, погрілись», – сказав він (О. Гончар).
7. «Разом з населенням рухатися далі на німецькі окопи. Жодного пострілу» (О. Довженко).

Т. Яблонська.
На лісовій галявині

560 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно в одному випадку висловити прохання категорично, а в іншому – пом'якшеним тоном. Запишіть кожне речення двічі: спочатку замінюючи дієслова у формі наказового способу умовним (для пом'якшення наказу), а потім – неозначеною формою (для посилення категоричності наказу).

1. Відпустіть дітей додому. 2. «Їдь!» – сказав офіцер. 3. Купи кілограм цукру. 4. «Зачиніть двері», – попросив охоронець. 5. Іди працюй.

561 I. Прочитайте. У яких реченнях способів форми дієслів ужито одну замість іншої?

1. Сину! Залишив би ти вже свої ковзани та сідав за уроки. 2. Виходимо, друзі, по одному, не поспішаючи. 3. Після уроків забіжиш до бібліотеки й візьмеш книжки. 4. Може, залишився б ще на день у нас, Миколо?

II. Запишіть, замінюючи вжиті дієслова формою наказового способу.

562 I. Спишіть. Підкресліть дієслова наказового способу як члени речення.

1. Щоб у душі розквітнула відвага, зумій стежину до тепла відкрити (М. Боровко). 2. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця притули, життям своїм переповни (І. Драч). 3. Будьмо свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем глибокої та мудрої нації, багатой духовно й морально, і не ганьбімо пам'яті наших пращурів (Г. Лозко).

II. Усно визначте особу та число дієслів. Виділіть особові закінчення.

§ 61. БЕЗОСОБОВІ ДІЄСЛОВА

Про особливості дієслів, які означають дію без вказівки на особу, та про їхню роль у мові

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення? Чи буває граматична основа з одним головним членом речення?

563 А. Прочитайте речення. Знайдіть присудки.

1. Вечоріло, зелені поля бралися туманом, а діброви – сизою синню (М. Стельмах). 2. Хотілося додому повернутись... (Д. Луценко). 3. Човна прибило до якогось півострова, порослого очеретом і травою (Г. Тютюнник).

Б. Чи можна пов'язати дії, позначені підкресленими безособовими дієсловами, з певними виконавцями? Чи можуть у таких реченнях бути підмети?

В. Зробіть висновок про особливості безособових дієслів.

Лексичне
значенняМорфоло-
гічні ознакиСинтак-
сична роль

Дієслова, що означають дію без вказівки на діяча (особу чи предмет), називають **безособовими**.

Безособові дієслова **означають**:

- явища природи (*світає, підмерзає, розвидняється, смеркає*);
- стихійні явища (*замело, вигоріло, вимерзло*);
- фізичний і психічний стан людини (*трусить, нудить, не хочеться*);
- уявлення про долю людини, буття, існування (*не судилося, щастить, минулося*).

Безособові дієслова **не змінюємо** за особами, числами, родами. Вони **мають форму 3-ї особи однини** теперішнього й майбутнього часу та форму середнього роду однини минулого часу.

У реченнях безособові дієслова співвідносні з **присудками**. Підметів при таких присудках немає й не може бути.

564

I. Перекладіть речення українською мовою й запишіть. У яких з них безособові дієслова означають явища природи, а в яких – фізичний і психічний стан людини?

1. Больного знобило всю **ночь**. 2. Дедушке не спится. 3. За **ночь** подморозило. 4. В лесу **легко** дышится. 5. Веет **весенней свежестью**. 6. Речку затянуло* ледком.

*Затяну́ло – укр. зятягну́ло.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.
III. Підкресліть головні та другорядні члени речення. Чому в цих реченнях немає підмета?

565

I. Випишіть спочатку речення, у яких безособові дієслова означають явища природи, а потім – у яких безособові дієслова означають фізичний і психічний стан людини.

1. Не дрімалось у партизанському загоні – думалось про наступний день (*Ю. Збанацький*). 2. Роздошилося, щоденно квасить і квасить ... (*Ю. Збанацький*). 3. Під цим високим зоряним небом думається про все одразу (*О. Сизоненко*). 4. Улітку світає дуже рано (*О. Квітневий*). 5. У хаті не сидиться. Тягне в садок, на свіжу прохолоду (*Панас Мирний*).

II. Підкресліть головні члени речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі особові дієслова можемо вживати в ролі безособових.

ПОРІВНЯЙМО:

Сполучення з особовим дієсловом	Сполучення з особовим дієсловом у безособовому значенні
<i>пахне хліб</i> <i>темніє море</i> <i>морозить холодильник</i>	<i>пахне хлібом</i> <i>темніє в хаті</i> <i>мене морозить</i>

566 І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення. Які з них виражено безособовими дієсловами, а які – особовими в безособовому значенні?

1. Пахло свіжими яблуками сосною стружкою й березовим дьогтем (*В. Кучер*). 2. Дрімається. У лісі гуде свище блискає (*С. Васильченко*). 3. Навкруги посутеніло потемніло після сліпучої спеки (*О. Гончар*). 4. Зранку захмарило й довго сіяло на землю холодну дрібну мжу (*Г. Тютюнник*). 5. Довкола мене гриміло ревло клекотіло, мов у котлі (*І. Франко*). 6. Хомі й за вухом не свербить (*Л. Глібов*).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

567 І. Перебудуйте подані речення так, щоб дієслова в них набули безособового значення. Речення запишіть.

ЗРАЗОК. У садку пахли свіжі яблука. – У садку пахло свіжими яблуками.

1. Ми не хочемо вчити уроки. 2. У дитини болить живіт. 3. Із моря повіяв холодок. 4. У садку запахла свіжоскошена трава. 5. Тепло війнуло в розчинене вікно. 6. Уже третій день іде дощ. 7. Грім струсонув землю. 8. Я не хочу кави.

II. Підкресліть граматичні основи.

568 Складіть і запишіть по два речення з кожним дієсловом так, щоб в одному випадку дієслово було особовим, а в іншому – безособовим.

Пахне, тьмяніє, мрячить.

569 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть текст-опис за ілюстрацією на с. 212 (5–7 речень), використавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть 4–5 речень за ілюстрацією на с. 212, використавши безособові дієслова, що означають явища природи, стихійні явища.

І. Айвазовський. Початок бурі

Розбір дієслова як частини мови

Послідовність розбору

1. Назва частини мови.
2. Початкова форма (інфінітив).
3. Вид (доконаний, недоконаний).
4. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
5. Час (для дієслів дійсного способу).
6. Особа (для теперішнього й майбутнього часу).
7. Рід (для минулого часу в однині).
8. Число.
9. Дієвідміна (I, II).
10. Синтаксична роль.

Вишивала мама татові сорочку, вибирала нитки ясні, мов живі (Л. Завіщана).

Зразок усного розбору

Вишивала – дієслово, початкова форма – *вишивати*, недоконаний вид, дійсний спосіб, минулий час, жіночий рід, однина, I дієвідміна, у реченні – присудок.

Зразок письмового розбору

Вишивала – дієсл., п. ф. *вишивати*, недокон. вид, дійсн. спосіб, мин. час, ж. р., одн., I дієвідм., присудок.

570 І. Прочитайте виразно вірш. Назвіть дієслова, ужиті в переносному значенні. З'ясуйте, коли відбувається дія, названа кожним дієсловом. Чи допомагають дієслова передати часову послідовність перебігу подій?

Уже спустіли стійбища отар,
Своє за літо одлітали бджілки.
Стихає клич золочених литавр,
Наносять краплі дощовий удар
По листях-віях молоді гілки.

Вже тулиться поближче до воріт
Сільська дорога у грузькому глеї,
Кленовий лист побляк і догорів,
І позолота пізня яворів
Прощально лебедіє над землею.

Холонуть верб потріскані вуста,
А дощ німий торкає руку гілки.
Повільно гасне жовта мить густа:
Упала осені корона золота
Під звуки Лукашевої сопілки.

М. Боровко

II. Випишіть п'ять дієслів і виконайте письмово їхній розбір як частини мови.

III. Випишіть два похідних дієслова (на вибір) і виконайте їхній словотвірний розбір та розбір за будовою.

571 Прочитайте речення. Випишіть дієслова, розберіть їх усно як частину мови. Розбір трьох з них запишіть.

1. Послухаймо вечір, послухаймо зірку, що закотилась у твої долоні (*Н. Грач*). 2. У вікно знадвору насторожено дивився темний осінній вечір (*О. Донченко*). 3. Заглядає ніч у вічі, в чорнім небі світять зорі (*М. Рильський*). 4. Намалюй мені ніч, коли падають зорі (*М. Петренко*).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Занóсити – приносити, відносити щось. *Занóсити газету.*

Заносіти – забруднити, обтріпати. *Заносіти сорочку.*

Прошú – виражає прохання, клопотання. *Прошú відпустити мене.*

Прóшу – уживається тоді, коли треба передати ввічливу форму запрошення (синонім до *будь ласка*). *Прóшу, заходьте.*

§ 61. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ДІЄСЛОВО»

572 І. Прочитайте текст. Із яким почуттям розповідає хлопчик про свого тата? Що спільного між цим текстом і картиною Ганни Шабатури «Родина»?

ТАТО

Є в мене тато, мама й менша сестра Оксана...

У тата стільки сили й терпіння, що їх вистачило б, як каже мама, на двох або й на всіх трьох. Він іще встигає й порибалити, і з'їздити на полювання, і в театр чи на стадіон піти, і мої домашні завдання щодня перевірити. Правда, я не раз переконував його позбутися хоча б цього, останнього, свого клопоту. Адже в мене, як і в нього, немає двійок. Та він чомусь не слухається.

Дивує мене інше.

Що б не зробив я чи Оксана – або надумаємо тільки зробити, – він неодмінно догадається. Чи то його мисливську рушницю зі стіни зніму, чи спінінга покручу, чи навіть тоді, як скажу, що йду в бібліотеку, а насправді на ковзанку збираюся гайнути.

– Я, – каже, – по ваших очах усе бачу. Мене не обдурите!

І як він може все по очах бачити, коли в них нічогосінько не видно? Ми з Оксаною вже не раз заглядали одне одному в очі й у дзеркало дивилися, – тоді, як шкоду зробимо. Ну й що ж, очі як очі.

Ні, по очах нічого ми не могли вгадати. Але ж тато якось відгадує!.. (Б. Комар).

Г. Шабатура. Родина

II. Завдання до тексту.

1. Усно перекажіть прочитане від 1-ї особи, передаючи інтонацією почуття оповідача.
2. Випишіть дієслова в неозначеній формі, розберіть їх за будовою.
3. Випишіть два дієслова умовного способу, змініть їх за родами та числами.
4. Випишіть не менше трьох дієслів (на вибір) у формі теперішнього часу. Визначте їх вид, особу, число.
5. Випишіть два дієслова у формі майбутнього часу (на вибір). Доберіть до них усі можливі особові форми.
6. Знайдіть й обґрунтуйте орфограми «**не** з дієсловами», «**букви е (є), у (ї)** в особових закінченнях дієслів», «**частка би (б)** з дієсловами умовного способу».

573 I. Запишіть дієслова в дві колонки: 1) I дієвідміна; 2) II дієвідміна.

Бачити, колихати, полоскати, чути, доїти, кричати, майструвати, спати, читати.

II. Утворіть від поданих дієслів форми 1-ї особи множини майбутнього часу.

574 I. Прочитайте тексти. Пригадайте прислів'я, за допомогою яких можна було б висловити основну думку прочитаного.

1. Якось поверталася я зі школи й побачила на дорозі бабусю, яка не могла підняти відро з водою. Я їй допомогла, а вона сказала: «Спасибі твоєму батькові» (З. Васильцова).

2. Хулігани чіплялися до жінки й ображали її. Неподалік проходив батько із сином-першокласником. Він поставив сина збоку й сказав: «Нікуди не йди, чекай». А сам пішов утихомирювати розбишак. Була бійка. Батько все ж розправився з негідниками. А малюк стояв і плакав. Він усе бачив (П. Білоусенко).

II. Поясніть, як ви розумієте сказане бабусею в першому тексті та чому тато (другий текст) поставив сина там, де хлопчик міг усе бачити. У відповіді вживайте дієслова у формі минулого та майбутнього часу.

 575 Напишіть невеликий твір-розповідь у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Моя родина», «Найдорожча у світі людина», «Мама й тато – два сонця крилатих». Уведіть у структуру тексту речення з безособовим дієсловом та спонукальне речення. Використайте прислів'я про тата й маму. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Мати одною рукою б'є, а другою гладить; шануй батька й неньку – буде тобі все гладенько; за науку цілуй батька й матір у руку; які мама й татко, таке й дитячко; який куц – така й хворостина, який батько – така й дитина; нема того краму, щоб купити маму; молитва матері з дна моря рятує.

576 Прочитайте речення. Поясніть суть допущених помилок. Відредаговані речення запишіть.

1. Дідусь любив і піклувався про онуків. 2. Сестра загрожувала брату розповісти батькам про його витівки. 3. Великий камінь на горі погрожував загородити прохід. 4. Доповідач освітлював важливі проблеми. 5. У відкритому морі неабияку загрозу складають хижі акули.

577 І. Відновіть вірш, добираючи з довідки дієслова та ставлячи їх у відповідній формі на місці пропусків.

ЗИМОВИЙ ЕТЮД

Ходила яблуня і ... у вікна.
 Бульдозер до кінця не ... сад.
 І яблуня одна, нікому не підзвітна,
 Хазяїна свого ... навздогад.
 Та так і не ..., було багато вікон.
 Доми все кам'яні, і вікна все чужі.
 І яблуня одна ... серед віхол.
 Залізний пес ... у гаражі.

За Л. Костенко

ДОВІДКА. Знаходити, стукати, стояти, чекати, викорчовувати, гарчати.

II. Прочитайте виразно відновлений вірш.

578 І. Доберіть іменник до кожного дієслова, утворюючи фразеологізм. Запишіть фразеологізми. Поясніть їхні лексичні значення.

Дієслова		Іменники	
спалювати	пекти	дифірамби*	губи
топтати	бити	ряст	байдики
тягти	прикласти	кораблі	волинку**
співати	надути	раки	руку
накивати	напускати	п'ятами	туману

**Дифіра́мб* – у стародавній Греції – урочиста хорова пісня на честь бога Діоніса.

***Воли́нка* – народний духовий музичний інструмент, що складається з міха і вставлених у нього двох-трьох трубок; коза.

II. Складіть і запишіть речення з двома фразеологізмами.

579 I. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вас попросили дати стислу характеристику товаришу, якого мають включити до складу збірної школи з гімнастики. Який текст ви обрали б за зразок? Чому?

1. Сергій навчається в нашому класі. Він гарно вчиться. Він встигає з усіх предметів. Сергій добросовісно ставиться до доручень. Він дисциплінований. Він бере участь у спортивній роботі. Уміє ладити з дітьми.

2. Сергій навчається в нашому класі. Він устигає з усіх предметів, добросовісно виконує доручення, бере участь у спортивній роботі, дисциплінований, має авторитет серед товаришів.

II. Уявіть ситуацію: ідуть вибори капітанів волейбольних команд хлопчиків і дівчаток вашої школи. Ви пропонуєте кандидатуру однокласника (однокласниці). Дайте йому (їй) рекомендацію, використавши дієслова як однорідні члени речення.

580 Спишіть вірш, замінюючи подані в дужках дієслова відповідними формами наказового способу. Визначте основний мотив твору.

Сказав мудрець:
 (Жити), добро (звершати)!
 Та нагород за це не (вимагати).
 Лише в добро і в правду віра
 Людину відрізня від мавпи і від звіра.
 (Оживати) істина стара –
 Людина починається з добра.

О. Воскрекасенко

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
заспіваймо	давайте заспіваємо
думки збігаються	думки співпадають
брати участь	приймати участь
брати до уваги	приймати до уваги
вимкнути світло	виключити світло
класти руку на плече	ложити руку на плече
класти дітей спати	ложити дітей спати

581 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Дієслово» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. Дієсловом є кожне слово в рядку

- А косити, косовиця, косять
- Б рятувати, допомагати, порятунок
- В стрибати, ходьба, бігти
- Г кричати, кричу, кричать

2. Одного виду є всі дієслова в рядку

- А описати, виходити, їсти
- Б розмовляти, малювати, оберігати
- В штовхнути, прочитати, творити
- Г рубати, бачити, відстояти

3. До І дієвідміни належать усі дієслова в рядку

- А поважають, здобувають, працюють
- Б стоять, радять, бродять
- В звіряють, організовують, вчать
- Г скачуть, біжать, читають

4. Знак м'якшення на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А радят..ся, кин..те, поведеш..ся
- Б виріж..те, сходять..ся, веселит..ся
- В красуєт..ся, підвод..ся, стан..те
- Г учіт..ся, їд..мо, бореш..ся

5. Одного способу є всі дієслова в рядку

- А гукаємо, гукаймо, прийшов
- Б пишімо, повірмо, киньте
- В писав би, пишіть, пишемо
- Г летіло, летить, летіть

6. Перекладіть речення українською мовою й запишіть.

1. Пусть торжествует вечный мир на земле!
2. Давайте жить дружно.
3. Принеси-ка ты воды.
4. Поезжай-ка ты домой.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають дієсловом? Назвіть форми дієслова.
2. Поясніть відмінність між дієсловами доконаного й недоконаного виду. Наведіть приклади.
3. Які дієслова називають безособовими? Наведіть приклади речень з безособовими дієсловами.
4. Що таке неозначена форма дієслова (інфінітив)? Наведіть приклади. Чим є кінцева частинка *-ти* в інфінітиві?
5. Поясніть, як творимо дієслова умовного й наказового способів.
6. Чи можуть дієслова одного способу вживатися в значенні іншого? Наведіть приклади.
7. Розкажіть про часи дієслів. Дієслова яких способів не мають форм часу?
8. Які дієслова належать до I дієвідміни, а які – до II?
9. В особових закінченнях дієслів якої дієвідміни пишемо *и* (ї), а якої – *е* (є)?
10. Розкажіть про особливості вживання знака м'якшення в дієсловах.

Уявіть, що учням вашого класу доручили організувати й провести телегру **ПРОЕКТ** «Граматичний брейн-ринг» на тему «Дієслово».

Визначте режисерську групу, ведучих, експертів-мовознавців, дві-три команди гравців.

Обов'язки *режисерської групи*: розробка правил гри, підготовка оголошення про гру, облаштування студії, підготовка музичних пауз (хвилинок-цікавинок), виготовлення дипломів тощо.

Обов'язки *експертів-мовознавців*: підготовка пакету завдань для учасників гри (25–30 запитань), визначення правильності відповідей під час гри.

Обов'язки *гравців*: добре опрацювати тему «Дієслово».

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть глядачів (учителів, класного керівника, директора школи, батьків, учнів паралельних класів).

МОЯ СТОРІНКА

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЧИ ІСНУЮТЬ МОВИ БЕЗ ДІЄСЛІВ?

У всіх мовах Східної та Південно-Східної Азії – китайській, в'єтнамській, бірманській, тайській, лаоській і багатьох інших – прикметники неможливо відрізнити від дієслів. Там значно простіше сказати «листя зеленіє», ніж «зелене листя».

Без іменників і дієслів немає жодної мови. Це вперше помітив і описав у книжці «Мова» французький учений Жозеф Вандрієс. Не існує також мов без числівників, займенників, прислівників, сполучників (З посібника).

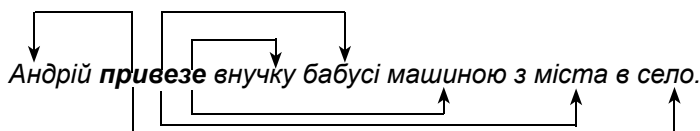
І ТАКЕ БУВАЄ

ДИВО ДИВНЕ

Є в мові дієслова, які здатні керувати аж шістьма іменниками водночас! Це абсолютний рекорд. Ось ці дієслова: *везти, вивезти, відвезти, завезти, звести, навести, надвезти, перевезти, підвезти, повезти, возити, відвозити, завозити, звозити, навозити, надвозити, перевозити, підвозити*.

Самотньо розташувалися дієслова, які не керують жодним іменником. Таких дієслів у сучасній українській мові небагато: *розвидняється, світає, вечоріє, смеркає* тощо. Їх нарекли безособовими.

Спробуйте сконструювати висловлення із шістьма іменниками, яких вимагає одне дієслово. **НАПРИКЛАД:**

НА ДОЗВІЛІ

Прочитайте вірш. Про яку цікаву особливість дієслів в українській мові в ньому йдеться?

Де, скажи, існує в світі мова
У пестливій формі дієслова?
Де ще від матінки-матусі
Ти почуєш: «Спатоньки-спатусі»?
Хоч у нас і кажуть, що невістка
Буцімто чужа у хаті кістка,

Та недавно ув одній господі
Чув таке я, що повірять годі:
Каже до невістоньки свекруня:
«Ти вже хочеш їстоньки, Віруню?».
Та, їй-право, незбагненна мова,
Лягідно-чарівно-загадкова.

Д. Білоус

УСМІХНІМОСЯ

– Скажи, Петрику, який це буде час, коли скажемо: я миюся, ти миєшся, він миється, – запитав учитель.

– Неділя, Миколо Петровичу! – відповів учень.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 63. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ

582 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова. Дайте відповідь на запитання, сформульоване в заголовку.

ЧОГО ЯБЛУКА СТАЛИ КИСЛІ?

Мишкові й Дмитрикові захотілося чужих яблук. Гарячого липневого дня вони перелізли через низький тин саду. Вилізли на гіллясту яблуню та й їдять. Яблука ще не допіли, але хлопчикам вони здалися солодкими.

Коли це в сад непомітно прийшов сусід. Він побачив Мишка й Дмитрика та й каже: «А чого це ви ховаєтеся на яблуні? Злазьте, нарвіть великих яблук, сідайте і їжте на здоров'я».

Хлопчики зашарілися від сорому, позлазили з яблуні. Привіталися із садівником, нарвали яблук, посідали на зеленій траві та й їдять. Але ті яблука стали кислими. Хлопчики аж очі позাপлющували від оскоми (За В. Сухомлинським).

II. Виконайте завдання до тексту (усно).

1. Знайдіть у тексті по два іменники, прикметники, займенники й дієслова. Поясніть роль цих частин мови.
2. Укажіть засоби зв'язку речень у першому абзаці. Чи є з-поміж цих засобів займенник?
3. Складіть за змістом тексту одне речення з іменником у формі кличного відмінка (із звертанням).
4. Знайдіть у тексті дієслова теперішнього часу, ужиті в значенні минулого часу. З якою метою автор використовує цей стилістичний засіб?

5. Знайдіть речення з прямою мовою та перебудуйте його на речення без прямої мови. Чи залишилися у вашому реченні дієслова у формі наказового способу?

6. Стисло перекажіть прочитане.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

583 Поясніть, як ви розумієте подані прислів'я. Складіть і запишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему одного з них. Використайте неозначену форму дієслова й означальний займенник.

1. Не одяг прикрашає людину, а добрі справи.

2. Із замуленого джерела води не нап'єшся.

584 I. Поставте іменники у формі кличного відмінка й запишіть. З одним іменником у цій формі складіть усно речення.

Олексій, Оленка, Віктор, Марія Петрівна, Сергій Григорович, директор, добродій, земля, друг, Дніпро, Україна.

II. Від виділеного іменника утворіть і запишіть чоловіче й жіноче ім'я по батькові.

585 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання.

Екскурсант, чебрець, сторож, кущ, прибій, гість, господар, любов, старість, подорож, мить.

586 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Що ви дізналися із цього тексту про метеликів, які поширені в Україні?

КРИЛАТІ МАНДРІВНИКИ

Серед метеликів є чимало мандрівників, які, мов перелітні птахи, відлітають зимувати в теплі краї.

Найкраще серед перелітних метеликів вивчені великі та яскраві монархи – мешканці США і Канади. Долаючи понад три тисячі кілометрів, вони летять восени в теплі краї. Частина з них зимує в **Південній** Каліфорнії. Там ростуть так звані метеликові дерева, на яких із року в рік і зимують монархи. Багато туристів приїжджає подивитися на цю красу. За кинутий у метеликів камінь або іншу шкоду, завдану їм, стягується великий штраф.

Серед метеликів, поширених в Україні, також є перелітні, наприклад чортополохівка. Виявилося, що ці **світло-бурі**, звичні в наших краях метелики восени збираються величезними зграями й відлітають за тисячі кілометрів, долаючи Середземне море та гори, щоб **перезимувати** в Африці (За *Є. Гуменко*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

2. Випишіть два словосполучення «іменник + прикметник». Запишіть у дужках рід, число й відмінок цих слів. Поставте питання від головного слова до залежного.

3. Утворіть і запишіть просту та складену форми ступенів порівняння двох прикметників з тексту (на вибір).
4. Знайдіть словосполучення з присвійним займенником. Складіть із цим словосполученням речення.
5. Розберіть за будовою виділені слова та визначте спосіб їхнього творення. Поясніть написання.
6. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання.

587 Прочитайте вголос текст, чітко вимовляючи числівники. У якому відмінку їх ужито?

У плаванні чудові результати показують кити (до 40 км за годину), кальмари (до 55 км за годину), дельфіни (до 37 км за годину). Чемпіоном серед риб вважається риба-меч, яка розвиває швидкість до 135 км за годину. Серед мешканців повітряного океану рекорд швидкості належить золотавому орлу (до 160 км за годину) (*З довідника*).

588 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограми.

Печ(е,и)во, мороз(е,и)во, нож(е,и)чок, книж(е,и)чка, тін(н)ю, (не)милість, (будь)хто, (не)щадний, матч(о,е)вий, дощ(о,е)вий, пари(з,жс)ький, бджолин(н)ий, здоровен(н)ий, (осінньо)зимовий, (міні)пекарня, (шести)денний, шіст(ь)десят, (ні)який, ход(е,и)ш, будь(до)кого, дев'ят(ь)сот, пиш(е,и)ш.

589 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть вивчені орфограми.

1. В'їжджає в степ ч(е,и)рвоне літо на незагнуздан(н)ім коні (*В. Підпалій*). 2. Рої бджолин(н)і золоті над гречкою про літо дзвонять (*В. Підпалій*). 3. Краса благословен(н)ого спокою зійшла на нас в усій своїй красі (*І. Гнатюк*). 4. Заметена снігами хата ледь блимала (не)великими вікнами з-під сивих брів (*І. Цюпа*). 5. І серця жар, і племенистий зір я прон(е,и)су у всяку хуртовину всім (не)другам моїм наперекір (*А. Малишко*).

II. Хто швидше за інших знайде речення, у якому вжито чотири займенники? А речення з п'ятьма іменниками?

III. Підкресліть члени речення в першому реченні.

IV. Розберіть виділені слова як частину мови (письмово).

590 I. Прочитайте текст і опишіть усно зображене на ілюстрації. У чому краса свята Івана Купала?

ОЙ НА ІВАНА ТА Й НА КУПАЛА...

Свято Івана Купала, яке відзначають у липні, – одне з найкращих народних дійств.

Усім селом збиралися біля річки чи ставу. Парубки розпалювали багаття, а дівчата неподалік* закопували принесену з лісу

березову гілку, прикрашену квітами та стрічками**. Її називали Мареною.

Цього вечора кожному учасникові годилося перескочити через вогонь, щоб у такий спосіб очиститися від злих сил.

Після цього дівчата йшли до річки і пускали за течією по два віночки. На кожному з них мала горіти свічка. Якщо два віночки

А. Вишневська. Свято Івана Купала

спливалися до купи, то вважалося, що їхня власниця скоро вийде заміж.

За народними віруваннями, обов'язково годилося на Купайла скупатися або бодай облитися джерельною водою – на щастя й здоров'я.

Найсміливіші хлопці йшли до лісу, щоб зірвати цвіт папороті. Кажуть, що вона цвіте в ніч із 6 на 7 липня. Хто її зірве, той одержить усі підземні скарби, розумітиме мову звірів (За В. Скуратівським).

*Неподалік – рос. неподалёку.

**Стрічка – рос. лента.

II. Уявіть, що ви з товаришем, який приїхав із-за кордону, вирішили піти на свято Івана Купала. Ваш товариш іде вперше, а тому просить розказати, що він зможе там побачити. Перебудуйте усно текст, замінюючи дієслова минулого часу дієсловами майбутнього часу.

591 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яке народне свято вам подобається найбільше? Чим саме?

592 Перекладіть текст українською мовою та запишіть. Скористайтеся поданим нижче словником.

Гуси перестали щипать траву, подняли головы. Первые капли дождя полоснули по лопухам кувшинок. Я едва успел набросить

на себя плащ, как туча прорвалась и обрушилась холодным ко-
сым ливнем. Серое небо глухо шуршало, серая вода в реке шипела
и пенилась. С треском лопались просечённые лопухи кувшинок.
Гуси замерли в траве, тревожно перекликались (По Е. Носову).

Словничок

Едvá – укр. ледь.

Лівень – укр. злива.

Просечённый – укр. просічений.

Кувшинка – укр. латаття.

Переклика́ться – укр. пере́гукватися.

593 Відредагуйте усно речення. Слова яких частин мови вжито неправильно? Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Не мішайте мені виконувати домашнє завдання. 2. Слідую-
чого тижня розпочнеться виставка картин. 3. Кожен батько
й мати переживають за своїх дітей. 4. Учитель дав завдання пе-
ревести текст українською мовою.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

- За дітей *хвилюються*; важкий час *переживають*.
- Вчитися *заважають*; кашу ложкою *мішають*.
- Текст *перекладають*; бабусю через дорогу *переводять*.

594 Прочитайте текст. Чи помітили ви суржикові слова? Які слова вжито в не-
властивому їм значенні? Відредагуйте усно текст. За потреби скористайтеся від-
повідями в додатку.

Назар являється учнем п'ятого класу. Він старанно відноситься
до навчання, приймає участь у художній самодіяльності. На уро-
ках уважний, не мішає іншим, на любі запитання з підручника
може дати вірну відповідь. На слідуючому занятті гуртка, яке від-
будеться через дві неділі, він виступить із цікавим повідомленням.

595 І. Знайдіть іменники на позначення назв осіб за професією, посадою, ви-
дом діяльності. У якому роді вжито ці слова?

1. Перед мікрофоном журналіст Світлана Чорна. 2. Гостей при-
вітала вчитель української мови. 3. Волонтер Леся Нечипоренко
розмістила оголошення в соцмережі. 4. Софія Русова – письмен-
ник, викладач, громадський діяч. 5. Ліки продавала аптекар Ко-
валенко. 6. Перемогу отримала біатлоніст Світлана Ковальська.

II. Спишіть речення, замінюючи іменники чоловічого роду, де це можливо, співвід-
носними іменниками жіночого роду.

596 I. Запишіть іменники в чотири групи залежно від роду: 1) чоловічого; 2) жіночого; 3) середнього; 4) спільного. Чи будете ви виписувати виділені слова? Чому?

Мігрень, кашне, нахаба, **канікули**, какаду, нежить, манго, розкіш, злодюга, путь, незграба, канапе, капучино, симпатяга, бандероль, **двері**, тунель, фламінго, забіяка, емаль, перекис, шампунь, авокадо.

II. Складіть і запишіть речення з двома словами різних груп.

597 Спишіть речення. Підкресліть незмінювані іменники відповідно до синтаксичної ролі та визначте їхній відмінок.

1. У ранковому меню було капучино, еспресо й лате. 2. Конферансьє Людмила Іваненко замовила сік манго й тістечко безе. 3. Після інтерв'ю смакували солодким желе й авокадо. 4. На тарілці залишилося канапе із сиром сулугуні. 5. У зоопарку ми побачили маленьких колібрі. 6. Літак почав випускати шасі.

598 Знайдіть у кожному рядку одну неправильно утворену форму порівняння прикметника. Доберіть правильний варіант.

1. Сміливіший, більш сміливий, самий сміливий.
2. Найбільш веселий, самий веселіший, менш веселий.
3. Тепліший, більш тепліший, щонайтепліший.
4. Найрозумніший, найменш стрункий, найбільш могутніший.

599 Складіть з поданих у кожній групі слів речення. Використайте прийменники **від**, **за** або сполучник **ніж**. Запишіть утворені речення.

ЗРАЗОК. *Мудрість, могутніший, розум. – Мудрість могутніша за розум.*

1. Річка, ширша, ставок.
2. Правда, сильніший, неправда.
3. Тополя, вищий, береза. 4. Хлопець, досвідченіший, свої, ровесники. 5. Банан, калорійніший, апельсин.

*Тарас старший від Петра.
Сашко сильніший за Сергія.
Груші солодші, ніж яблука.*

600 Спишіть, виправляючи допущені помилки.

1. Я вибачаюся, що запізнився. 2. Не ложи лікті на стіл.
3. Давайте заспіваємо голосніше. 4. Увечері в місті включили ліхтарі. 5. Прийміть до уваги! Попереду провалля. 6. Шестикласники прийняли участь у змаганнях. 7. Дякую Сергія Івановича за допомогу. 8. Відвідувачі милувалися з картини. 9. Давайте прочитаємо текст. 10. Діти разом доглядали за квітами.

601 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба привітати когось зі святом листівкою, електронним листом чи повідомленням у соціальних мережах. Складіть і запишіть п'ять речень з назвами різних свят.

- ✓ Різдво Христове
- ✓ Новий рік
- ✓ Великдень
- ✓ День закоханих
- ✓ День сміху
- ✓ День Європи
- ✓ День Соборності України
- ✓ День Гідності та Свободи
- ✓ Міжнародний день рідної мови
- ✓ Міжнародний день Землі

602 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Знайдіть на інформаційних сайтах графік роботи фонтану (зоопарку) або орієнтовний розпорядок дня спортсменів з використанням числівників. Прочитайте вголос цей графік чи розпорядок, чітко вимовляючи числівники. Визначте роль числівників у мовленні.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ваша родина має купити на тиждень продукти харчування чи побутові товари. Складіть список потрібних продуктів (товарів) із зазначенням кількості та цін з дотриманням правил узгодження числівників з іменниками.

603 I. Спишіть. Підкресліть іменники, прикметники й дієслова як члени речення.

1. Очі – то душа людини, а душа не боїться ні **холоду**, ні морозу (*І. Вільде*). 2. За ріками і за мостами **курличуть** мирні журавлі (*А. Малишко*). 3. З баговиння, з болотного шумовиння проросли і зацвіли **красиві** квіти (*О. Довгий*).

II. Виконайте письмово розбір виділених слів як частини мови.

604 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий в одній з описаних ситуацій. Використайте звертання та вставні слова.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що ви маєте 5 годин вільного часу в чужому місті. У перехожого запитайте про визначні місця, заклад громадського харчування з типовим місцевим меню, попросіть зробити позначки на карті.

ВАРІАНТ Б. На канікулах ваш однокласник планує поїхати відпочивати до своєї бабусі. Розпитайте в нього, де живе бабуся, яка там природа, як він буде проводити вільний час.

605 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які ваші плани на літні канікули?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. СПІЛКУВАННЯ Й МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке спілкування і мовлення? 2. Які є правила успішного спілкування?

606 Уявіть, що ви тримаєте в руках кленовий листок. Складіть усно два описи листка (по 2–3 речення) відповідно до запропонованих ситуацій спілкування. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися в кожній із ситуацій?

СИТУАЦІЯ 1. На уроці природознавства потрібно розповісти про особливості листка, його функції.

СИТУАЦІЯ 2. На занятті літературної студії потрібно розкрити власне сприйняття листка.

607 СИТУАЦІЇ. Зорієнтуйтеся в ситуаціях спілкування та виберіть речення, найдоцільніше в кожній з них. Обґрунтуйте свій вибір. Хто буде адресатом вашого мовлення? Яким видом мовленнєвої діяльності ви скористаєтесь?

СИТУАЦІЯ 1. Уявіть, що ви зайшли до магазину, щоб купити олівець. За допомогою якого речення найдоцільніше звернутися до продавця?

А. Мені дуже подобається малювати червоним олівцем.

Б. Пошукайте для мене, будь ласка, червоний олівець.

В. Скажіть, будь ласка, чи є в продажу червоний олівець.

СИТУАЦІЯ 2. Уявіть, що ви класний керівник і вам потрібно повідомити учнів про зміни в розкладі. За допомогою якого речення це найдоцільніше зробити?

- А. Що вам найбільше до вподоби: математика чи фізкультура?
- Б. Завтра не беріть із собою спортивної форми.
- В. Завтра замість фізкультури буде математика.

608 І. Прочитайте виразно вголос уривок з повісті Ярослава Стельмаха «Химера лісового озера, або Митькозавр із Юрківки». Опишіть ситуацію спілкування. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

ТАЄМНИЧІ СЛІДИ

Вранці, прокинувшись, ми побігли до озера вмитись. І тут Митько став мов укопаний, а я з розгону наштовхнувся на нього.

– Дивись, Сергію, – тихо сказав він мені.

На вогкому піску коло самої води хижо вимальовувались відбитки здоровених і страшних лап.

– Як у крокодила, – визначив я, нервово озираючись на озеро.

Це дало поштовх до роботи Митьковому мозкові.

– Сергію, треба нам книжки взяти в бібліотеці.

– Правильно, підемо завтра, наберемо – фантастику яку-небудь, про шпигунів...

– Та ні, Сергію, я не про те. Книжки із зоології.

– Зоології? Ти що, здурів? Мало тобі колекції, мало тобі природознавства, мало тобі нашої вчительки? Забув, як ти сам з її уроків тікав?

– До твого відома, зоологія – наука про весь тваринний світ. Отже, у ній ми обов'язково знайдемо щось підходяще і для нас, цебто про те, що живе в цьому озері.

– Ти думаєш? – уже серйозніше глянув я на Митька...

II. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Тема 2. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим діалогічне мовлення відрізняється від монологічного?

 609 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) на тему «У незнайомому місті», дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Скористайтеся поданими словами ввічливості (с. 228).

Скажіть, будь ласка, де...; перепрошую, ви не знаєте...; вибачте, ви не скажете...; добродію, будьте ласкаві, підкажіть...; шановний, якщо ваша ласка, скажіть мені...; дякую вам; на все добре; приємної подорожі; чи не скажете ви...; вибачте, точно не знаю; ви мені дуже допомогли; до побачення; немає за що.

- 610 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік), можливий в описаній ситуації. Використайте звертання та вставні слова.

Ви зайшли до книгарні й хочете купити тлумачний словник. Поцікавтеся, чи є такі словники, скільки вони коштують, скільки в них слів, яких видавництв ці словники тощо.

- 611** Доберіть з різних інформаційних джерел (енциклопедія, журнали, ресурси Інтернету тощо) матеріал на одну з поданих тем: «Визначна постать української історії», «Народні свята в Україні», «Національне традиційне вбрання українців», «Українська народна архітектура». Користуючись цим матеріалом, складіть і запишіть діалог (7–8 реплік), можливий між вами та вашим товаришем з Англії, який зацікавився відповідною темою.

- 612 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте діалог (7–8 реплік) відповідно до запропонованої ситуації. Використайте вставні слова.

СИТУАЦІЯ А. Учора ви переглянули новий фільм. На перерві ваш друг (ваша подруга) цікавиться вашою думкою про фільм та бажає поділитися своїми враженнями.

СИТУАЦІЯ Б. Ви переїхали до нового будинку й телефонуєте своєму другові (своїй подрузі), щоб поділитися враженнями про нове житло, про переїзд загалом.

- 613** І. Розгляньте комікс. Яку історію нам розповів художник?

- II. Складіть діалог (5–6 реплік), який міг би відбутися між пасажиром і водієм таксі.
 III. Складіть і запишіть на основі коміксу невелику розповідь. Уведіть до тексту складений діалог (або його частину). Доберіть заголовок, який виражав би основну думку висловлення. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, складаючи текст?

Тема 3. ТЕКСТ. СКЛАДНИЙ ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які основні ознаки тексту? 2. Як скласти простий план тексту?

614 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

ЗНАЙОМСТВО

Зі школи Оксана поспішала додому. Мама веліла не запізнюватися: сусіди справляли новосілля й запросили їх на знайомини.

В автобусі Оксана зайняла зручне місце й безтурботно поринула у свої мрії. На одній із зупинок увійшла й стала якраз біля неї літня жінка з важкими сумками. Пасажири попросили дівчину поступитися місцем. Та Оксана вдала*, ніби не чує.

Увечері вона з матір'ю та батьком пішла до нових сусідів. Двері відчинилися. На порозі стала жінка, яку Оксана так образила своєю нечемністю в автобусі, а на столі було частвування** з тих самих важких сумок. Дівчина ладна була провалитися крізь землю. Мати вихваляла перед новою сусідкою свою доньку, яка вона вихована та скромна, і вчиться добре, і вдома допомагає...

Кожне мамине слово, як насмішка, стьобало дівчину. А сусідка спокійно дивилася їй просто в очі. Той погляд надовго запам'ятався Оксані (А. Гамарник).

**Вда́ти* – рос. сделать вид, притворі́ться.

***Ча́стувáння* – рос. угоще́ние.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Виділіть мікротеми й тематичні речення.
2. Виділіть зачин, основну частину й кінцівку тексту.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте мовні засоби зв'язку речень у тексті.
5. Знайдіть «відоме» й «нове» в реченнях тексту.
6. Складіть і запишіть простий план тексту.
7. Придумайте свою кінцівку тексту.

Засоби
зв'язку

Речення в тексті пов'язують за допомогою таких мовних засобів: **повтор слова, синоніми, спільнокореневі слова, займенники, прислівники, сполучники.**

Види зв'язку

Є два **види зв'язку речень** у тексті:

- **послідовний** (кожне наступне речення розкриває, уточнює зміст попереднього);
- **паралельний** (реченням властива відносна самостійність; у реченнях ідеться про різні речі, але вони мають спільну тематику).

615 Прочитайте тексти. Доведіть, що в першому з них речення пов'язано послідовним зв'язком, а в другому – паралельним. Визначте засоби зв'язку речень першого тексту.

1. Яких птахів ми вважаємо за кращих літунів? Стрижів! Справді, вони літають дуже швидко. Але стрижі не можуть круто повертати й ловити комах збоку, а якби залетіли в ліс, то одразу ж розбилися б об дерево (*В. Сабунаєв*).

2. На небі золоте сонце сипле скрізь блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки. Пишається проти сонця гай. Густішою стіною **сплелосся** жито. Загули метушливі бджоли (*С. Васильченко*).

Складний план

У **складному** плані тексту, на відміну від простого, деякі пункти мають ще й **підпункти**. Декілька мікротем можемо об'єднувати в одному пункті плану, а потім конкретизувати в підпунктах.

Форма запису

Складний план має здебільшого таку форму запису:

I. Вступ.

II. Основна частина.

1.

2.

3.

III. Закінчення.

616 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Чому, на вашу думку, плетіння було поширеним в Україні?

ПЛЕТІННЯ

Плетіння – кустарний* промисел з виготовлення господарсько-побутових і художніх виробів з різноманітної еластичної сировини.

Як сировину для плетіння на Поліссі використовували лозу**, кору молоді липи та берези, верболіз. Із тонких фанероподібних дощечок гнули коробки для сіви – сіяники. З вужчих

і тонших смужок плели різноманітні кошики. Способом плетіння виконували стіни клунь, хлівів та кошар***, огорожі. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя. У другій половині XIX століття почали виготовляти дорожні корзини, легкі дачні меблі, дитячі колиски.

У лісостеповій зоні значне поширення мало плетіння із соломи. Для цього використовувалася житня чи пшенична солома, яку заготовляли під час наливання колосся, та солома стиглого вівса. З неї плели брилі. Використовуючи розколоті лозини чи мотузки, виготовляли солом'яні сіяники, плетінки для зберігання зерна й інших продуктів, одягу. Кошики та сумки плели ще з рогозів.

У Карпатах і на Поліссі з вузьких смужок шкіри виготовляли кінську збрую та різні побутові речі. З пофарбованих бавовняних ниток плели різнокольорові, укриті орнаментом пояси.

Вироби українських майстрів визначалися чистотою й тонкістю роботи. Як витвори прикладного мистецтва, вони широко популярні (В. Горленко, В. Боряк).

*Кустарний – вироблений вручну, індивідуально.

**Лоза – кущова порода верби.

***Кошара – загорода або хлів для овець, кіз, вівчарня.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте основну думку тексту, його тему й мікротеми.
2. Доберіть свій варіант заголовка, який відобразив би тему тексту.
3. Виділіть зачин, основну частину й кінцівку.
4. Визначте засоби зв'язку речень у тексті.
5. Складіть спільно складний план прочитаного. Порівняйте ваш план з тим, який подано нижче.

Орієнтовний план

- I. Плетіння – один з видів кустарного промислу.
- II. Сировина для плетіння та вироби з неї.
  1. Вироби з лози та кори дерев.
  2. Вироби із соломи та рогози.
  3. Вироби зі смужок шкіри та бавовняних ниток.
- III. Популярність виробів українських майстрів.

Тема 4. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

617 І. Прочитайте текст. Чи сподобався він вам? Чи вдалося автору показати єдність людини й природи? Поясніть свої відповіді.

ЧОРНОГУЗ

Чорногуз Халимон, як його прозвали діти, стояв у гнізді на вершечку розчепленої танкової гармати, що загрузла на Ганниній садибі. Намостивши гніздо на гарматі поблизу хати, згорілої з його старим гніздом, чорногуз розпачливо махав крилами, завмирав, стоячи на одній нозі. Уряді-годі він літав на низинку під лісом, нашвидку ковтав там кілька жабок, приносив у дзьобі гадюку про запас, – і далі стояв у гнізді, клацаючи дзьобом, наче розмовляючи сам із собою. Діти, які все мусять помітити, збиралися біля нього співчутливою зграйкою та вмовляли лелеку не журитися. Чорногуз розплющував одне око, повертав набік голову й дивився на дітей.

Потім він почав більше цікавитися навколишнім життям, зо два рази літав на жйтнице* на бесіду зі своїм лелечим родом. Чиєсь дурне лелечення, яке тільки-тільки починало вчитися літати, зопалу залетіло далі, ніж йому належало, упало на стіжок сіна й товклося там до вечора, не наважуючись ще раз повірити своїм крилам. Уже перед самою темрявою чорногузеня пустилося берега, щоб не ночувати поза гніздом. Але вітрець, ударивши під крила, змінив напрям льоту, і пташеня ледве не виштовхнуло самого Халимона, потрапивши на його гніздо. Халимон допровадив лелечення до мами, летячи поруч і трохи нижче, щоб малому не було страшно.

З господаркою подвір'я Ганною в Халимона були добрі взаємини. І люди, й чорногузи знають, що вони здавна є друзями, тож ніколи ніякому хлопчаківі не спаде на думку розорити гніздо на хаті чи шпурнути грудкою на чорногуза: твердо встановлено – птах той принесе у дзьобі жарину й підпалить хату. Часом Халимон, сидючи на своїй гарматі, починав клацати дзьобом і підстрибувати на сідалі, – Ганна так і знала, що до неї в горід підкрадаються дітлахи, мовчки хапала лозину й бігла на город. Бувало – чорногуз злітав на землю й ходив по подвір'ю, з цікавістю

придивляючись, як Ганна тіпає** торішні коноплі, варить у казані кропиву або шие в холодку.

Коли з'явилася до двору будівельна бригада, привезли лісу, викопали яму й почали місити глину, притягли очерету на дах, тесляр заходився коло вікон і дверей, – чорногуз виявив велику зацікавленість. Часто вдосвіта, коли бригади ще не було, Ганна виходила із землянки на подвір'я та й голосно казала: «Чи, може, сниться, що хата моя росте, як поливана, а насправді, як Халимонова хата, – на тічку?». Чорногуз чув господиню й подавав голос: клац, клац, клац! «Дивись же мені, Халимоне, на той рік прилітай просто на нову хату, та й не сам, мій друже, а з Халимониhoю!» (Ю. Яновський)

* Жітниця – поле, на якому росло жито.

** Тіпати (коноплі) – очищати волокно конопель від дрібних колючих трісочок.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту.
2. Визначте адресата та мету висловлення.
3. Поміркуйте, на скільки частин можна поділити цей текст. Розкажіть (одним-двома реченнями), про що йдеться в кожній з них.
4. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному запитання за текстом. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
5. Уявіть себе художником (художницею). Який малюнок ви створили б до цього тексту?
6. Розкажіть, яким ви уявляєте продовження розповіді.

III. Виконайте тестові завдання до тексту.

1. Взаємини, які склалися між твариною та людиною, були

А ворожими	В напруженими
Б непростими	Г добрими

2. Чорногуз намостив гніздо на вершечку танкової гармати, тому що

- А там йому було зручніше й не так сумно
 Б хата, на якій було його старе гніздо, згоріла
 В його старе гніздо зруйнували діти
 Г звідти було ближче летіти до лісу за поживою

3. Коли лелеченя випадково потрапило на гніздо Халимона, той

- А нагодував малюка
 Б прогнав малюка зі свого гнізда
 В допровадив малюка до матері
 Г покликав на допомогу дітей

4. Звертаючись до Халимона, Ганна просила птаха

- А дружити з дітьми
 Б принести в її нову хату щастя
 В тихше клацати дзьобом і не підстрибувати в гнізді
 Г прилітати на нову хату з Халимониною

5. Коли будівельники почали зводити нову хату, чорногуз виявив

- А велику зацікавленість   В зневагу
 Б байдужість   Г щире захоплення

6. За стилем мовлення текст є

- А науковим   В художнім
 Б офіційно-діловим   Г розмовним

Тема 5. ПОНЯТТЯ ПРО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Які є типи і стилі мовлення?

- 618** І. Прочитайте текст офіційно-ділового стилю мовлення. Визначте його тему та сферу використання (побут, освіта, законодавство, художня література). З якою метою створено текст?

Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я та набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Дитина, яка тимчасово чи постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою (З Конвенції про права дитини).

ІІ. Знайдіть слова (сполучення слів), характерні для офіційно-ділового стилю мовлення.

Офіційно-
діловий
стиль

Офіційно-діловий стиль (рос. официально-деловой стиль) – різновид мовлення, який слугує для спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті.

**Ознаки
стилю**

Найхарактерніші ознаки цього стилю: **офіційність, конкретність, стислість, точність формулювань, логічна послідовність.**

**Ділова
лексика**

В офіційно-діловому стилі використовують спеціальні слова й усталені сполучення слів. **НАПРИКЛАД:** заява, постановити, розпорядитися, розглянути, вищеназваний, чинний, узяти до уваги, доводити до відома.

**Ділові
папери**

Основним видом офіційно-ділового стилю є **ділові папери** (документи). **НАПРИКЛАД:** заява, план роботи, оголошення, правила поведінки, автобіографія, наказ, договір, розписка, доручення, довідка та ін.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Тексти офіційно-ділового стилю не припускають двозначності сприйняття змісту, вживання емоційно забарвленої лексики.

619 Прочитайте мовні звороти офіційно-ділового стилю. Складіть і запишіть 2–3 речення з кількома з них.

Брати участь, узяти до уваги, відповідно до закону, згідно з інструкцією, за згодою сторін, надати можливість, дозвольте нагадати, маю відмовити, просимо повідомити, вважаємо за потрібне, в установленому законом порядку, нести відповідальність, брати зобов'язання, порушувати питання, оголосити подяку.

620 Прочитайте речення. Які слова (сполучення слів) у них ужито недоречно? Відредагуйте усно речення.

1. Сашко, доведи, будь ласка, до відома вчителя, що я захворів. 2. Яку посаду обіймає твоя бабуся? 3. Дівчинко, ти з якого питання плачеш? 4. Щойно від Дениса надійшла пропозиція піти на річку купатися.

 621 СИТУАЦІЇ. Складіть діалог (6–7 реплік) в офіційно-діловому стилі, можливий в одній з описаних ситуацій. Яких правил спілкування ви будете дотримуватися?

СИТУАЦІЯ 1. Ви прийшли записатися до бібліотеки. Повідомте мету свого візиту, а також на прохання бібліотекарки – своє прізвище та ім'я, дату народження, місце проживання (для оформлення картки читача). Розпитайте про години роботи закладу, правила користування літературою.

СИТУАЦІЯ 2. Ви зайшли в кабінет заступника директора школи, щоб замовити учнівський квиток. Повідомте мету свого візиту, розпитайте, чи треба приносити свідоцтво про народження, фотокартку. Дізнайтеся про правила користування учнівським квитком.

І ТАКЕ БУВАЄ

Прийшовши зі школи, Оленка пообідала й прибрала на кухні. Потім пішла до бабусі, а мамі залишила записку:

«Твоє розпорядження виконала. Оперативно реставрувала порядок у приміщенні для приготування їжі. Приходила сусідка, довго інформувала про свої справи, тому часу на студювання уроків не залишилося».

Що в цій записці вам видається смішним? Чому?

Тема 6. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ

ПРИГАДАЙМО. Які загальні ознаки офіційно-ділового стилю мовлення?

622 Пригадайте й опишіть ситуацію, коли вам чи вашим рідним (знайомим) доводилося складати якийсь документ (заяву, оголошення, договір, план роботи тощо). Яку роль, на вашу думку, відіграють ділові папери в житті людей?

623 I. Пригадайте, яких правил поведінки мають дотримуватись учні в школі та в громадських місцях (у транспорті, кінотеатрі, цирку, аквапарку тощо).
II. Прочитайте правила поведінки в школі. Чому, на вашу думку, їх потрібно знати й дотримуватись?

Правила поведінки в школі

1. На уроки приходь вчасно.
2. Веди себе чемно, вітайся з учнями, учителями, працівниками школи, батьками.
3. На уроці не розмовляй, уважно слухай пояснення вчителя і відповіді учнів.
4. На перерві не бігай, не кричи, не штовхайся.
5. Бережи шкільне майно, не псуй меблі, стіни, двері.
6. Тримай у порядку своє робоче місце.
7. У їдальні дотримуйся порядку й тиші, прибирай за собою посуд.
8. У роздягальні охайно вішай свої речі та не розкидай одяг дітей.
9. Не принось у школу сторонніх предметів.

624 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Що означає поважати себе та інших?

625 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть правила поведінки в шкільній їдальні, майстерні, на шкільному подвір'ї чи в спортзалі. Дотримуйтеся офіційно-ділового стилю мовлення.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть правила поведінки в певному громадському місці (в автобусі, театрі, магазині тощо). Дотримуйтеся офіційно-ділового стилю мовлення.

Тема 7. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ОГОЛОШЕННЯ

626 I. Пригадайте, чи доводилося вам коли-небудь читати або складати оголошення. Про що в ньому повідомлялося? Поміркуйте, для чого потрібні оголошення.

II. Чи згодні ви з твердженням, що оголошення, як правило, відповідає на питання *що? де? коли? чому? для чого? для кого?*

Оголошення

Оголошення (рос. объявление) – це документ, що містить повідомлення для широкого загалу. Особливістю оголошення є стислість формулювань і компактність.

Реквізити

Оголошення складається з таких реквізитів:

- заголовок;
- інформація про подію;
- інформація про дату, час і місце події;
- інформація про те, від чийого імені написано оголошення (можна зазначати адресу, телефон, сайт, електронну пошту того, хто проводить захід).

627 I. Прочитайте зразки оголошень. Визначте основні реквізити цих документів.

ОГОЛОШЕННЯ

15 травня цього року в актовій залі школи відбудеться концерт переможців пісенного конкурсу «Золоті ключі».

Початок о 16 годині.

Учнівський комітет

ОГОЛОШЕННЯ

Шановні учні та учениці!

25 вересня 2019 року о 13:30 відбудеться засідання літературної студії «Лебідь». Запрошуються учні, які мають хист до літературної творчості.

Місце проведення заходу – кабінет 45.

Інформацію про студію «Лебідь» розміщено на сайті школи.

Керівник студії

628 Прочитайте оголошення. Які помилки допущено в ньому?

ОГОЛОШЕННЯ

Старостам 5–7-х класів треба зібратися завтра після 12 години.

629 Складіть оголошення в офіційно-діловому стилі про подію, яка має відбутись у вашій школі (місті, селі).

630 СИТУАЦІЇ. I. Уявіть, що на прогулянці в парку ваш улюбленець (котик, песик) забіг далеко й зник. Складіть усно оголошення (за поданим орієнтовним планом), увівши до нього опис тварини так, щоб її можна було б легко відрізнити від інших.

II. Уявіть, що у великому магазині загубилася дитина. Про це потрібно оголосити по гучномовцю. Складіть усне оголошення (за поданим орієнтовним планом), у якому вкажіть прикмети дитини, за якими її можна було б упізнати.

Орієнтовний план

1. До кого звертаємося.
2. Про що повідомляємо.
3. Про що просимо.
4. Кому повідомляти.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
щиро запрошуємо на все добре брати участь поступився місцем	милості просимо всього доброго приймати участь уступив місце

Тема 8. ОПИС ПРИМІЩЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИМІЩЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

631 I. Прочитайте опис світлиці. Уявіть, що ви потрапили до неї. Назвіть речі, які ви там побачили. Де їх розміщено?

Павло оглядав світлицю, примічав у ній зміни й обнови. Стіл і ясеневі лави стояли на своїх місцях. Тільки не було підлоги й жердки для одягу. Там стояло двоспальне ліжко, заслане ковдрою, з горою подушок. На блискучих кулях ліжка було понав'язувано великі рожеві банти. Уздовж стіни, наче продовження ліжка, стояв широкий тапчан, накритий стареньким килимком. Біля нього, під стіною, яка виходила з печі, примостився столик, на якому була ручна швейна машина. По другий бік дверей, де колись стояла висока материна скриня, полискував жовтою дубовою фарбою дзеркальний гардероб, біля нього, під вікном, – етажерка з книгами, менший стіл із дзеркалом... (За В. Кучером).

II. Назвіть дієслова, які вказують на наявність предметів у приміщенні. Як ви думаєте, чому автор у тексті пише, що столик саме «примостився під стіною»?

III. Поміркуйте, чи можна за цим описом світлиці щось дізнатися про тих, хто в ній мешкає. Як господар (господиня) ставиться до своїх речей? Чим захоплюється?

Інтер'єр

Опис внутрішнього вигляду приміщення називають **інтер'єром** (фр. *inbericur* – внутрішній).

Особливості опису

Опис приміщення умовно відповідає на такі питання: *де розміщено? що розміщено? яким воно є?*

Складовими частинами опису приміщення є **опис окремих предметів і місця їхнього розташування**. Описуються, наприклад, стіни, підлога, вікна, меблі, речі (картина, ваза) тощо. Одночасно звертається увага на ознаки предметів: колір, розмір, форму.

«Відоме» й «нове»

У реченнях опису приміщення **«відомим»** є вказівки на місце (*ліворуч, праворуч, посередині, у кутку, біля вікна* тощо), а **«новим»** – назви наявних у приміщенні предметів.

Художній опис

Мета **художнього** опису приміщення – передати **враження** від приміщення, певне ставлення до нього та людей, які в ньому мешкають.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інтер'єр може розкривати характер господаря приміщення, його вподобання, естетичні смаки тощо.

632 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

БУДИНОК У ЛІСІ

Погода почала псуватися. Низькі чорні хмари повзли подорожнім назустріч. Ударилася сіра холодна злива. Жодної пташки не траплялося в дорозі стомленим мандрівникам. Це було поганою прикметою. Пташки ховаються перед нічним дощем.

Можна було б завернути до котроїсь із хат, але вони більше не траплялись. Юнак щільніше загорнувся в плащ та наказав візнику, щоб їхав швидше. Віз виїхав на лісову дорогу, яка невдовзі привела до **ганку** якогось великого будинку...

У відповідь на грюкання двері розчинились. На порозі стояла невеличка бабуся з рогачем у руках.

Подорожні увійшли в **передпокій**. Струмені води збігали із змоклого одягу на підлогу. Бабуся тільки головою похитала. Вона показала йти за собою й відчинила двері. Юнак тихо зойкнув від подиву й захоплення.

Перед мандрівниками була велика вітальня. Стіни були несяжно високими. Невеликі видовжені вікна були розташовані майже під стелею.

Важкі меблі біля стіни рипіли навіть у відповідь на кроки. У величезному каміні палали дрова, заливаючи вітальню тьмяним, миготливим світлом. Біля каміна стояв невеличкий столик і два крісла.

Королівським жестом бабуся вказала подорожнім на них і вийшла. Ті сіли й почали роздивлятися портрети, які поблискували на стінах (За В. Короткевичем).

II. Знайдіть у тексті опис приміщення. Назвіть предмети вітальні, на яких автор зосереджує увагу читача, місце їх розташування та ознаки кожного з них. Як ви думаєте, чому портрети на стіні *поблискували*?

III. Користуючись словником, поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть синоніми до слів *грюкати*, *подив*, *мандрівник*.

IV. Колективно складіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге й докладно перекажіть за цим планом (усно).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У докладному переказі почуте або прочитане передаємо повно, наближено до тексту.

Тема 9. УСНИЙ ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Працюючи над описом приміщення, треба помічати деталі, які характеризували б якусь рису вдачі людини. Окремі предмети інтер'єру (квіти на підвіконні, альбоми на полиці, моделі кораблів тощо) можуть розповісти про захоплення господарів помешкання.

633 I. Розгляньте уважно вашу класну кімнату. Накресліть у зошиті таблицю та заповніть її.

Назви предметів, які є в кімнаті	Місце розташування предметів	Ознаки предметів (форма, колір, розмір тощо)

II. Використовуючи дібраний матеріал та орієнтовний план, опишіть усно вашу класну кімнату.

Орієнтовний план опису кімнати

1. Розташування кімнати (на якому поверсі).
2. Загальний опис кімнати: розмір, освітлення, кількість вікон, колір стін, їх оздоблення, квіти тощо.
3. Предмети, їх розташування й ознаки.
4. Обладнання (карти, посібники, портрети, проектор, комп'ютер, таблиці тощо).
5. Висновок (чи подобається вам кімната, чи є в ній усе необхідне для навчання, який настрій вона викликає тощо).

634 Опишіть усно кімнату будинку (квартири), де ви мешкаєте. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
великий передпокій	велика прихожа
я люблю затишок	я люблю уют
зручна шафа	зручний шкаф
м'які крісла	м'ягкі крісла
нові стільці	нові стула
дитяче ліжко	детська кроватка
килимові доріжки	коврові дорожки
яскраві шпалери	яскраві обої
ламінована підлога	ламінований пол

Тема 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

635 I. Прочитайте текст. Розкажіть, що ви «побачили» в давній українській хаті.

УКРАЇНСЬКА ХАТА

Давня українська хата. Високий поріг, на стінах та вікнах – барвисті рушники. Розмальована піч, скриня. Пахне травами...

Як і кожне східнослов'янське житло, українська хата в минулому мала нерухомі меблі, які майстрували одночасно з нею: піл*, лави, полиці для посуду, скриня, стільці, дитяча колиска.

В одних регіонах стіни хати білили, у рублених оселях їх мили водою, але по всій Україні – від Карпат до Дону – всередині, а часто й зовні прикрашали розписами.

Майже четверту частину хати займала розмальована чи оздоблена кахлями піч. Побутує багато прикмет і повір'їв, пов'язаних з нею. Наприклад, якщо запалений уперше вогонь горів ясно, то життя тут буде радісне, якщо тьмяно, дим ішов на хату, то й ладу не буде в ній.

Свóлок** також прикрашали. Найчастіше – різьбленими календарними знаками. Зазначалися й дата будівництва житла, прізвище майстра. На сволок клали дрібні речі: клубки ниток, веретéна, книжки, квіти, а також хліб (Л. Орел).

*Піл – дерев'яний настил для спання в селянській хаті.

**Свóлок – балка, яка підтримує стелю в будівлях.

II. Уявіть, що ви потрапили в давню українську хату. Користуючись відомостями з тексту, складіть і запишіть твір-опис давньої української хати в художньому стилі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У творі-описі основним типом мовлення має бути опис, а розповідь та роздум – допоміжними, доречними у вступі та кінцівці.

636 СИТУАЦІЇ. Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що незабаром буде свято. Складіть і запишіть твір-опис у художньому стилі святково оформленого (за вашим проектом) класу чи кімнати.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе дизайнером вашого класу. Що ви змінили б? Складіть і запишіть твір-опис у художньому стилі класної кімнати вашої мрії.

Тема 11. УСНЕ ОПОВІДАННЯ ЗА КАРТИНОЮ

ПРИГАДАЙМО. Що таке оповідання?

Картина

Читаючи твір живопису, потрібно звернути увагу на:

- тему картини (що змальовано);
- побудову картини (що змальовано на передньому плані, а отже, є головним; що – на задньому);
- кольори картини та настрій, який вони допомагають створити;
- почуття, які викликає картина.

637 І. Розгляньте репродукцію картини Фотія Красицького «Гість із Запоріжжя». Згадайте, куди саме ми потрапили – у минуле чи в сьогодення. Що саме вам допомогло зорієнтуватися?

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

II. Поміркуйте над запитаннями та виконайте завдання.

1. Хто ж він, цей загадковий гість із Запоріжжя? За якими ознаками його можна впізнати з-поміж зображених на картині людей? Чи допомагає яскрава колірна гама підкреслити, що козак – центральний персонаж картини?
2. Опишіть зовнішній вигляд козака: у що він одягнений, що тримає в руках, яка зброя звисає з лівого боку.
3. Хто є господарями небагатої оселі? Придивіться до їхнього зовнішнього вигляду. Зверніть увагу, як виразно виписано вбрання дівчинки: червона стрічка на голівці, вишивана сорочка, плахта, намистечко на шиї.
4. Чи щиро й гостинно селяни вітають шанованого гостя? Якщо так, то чому та з чого це видно? Чи згодні ви з тим, що гостинність, щедрість почуттів – невід’ємні риси українського народу?
5. На кому зосереджено всі погляди? Як ви думаєте, чому зняковів (навіть зашарівся) хлопчик? Якими словами його підбадьорює гість?
6. Погляньте, який чудовий літній день видався на честь приїзду гостя: ніби сама природа вітає його. Чи помітили ви сад, вулики, солом’яний курінь пасічника?
7. Чи стає вам на душі радісно й затишно, коли ви дивитеся на картину?

III. Складіть усно оповідання за картиною «Гість із Запоріжжя». Не забудьте наприкінці оповідання розповісти, що ви відчуваєте, коли дивитеся на це полотно. Скористайтеся лексичним матеріалом з довідки.

ДОВІДКА. Солом’яний курінь, вулики-дуплянки, горбодина, розмальовані миски та куманці, пасічник, шабля, кобза, штанишаровари, біла вишивана сорочка, червона свитка, широкий пояс, плахта, намистечко, світле просторе й зручне вбрання.

Фотій Красицький (1873–1944) – український художник. Народився на Черкащині в селянській родині. Добре знався на житті простого люду, його побуті та звичаях. Викладав у Київському художньому інституті. Працював у жанрах портрета, пейзажу, тематичної картини.

Тема 12. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ

638 I. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Виділіть опис приміщення. Чи впізнали ви, з якого художнього твору цей уривок?

БОЛЬШОЙ ЗАЛ

Пройдя через двойные двери, мальчики оказались в Большом зале.

Гарри даже представить не мог, что на свете существует такое красивое и такое странное место. Зал был освещён тысячами свечей, плавающих в воздухе над четырьмя длинными столами, за которыми сидели старшие ученики. Столы были заставлены сверкающими **золотыми** тарелками и кубками. На другом конце зала за таким же длинным столом сидели преподаватели. **Профессор МакГонагалл** подвела первокурсников к этому столу и приказала им повернуться спиной к учителям и лицом к старшекурсникам.

Перед Гарри были сотни лиц. Мальчик посмотрел вверх и увидел над собой бархатный **чёрный** потолок, усыпанный звёздами. Было сложно поверить в то, что это на самом деле потолок. Гарри казалось, что Большой зал находится под открытым небом (Дж. К. Роулинг).

Словничок

Пройдя – укр. пройшовши.

Двойной – укр. подвійний, подвійчастий.

Представить – укр. уявити.

Плавающий – укр. який плаває.

Длинный – укр. довгий.

На самом деле – укр. насправді.

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Під час перекладу треба добирати з низки можливих слів (синонімів) те слово, яке є доречним в оточенні інших слів і точніше передає думку. Після перекладу перечитуйте все речення.

639 I. Перекладіть текст українською мовою та запишіть. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

У нас было задано выучить главные реки Америки. А я, вместо того чтобы учиться, запускал во дворе змея в космос. Ну, он в космос не залетел, потому что у него был чересчур **лёгкий** хвост, и он из-за этого крутился как волчок. Это во-первых. А во-вторых, у меня было мало ниток, и я весь дом обыскал и собрал все нитки, какие только были; у мамы со швейной **машины** снял, и то оказалось мало. Змей долетел до чердака и там завис, а до космоса ещё было далеко.

И я так завозился с этим змеем и космосом, что совершенно позабыл обо всём на свете. Мне было так интересно играть, что я и думать перестал про какие-то там уроки. Совершенно вылетело из **головы**. А оказалось, никак нельзя было забывать про свои дела, потому что получился позор (В. Драгунский).

Словничок

Вместо того – укр. замість того.

Чересчур – укр. занадто, надто.

Чердак – укр. горіще.

Совершенно – укр. зовсім; цілком.

II. Визначте тему й основну думку тексту. Поставте два запитання за змістом прочитаного.

III. Придумайте своє продовження розповіді.

Тема 13. АУДІЮВАННЯ

640 I. Прослухайте текст із голосу вчителя або однокласника. Визначте адресата й мету висловлення.

Альфред Нобель

НОБЕЛІВСЬКА ПРЕМІЯ

Своїм виникненням Нобелівська премія зобов'язана видатному шведському вченому, винахіднику динаміту Альфреду Нобелю, який майже весь свій капітал і примножене добро відписав громаді для заснування на батьківщині міжнародного фонду.

Рішення Нобеля посмертно утворити фонд для щорічного присвоєння грошових премій найдостойнішим представникам людства здивувало не лише родичів і друзів. Навіть король Швеції був ображений такою «непатріотичною» дією свого підданого. І тільки з плином* часу розкрився мужній патріотизм Нобеля, який приніс Швеції славу країни-мецената...

Нобелівські премії вручаються з 1901 року. У період 1940–1942 рр. через воєнні події в Європі, спричинені Другою світовою війною, Нобелівська премія не присуджувалася.

Щороку організатори конкурсу розсилають тисячі запрошень відомим ученим світу з проханням повідомити про своїх колег, що заслуговують на присудження премії. Пропозиції осіб, яким запрошення не надсилалися, не розглядаються.

Імена нових лауреатів оприлюднюються щороку 21 жовтня – у день народження Альфреда Нобеля. На церемонію вручення премії Нобелівський фонд запрошує лауреатів і членів їхніх родин до Стокгольма і в Осло 10 грудня – у день смерті засновника Фонду. Дипломи й золоті медалі Нобелівських лауреатів у галузі фізики, хімії, фізіології й медицини, літератури й економіки вручаються в Концертному залі королем Швеції. Церемонія нагородження лауреатів премії Миру проводиться в Осло за присутності короля Норвегії й членів королівської родини.

Нобелівські премії є унікальними й особливо престижними нагородами (З довідника).

*Плин – рос. течієние.

II. Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання до тексту.

1. Що відображає заголовок – тему чи основну думку прослуханого?
2. Кому зобов'язана своїм виникненням Нобелівська премія? Що ви знаєте про її засновника?
3. Як ви думаєте, у чому полягає патріотичний вчинок Нобеля?
4. Яка процедура відбору лауреатів на присудження Нобелівської премії?
5. Коли й де відбувається нагородження?
6. Чи наявні в тексті зачин і кінцівка? Про що в них ідеться?
7. Як автор ставиться до постаті Альфреда Нобеля?
8. Визначте ключові слова (словосполучення).
9. Виділіть мікротеми тексту. Складіть і запишіть його простий план.

Тема 14. ОПИС ПРИРОДИ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРИРОДИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

641 I. Прочитайте тексти. Зверніть увагу на особливості опису природи.

ЗИМА

Настає зима, і світ навколо змінюється. Морозним подихом вона зачаровує природу. Усе навколо завмирає. Голі дерева мерзнуть на холодному вітрі. Тоді зимачарівниця дарує чудові білі одяжі зі снігового хутра, у яких їм тепло та затишно. Вона устелює промерзлу землю пухнастою білою сніговою ковдрою, що блищить діамантами в променях яскравого сонця. Річки, озера та моря зима сковує товстою кригою, щоб вони змогли відпочити до весни (За І. Цюпою).

ВЕСНА

Весна причаїлася всюди: у сірій корі ґрунту, у деревах, у воді – і, здавалося, ось-ось вибухне яскравим сонячним промінням. Лише котики в луках, зодягши хутряні колушки, повискакували; та ще бруньки врешті-решт забубнявіли, з кожним днем круглішаючи, набрякаючи.

Відійшли проліски в лісі, уже засиніли фіалки, засвітився над опалим листям лісовий сон – вайлувата й трохи смішна в певності своєї краси квітка. А дерева стояли голі й, облиті бай-дужим промінням, сняли навсібіч тонкий, ледь уловлюваний смуток. Лише на берізках вирізьблювалося перше листячко, ніжне, мов дитяче зітхання (За Є. Гуцалом).

II. Виконайте завдання до текстів.

1. Визначте стиль і тип мовлення текстів. Аргументуйте свою думку.
2. Що особливо вас вразило в кожному з описів природи? Як змальовано природу взимку та навесні?
3. Укажіть епітети, метафори, порівняння, які використали автори в описах природи.
4. Доповніть усно перший текст описом зимового лісу (5–6 речень).
5. Доповніть усно другий текст описом весняного саду (5–6 речень).

Будова опису

Опис природи складається із сукупності описів окремих предметів (озера, лісу, дерев, неба, сонця тощо). У реченнях опису можна виділити «відоме» й «нове». «Відомим» в описі природи є **назви** предметів (їхніх частин). «Новим» є **ознаки** цих предметів (їхніх частин). **НАПРИКЛАД:**

В

Н

Перше листячко на берізках ніжне, мов дитяче зітхання.

Отже, в описі природи мають бути названі предмети, з яких складається картина природи, та їхні ознаки.

Стиль опису

Опис природи може бути як у художньому, так і в науковому стилях.

Мета **наукового** опису – об'єктивно й точно назвати ознаки предметів, з яких складається картина природи.

Мета **художнього** опису – створити образ побаченого, емоційно вплинути на читача або слухача.

642 Порівняйте описи природи. Визначте стиль мовлення. Яка мета кожного опису?

1. Далі, вище починається мішаний ліс, – густішає і густішає – і дуби, і липи, і явори, і ясени, і берези. Чорний ліс, похмурий ліс. Скільки тут тіні й свіжості – сонце не сонце, спека не спека. А як пройде злива, усе тут пахне водою, ніби губка насичена,

і густі тумани підносяться й звиваються над коронами дерев (За У. Самчуком).

2. Широколистий ліс має складну ярусну будову. Надґрунтовий шар з опалого листя пухкий і товстий. Мох трапляється лише на пнях або повалених стовбурах. Затемнення в дібровах не велике. Крони дерев утворюють порівняно розріджене шатро (З підручника).

643 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в тексті?

У ЛІСІ

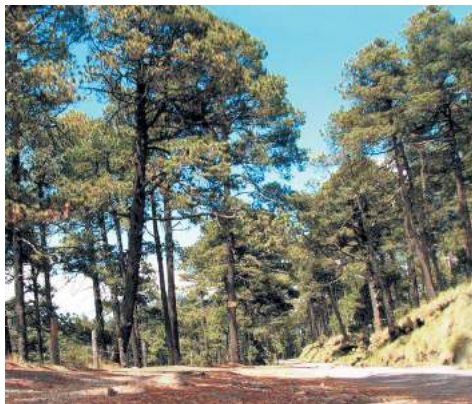
Павло легко вистрибнув з кабіни й вільно побіг убік, одразу знайшовши ледве помітну в с́утінках* стежину, що вела до лісу.

Гуде ліс, сухо подзвонюють мідним листом дуби, співають сосни у висóкості, під ногами вислизують тугі, мов литі, жолуді. Солодко пахне прілим листом і травами, пізніми грибами, що їх уже торкнулися перші приморозки.

У рову аж чорно від терно́вих ягід на колючих і густих кущах. Коли те́рен** зацвітає весною, то весь рів і лісові кущі по горбах наче обсіпані снігом. Сила терну в лісі. Може, від того й назви: Терні́вка, Терно́ва. Поміж терном, на видноті, гойдає колючими батогамми шипшина, красується червоними твердими ягодами.

По землі, у ровах і ямах, повзе ожина, т́м'яно поблискує чорною ягідкою-намістинкою, наче оком у перепілки.

Скільки ві́лазив малий Пашка за тією ожиною по ровах і проваллях, скільки лайки й стусанів мав від матері за порвані штани й пізні вертання з лісу. Усе те минуло, як перші дитячі мрії, але залишилося в пам'яті на все життя... (За В. Кучером).

*С́утінки – рос. с́умерки.

**Те́рен – колючий кущ; ягоди цієї рослини.

II. Знайдіть опис природи. Чи допомагає він зрозуміти внутрішній світ Павла, його настрої, почуття? Які художні засоби використав автор, щоб відтворити картину природи?

III. Колективно складіть план тексту. Докладно перекажіть прочитане за складеним планом (усно).

Тема 15. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

644 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як козаки врятувалися від голодної смерті?

Любка дволиста

ЛЮБКА

У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. А повітря, настояне на ароматах смолини й мокрого листя, приємно дурманить голову. **Теплінь...** **Найдрібніше** створіння й те поспішає розплескати по всьому лісу свою весняну радість.

Раптом – вона! Два блискучі листки біля самої землі. На високому стеблі – кудлате біло-кремове суцвіття...

Любка!..

І вже перед очима стелиться безкрайній степ, а в ньому – жменька запорізьких козаків.

Кілька днів запорожців переслідували вороги. А коли переслідувачі стомилися, ватажок махнув рукою: хай тікають – усе одно в степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бульбочки. Почали запорожці оті бульбочки жувати – утамували* голод, погасили спрагу, поволі почали повертати сили... Ніхто не загинув. А по дорозі на Січ ще й два ворожі загони розбили...

Любку дволисту і зараз дуже **поважають** у народі. Не один **старається** перенести її з лісу до себе у квітник чи садок. Любка **прекрасно** почуватиметься біля хати, коли на неї падатиме легенька тінь від дерева та коли ростиме у «свій» землі. Тому пересаджувати її треба з ґрунтом, у якому вона росте (За Є. Шморгуном).

*Утамувати – рос. утолить.

II. Укажіть слова, ужиті в переносному значенні. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Знайдіть частини тексту, у яких міститься опис природи та розповідь про те, як пересадити любку. Прочитайте ці частини ще раз, складіть їхній план й усно перекажіть.

Тема 16. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

645 І. Прочитайте текст. Розкажіть, чому померла річка й чому дідусь навіть після цього продовжував засвічувати ліхтар.

ЛІХТАРНИК

Серед зелених луків і дрімучих лісів текла річка. Повновода, глибока, але тиха й ласкава. Багато віків несла вона свої **чисті** води. Рікою плавали човни й навіть маленькі кораблики.

Жив на березі ріки ліхтарник. Увечері сідав він у човен, плив на середину ріки, засвічував ліхтар. До світанку блимав посеред ріки вогник, показував дорогу мандрівникам. **Лагідно** хлюпались об берег хвилі – **тішилась** ріка: люблять її люди, й вона людям потрібна.

Та ось людям знадобилося багато дощок на столи й стільці. Вирубали вони ліси по берегах ріки. Здалося також людям, що зелені луки – це непотрібні розкоші. Зорали луки, посіяли кукурдзу.

Виснажилися* студені джерела, задихнулася від спраги ріка й померла. Кілька років на тому місці, де плавали човни й кораблики, весною дзюрчав струмок, а згодом і він засох. Перетворилося русло ріки на горód. Про річку нагадував тільки стовп, до якого ліхтарник за звичкою щовесни прикріплював ліхтар.

Як тільки на землю сідали сутінки, старий ліхтарник ішов на капустяне поле й засвічував на стовпі ліхтар.

Маленький Сергійко і питає:

- Дідусю, навіщо ви засвічуєте ліхтар? Ріки ж давно немає.
- Щоб люди краще бачили свою дурість (*В. Сухомлинський*).

*Виснажитися – рос. истощиться.

II. Визначте тему тексту, основну думку, тип і стиль мовлення. Колективно складіть план прочитаного.

III. Доберіть синоніми до виділених слів.

IV. Прочитайте текст удруге. Напишіть його докладний переказ.

Тема 17. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИРОДИ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ

646 I. Підготуйтеся до написання твору-опису природи на одну з тем: «Цілющий дощ», «Веселка воду п'є», «Ой весна, весна, днем красна», «Велична премудра природа». Для цього:

- сформулюйте основну думку вашого твору;
- обміркуйте, які типи мовлення можуть бути поєднані в ньому;
- доберіть слова (сполучення слів, вислови), необхідні для розкриття теми й основної думки; згрупуйте цей матеріал за окремими питаннями; визначте послідовність його вживання;
- складіть план.

II. Напишіть твір-опис, скориставшись планом і дібраним матеріалом.

Тема 18. УСНИЙ ОПИС ПРИРОДИ ЗА КАРТИНОЮ

ПРИГАДАЙМО. Що таке пейзаж?

647 I. Розгляньте репродукцію картини Федора Манайла «Золота осінь». Уявіть себе в місцевості, зображеній художником, спробуйте відчувати настрій митця, його думки.

Ф. Манайло. Золота осінь

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Про що ця картина? Яке враження створює полотно? Що відчуваєте, коли дивитеся на нього?

2. Доведіть, що на картині зображено пейзаж.
3. Яку пору року зображено? Це її початок чи кінець?
4. Які барви переважають на полотні? Зверніть увагу, як один колір змінює інший, починаючи з правого боку.
5. Що ми бачимо на передньому плані картини, а що – на задньому? На чому художник прагне зосередити нашу увагу?
6. У яке вбрання одягнені дерева? Чи однакове воно? Про що це говорить?
7. Золото листя художник протиставляє осінньому небу. Яке це небо?
8. Як митець передає стан спокою в природі? (Зверніть увагу, чи є на картині вітер, чи видно птахів, чи спокійна річка.)
9. Доберіть епітети до слів *осінь, дерева, річка, трава, гора, небо*.
10. Доберіть синоніми до слів *природа, краєвид, вершина*.

III. Складіть план художнього опису природи за картиною Ф. Манайла «Золота осінь». За планом складіть усний твір. Скористайтеся словами та словосполученнями з довідки.

ДОВІДКА. Милуватися, розстилатися, простягатися, зачаровувати, золоте сяяння, різнокольоровий одяг, тиха річка, білокорі берізки, сонні береги, сільські хатинки, краса життя, свято краси, краса прощання, чарівна пора, відчуття спокою.

Кольори – жовтогарячий, багряний, вогненно-золотий, вогненно-червоний.

Федір Манайло (1910–1978) – народний художник України. Народився й жив на Закарпатті. Картини митця – це мальовнича візитна картка рідних Карпат з їхніми піднебесними вершинами, із своєрідним укладом життя й побуту, звичаями, фольклором.

Тема 19. ПЕРЕКЛАД ТЕКСТУ

648 I. Перекладіть усно текст українською мовою. Скористайтеся поданим нижче словником.

ШАРОВАЯ МОЛНИЯ

Первого апреля в 8 часов 34 минуты в окно Костиной кухни торжественно* вплыл ослепительно яркий, огнедышащий** шар размером с крупный апельсин. «Шаровая молния!» – с ужасом подумал Костя, да так и замер с раскрытым ртом...

Когда Костя пришёл в себя*** и взглянул на часы, то ахнул: стрелки показывали десять минут десятого.

«Опять опоздал! – с грустью*** подумал он. – Конечно, шаровая молния – причина уважительная****. Так сказать,

загадка матерії. Но кто поверит? Да ещё первого апреля! Только на смех подымут. Нет уж, спасибо! Скажу, в лифте застрял – и всё!»

– Ну, Васильчиков, слушаем тебя, – сказал учитель Олег Петрович, когда Костя бочком протиснулся в класс.

– Я это... застрял в лифте, – проямлил Костя.

– Плохо, Васильчиков, очень плохо. Первого апреля я ожидал чего-нибудь посвежее. Вот Барабанов перед тобой пришёл. Так тот хоть посмешил нас, сказал, что к нему шаровая***** молния прилетела.

– Т-то есть к-к-как к Барабанову?! Это ко мне, ко мне молния прилетела!!!

– А теперь совсем плохо, – сказал учитель Олег Петрович. – Чужим умом живёшь. Дай дневник и садись (Я. Фёдоров).

Словничок

Торжественно – укр. урочисто.

Огнедышащий – укр. вогнедішний.

Прийти в себя – укр. отямітися.

Уважительный – укр. поважний.

Шаровой – укр. кульовий.

II. Визначте тему й жанр мовлення тексту. Які типи мовлення поєднано в ньому? Складіть і запишіть два запитання за змістом тексту (українською мовою).

Тема 20. ДОПИС У ГАЗЕТУ ІНФОРМАЦІЙНОГО ХАРАКТЕРУ (ЗІ ШКІЛЬНОГО ЖИТТЯ)

ПРИГАДАЙМО. Які особливості публіцистичного стилю мовлення?

649 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Яка подія із життя вашого класу, школи або населеного пункту, що відбулася останнім часом, вас найбільше зацікавила чи схвилювала?

Допис

Допис у газету інформаційного характеру – це коротке оперативне повідомлення про конкретні події та явища, які можуть зацікавити багатьох. Допис обов'язково має бути актуальним.

Мета допису – поінформувати, повідомити про те, що відбулося, де й коли.

Допис

{ Що відбулося?

{ Де відбулося?

{ Коли відбулося?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Хоча для допису характерні стислість і конкретність, проте не виключається використання епітетів, порівнянь та інших художніх засобів.

650 Прочитайте допис у газету. Визначте його тему, основну думку, тип і стиль мовлення.

НЕЗАБУТНЯ ЗУСТРІЧ З МАЙСТРОМ СЛОВА

На початку листопада в нашій школі відбулася зустріч з відомим українським письменником Дмитром Григоровичем Білоусом.

Щоб послухати гостя й поставити йому свої запитання, в актовому залі зібралися майже всі учні та вчителі. Дмитро Білоус надзвичайно цікаво розповів про місцевість, де він народився, країни, у яких побував, про свою творчу працю. Поет прочитав вірші з популярних збірок «Диво калинове» та «Чари барвінкові», у яких майстерно розкривається краса й багатство українського слова. А потім поезії Дмитра Білоуса читали учні. Навіть коли зустріч офіційно закінчилася, діти ще довго спілкувалися з письменником, ставили багато запитань, брали автографи на пам'ять.

Зустріч з відомим майстром слова залишила неповторні враження в душах учнів і вчителів.

ПАМ'ЯТКА**Як писати допис**

1. Обдумати тему, обрану для допису, сформулювати основну думку.
2. Визначити адресата й мету майбутнього висловлення.
3. Продумати структуру тексту (вступ, основну частину, кінцівку).
4. Чітко сформулювати відповіді на запитання: *що відбулося? де? коли?*
5. Скласти план.
6. Написати текст на чернетці, прочитати та за потреби внести виправлення чи доповнення.
7. Переписати текст.

 651 І. Складіть допис у газету на одну із запропонованих або дібраних самостійно тем (0,5–1 стор.). Скористайтеся пам'яткою «Як писати допис».

ТЕМИ: 1. Відзначення якогось свята у вашому класі (школі). 2. Допомога учнів людям похилого віку (дитячому будинку, бібліотеці). 3. Похід (прогулянка, екскурсія). 4. Відвідання музею (виставки, театру). 5. Вечір відпочинку. 6. Спортивні змагання.

7. Футбольний матч. 8. Заняття шкільного гуртка. 9. Облаштування класної кімнати (шкільного стадіону, музею, подвір'я). 10. Зустріч з відомими людьми.

II. Послухайте дописи, підготовлені вашими однокласниками. Що вам сподобалося в цих висловленнях?

Класна газета

ПРОЕКТ

Під керівництвом учителя виберіть — — — — — кращі дописи учнів вашого класу. Підготуйте випуск стінної класної газети. Не забудьте дібрати ілюстрації, придумати рубрики, указати дату виходу газети, авторів дописів, редколегію.

* * *

Проведіть у класі конкурс на найкращий допис у газету. Роботи переможців запропонуйте до друку в газетах вашого міста, району чи області.

Тема 21. УСНИЙ РОЗДУМ ПРО ВЧИНКИ ЛЮДЕЙ

ПРИГАДАЙМО. Які є типи мовлення? Що таке роздум?

Складові частини

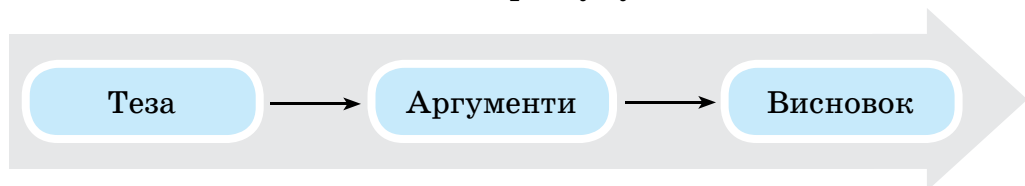
Роздум складається з таких трьох частин: теза, доказ, висновок.

Теза – це твердження, яке потрібно довести.

Доказ (аргументи, обґрунтування) – це думка на підтвердження правильності висловленого твердження (тези). Щоб дібрати якісні докази, спробуйте знайти відповідь на таке питання: *Чому я вважаю, що моя теза (ідея, погляд на проблему) правильна?*

Висновок – це логічний підсумок, остаточна думка.

Схема роздуму

Мовні засоби

Формулюючи тезу, можна скористатися такими словами (сполученнями):

Я думаю, що... На мою думку... Я впевнений (впевнена), що... Як на мене, то... Я переконаний (переконана), що...

Тезу можна поєднати з доказом за допомогою таких слів (сполучень):

Насамперед... Через те, що... Це пояснюється тим, що... Доказом може бути... По-перше... По-друге... Крім того...

Висновок часто приєднують за допомогою слів (сполучень):

Отже... Ось чому... Ми переконалися в тому, що... Можна зробити висновок...

Наведені вище мовні засоби допомагають побудувати роздум. Однак ці засоби не є обов'язковими.

НАПРИКЛАД:

<i>Теза</i>	Вода – дорогоцінне джерело життя.
<i>Доказ</i>	Це пояснюється тим, що без води людина може прожити не більше 2–3 днів. Якщо влітку довго немає дощу, жовкне трава, в'януть квіти. Люди, тварини й рослини складаються з води.
<i>Висновок</i>	Отже, без води на землі не було б нічого живого.

652 І. Прочитайте текст, визначте його основну думку. Укажіть зачин, основну частину й кінцівку тексту.

Кожна людина завжди чимось зайнята, кудись поспішає, але я вважаю, що всі повинні знаходити час для фізкультури.

Насамперед фізичні вправи допомагають укріплювати здоров'я, бути в хорошій формі, виховувати силу волі. Навіть проста зарядка вранці під улюблену музику заряджає енер-

гією на весь день. Активні розваги, усілякі рухливі ігри приносять неймовірне задоволення. Вони щодня дарують нам здоров'я та бадьорий настрій. Крім того, усі хочуть мати красиве гнучке тіло, гарну реакцію, координацію рухів, уміти сконцентруватися у важливий момент.

Ось чому фізкультура така важлива й необхідна. Цю думку поділяють мої однокласники й однокласниці та ніколи не забувають про активне дозвілля.

II. Доведіть, що це роздум. Визначте його складові частини (тезу, доказ, висновок).

653 I. Прочитайте текст. Що вас найбільше вразило в цій розповіді? Чому засмутився Сергійко?

Три тижні не був Сергійко в школі: хворів. Скучив за товаришами й учителькою.

Радісний і збуджений прийшов хлопчик до школи після хвороби. Думалося Сергійкові: в очах товаришів побачить він радість і подив. Та їхні очі були спокійні й незворушні. Сусід по парті Миколка запитав:

– А ти виконав на сьогодні завдання?

– Виконав, – тихо сказав Сергійко й засмутився (*В. Сухомлинський*).

 II. Складіть усно роздум про вчинок однокласників Сергія. Скористайтеся поданою нижче пам'яткою.

ПАМ'ЯТКА

Як підготувати роздум

1. Проаналізувати конкретний вчинок людини.
2. Визначити тему й основну думку майбутнього висловлювання.
3. Сформулювати тезу.
4. Дібрати переконливі аргументи з власного життя, життя інших людей, прислів'я тощо.
5. Сформулювати висновок.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У тексті-роздумі часто вживають такі сполучення: *мені здається...*; *я думаю...*; *я переконаний, що...*; *я не можу погодитися з тим, що...*; *хочеться підкреслити, що...*; *я зрозумів...*; *цей вчинок я вважаю...*

 654 Складіть усно роздум про вчинок вашого знайомого (однокласника, сусіда, когось із рідних). Скористайтеся пам'яткою.

Тема 22. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ РОЗДУМУ

655 І. Прочитайте текст. Які типи мовлення поєднано в ньому? Розкажіть, чому вагалася царівна, коли вирішувала, чиєю дружиною стати.

НАЙЦІННІШЕ

Мав цар трьох синів, а у володаря сусідньої держави була дочка. Царевичі в неї й закохалися.

Сказала царівна, що за того заміж піде, хто здобуде для неї найцінніше. **Вирушили** царевичі найцінніше шукати.

Через рік зійшлися. Старший купив далекогляд, що видно з нього через три держави. Середній здобув плащ, що понесе, куди здумаєш. Молодший **роздобув** ліки, що й мертвого оживити здатні.

Глянув старший у далекогляд і побачив похорон. **Скочили** брати на плащ, полетіли. А то царівну ховають. Молодший вийняв ліки, приклав померлій до губів, вона й ожила.

Має царівна вийти за старшого, тому що він перший побачив її похорон. Отже, бути їй дружиною старшого брата. Справедливо стати дружиною середнього, бо на його плащі дісталися до померлої. Отже, відмовити йому не можна. Не можна відмовити й молодшому через те, що він її ліками оживив.

Зрозуміли брати **вагання*** дівчини та й кажуть: «Хай не розум, а серце вирішує».

Обрала царівна наймолодшого брата (*Нар. казка*).

**Вага́ння* – рос. колеба́ние, сомне́ние.

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Складіть і запишіть складний план прочитаного. Прочитайте текст удруге. Докладно перекажіть прочитане (усно).

Тема 23. ТВІР-ОПОВІДАННЯ НА ОСНОВІ ПОБАЧЕНОГО

ПРИГАДАЙМО. Які основні особливості оповідання?

656 Пригадайте, які оповідання ви читали на уроках української чи російської літератури в шостому класі. Яке оповідання вам сподобалося найбільше? Визначте його побудову (зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка).

Працюючи над твором, потрібно:

- розкрити тему;
- утілити основну думку (наприклад, ствердити необхідність дбайливого ставлення до книжки);
- удаło дібрати фактичний матеріал, виділити головне, а про менш істотне згадати побічно;
- дотримуватися вимог стилю;
- не забути про вступ і висновок твору.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для переходу від однієї частини оповідання до іншої можна вживати такі слова: *одного разу, раптом, згодом, якимось чином, нарешті, ось так*.

657 Пригадайте одну із зазначених подій і стисло розкажіть про неї за запитаннями.

1. Екскурсія з класом на підприємство.

Від кого ви дізналися про екскурсію? Як чекали? З ким зустрічалися? Що нового пізнали? Що найбільше запам'яталося? З якими враженнями поверталися додому?

2. Спортивні змагання, у яких ви брали участь.

Чи довго готувалися до змагань? Хто був суперником? Які моменти найбільше запам'яталися? Яким був результат? Як відзначали переможців?

3. Відпочинок на природі.

Як готувалися до поїздки? У якому місці відпочивали? Що цікавого бачили? Про що спілкувалися? Кого зустріли? Чим найбільше запам'яталася поїздка? Чи вдалося набратися нових сил і наснаги?

 658 Складіть усно твір-оповідання про одну з подій, свідком чи учасником якої ви були (екскурсія на підприємство, спортивні змагання, поїздка до моря, футбольний матч, шкільне свято, похід у гори, робота в полі, відвідування музею тощо).

 659 Напишіть твір-оповідання про одну з подій, свідком чи учасником якої ви були (екскурсія на підприємство, спортивні змагання, поїздка до моря, футбольний матч, шкільне свято, похід у гори, робота в полі, відвідування музею тощо).

ДОДАТКИ

Додаток 1

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИЧОК СТАЛИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

автозаправочная станция автоза-
правна станція
безбрежные степи безкраї (безкрайні)
степи
бесвозмездное пользование без-
платне користування
безвредное средство нешкідливий
засіб
бесконечная дорога нескінченна
дорога
билетная касса квиткова каса
благоприятная ситуация сприятлива
ситуація
в большей степени більшою мірою
в знак согласия на знак згоди, на
згоду
в другой раз іншим разом
влажность воздуха вологість повітря
говорит по существу говорити по
суті
друг против друга один проти одного
жалеть деньги шкодувати грошей
железная дорога залізниця
железнодорожный путь залізнична
колія
затаить дыхание затамувати (затаїва-
ти) дух (подих, віддих, дихання)
здоровый смысл здоровий глузд
каждое утро щоранку, кожного ранку
к концу дня наприкінці (на кінець) дня
круговорот событий вир (круговорот,
коловорот) подій
кучевые облака купчасті хмари
ладно тебе (вам)! разг. досить (годі)
тобі (вам)!
личное мнение особиста думка
лишний раз зайвий раз
ловкий удар влучний (вдалий) удар
ложные сведения неправдиві відомості
любимое дело улюблена справа

любопытно знать цікаво знати
медицинский осмотр медичний
огляд
мелкие расходы дрібні витрати
место назначения місце призначення
на ваше усмотрение на ваш розсуд
наиболее интересный найцікавіший
наличные деньги готівка
на ночь глядя проти ночі
образованный человек освічена
людина
обратный адрес зворотна адреса
общее благо загальне добро
общее впечатление загальне враження
общее дело спільна справа
питать надежду плекати (мати) надію
плохо выглядит мати поганий
вигляд
расположение (склонность)
к музыке нахил (схильність) до
музики
расположение комнат розташування
кімнат
как-то раз якось
самое большее найбільше, якнай-
більше, щонайбільше
сбавляют скорость зменшувати
швидкість
сверх всего понад усе
текущие расходы поточні витрати
терпеть лишения терпіти нестатки;
бідувати
халатное отношение к делу недбале
ставлення до справи
частный сектор приватний сектор
частный случай поодинокий (окре-
мий) випадок
шагом марш! кроком руш!
явное противоречие очевидна (явна)
суперечність
явным образом явно

ІМЕННИКИ В КЛИЧНОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Загальні назви		Власні назви	
		Чоловічі імена	Жіночі імена
бабусю	однокласнику	Анатолію	Аліно
батьку	однокласнице	Андрію	Алло
боксеру	офіцере	Арсенію (Арсене)	Анастасіє
брата	офіціанте	Артемію (Артеме)	Валеріє
	офіціантку	Антоне	Віталіно
водію		Афанасію	Вікторіє
	пане	Богдане	Віро
голово	пані	Борисе	Валентино
	перекладачу	Василію	Галино
депутате	подруго	Валерію	Ганно
директоре	президенте	Вікторе	Жанно
дівчино	продавцю	Віталію	Євгеніє
дідусю	професоре	Володимире	Інно
добродійку		Всеволоде	Ірино
добродію	сестро	В'ячеславе	Катерино
доню	сину	Геннадію	Ксеніє
дочку	синку	Григорію	Ларисо
друже	спортсмене	Дмитре	Лесю
дядьку	старосто	Євгенію (Євгене)	Людмило
	студенте	Іване	Ліно
журналісте	студентку	Іллі	Любове
	сусідку	Костянтині	Майє
завідувачу	сусіде	Леоніде	Маріє
заступнику		Максиму	Марино
	тату	Матвію	Надіє
козаче	татусю	Микито	Наталіє (Наталю)
консультанте	тенісисте	Миколо	Нелю
	тенісистку	Михайле	Ніно
лаборанте		Назарі	Олено
лейтенанте	ученице	Олександрі	Олександро
лікаря	учительку	Олексію	Ольго
	учителю	Олегу	Оксано
маляре	учню	Петре	Романо
мамо		Павле	Софіє
матусю	футболісте	Романі	Світлано
медсестро	футболістку	Сергію	Таїсіє
мере		Тарасі	Тетяно
міліціонере	хлопче	Федоре	Тамаро
міністре		Юрію	Уляно
музиканте		Ярославе	Юліє

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абі́хто
абі́чий

Б

близькі́й
босо́ніж
борю́чись
будь-хто́
б'ю́чі

В

верба́
верете́но
везті́, везла́
вє́сті, вєла́
ві́гадка
визна́ння
вимо́ва
вимо́га
ві́нагородити
ві́падок
ві́прягти
ви́разність
виставко́вий
виче́рпний
возз'є́днання
во́їнський

Г

гетьма́нський
горо́біна
горо́дити
гороші́на
груше́вий

Д

далечи́на
дворо́вий
дециме́тр
ді́хання
ді́алог
ді́дів
ді́точкі
ді́тьми
довє́сті
до́нька
допі́зна

досхо́чу
дочка́
до́щечка
до́щовий

Ж

жада́ний
жа́лити
жа́люзі
жа́ркий
живо́пис
живопо́исний
житло́
житлові́й

З

завда́ння
завдо́вжки
за́гадка
за́йнятий
запита́ння
застре́лити
зібра́ння
зле́гка
зо́всім

І

і́дучи
і́скра

Ї

ї́стівний

К

ка́жучи
ки́дати
кіломе́тр
ко́взатися
ко́лесо
ко́рісний
котрі́й
кропи́ва

Л

ле́гкий
листопа́д
літо́пис
льо́довий
лялько́вий

М

медикаме́нт
мере́жа
ме́сті
міліме́тр
морочи́ти

Н

наві́ки
навко́ло
навча́ння
наса́мперед
нена́видіти
нена́висть
неска́заний
неска́заний
нести́, несла́
нові́й
нудні́й

О

оби́янка
обра́ння
обру́ч
одина́дцять
одно́разовий
о́лень
оле́нячий
острі́вний
о́тже

П

пізна́ння
плига́ти
поблизу́
повє́сті
по́друга
поза́очі
по́милка
поле́жати
порядко́вий
поси́діти
посла́ння
посю́ха
прийня́ти
при́язний
просто́й

Р

ранко́вий
річко́вий
розв'язáння
розпові́сті
русло́

С

сáдно
са́нки
сантима́тр
све́рдло
сере́дина
спи́на
ста́ранны́сть
сто́ляр

Т

то́впитися
товсти́й
тонкі́й
торф'яни́й

У

украї́нець
украї́нський
урочи́стий

Ц

це́нтнер
цукро́вий

Ч

ча́рівний
черго́вий
черпа́ти
черстві́й
чита́ння
чорно́зем
чотирна́дцять

Ш

швидкі́й
шовко́вий

Я

які́й-небу́дь
ялі́новий
ярмарко́вий

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Скорочені відповіді до вправ

18. 1. Дорога. 2. Редиска. 3. Парасолька. 4. Небо і зорі. 5. Капуста.
 12. У першому реченні треба поставити дві коми, у другому – три.
 16. 2. Слова *звук* і *дзвін* – присудки. Треба поставити два тире.
 22. II. Як сонна муха, віддавати данину, оббігти оком, піддаватися на вудку.
 24. Запорізький, острозький, південнобузький.
 32. Комашня, юнацтво, віття, малеча, птаство, учнівство, дівтора.
 40. Треба взяти в лапки три назви. Спасо-Преображенський собор.
 45. Урочище Жовті Води, Папа Римський.
 50. Два іменники жіночого роду.
 58. I. *Сутінки* – рід не визначаємо; *осокори* (*осокір*) – ч. р. II. Бавиться [ба́виц'а].
 60. II. Мають форми однини та множини: *вода* – *води*, *мис* – *миси* та ін. Мають форму тільки однини: *серфінг* (*вид спорту*) та ін. Мають форму тільки множини: *тропіки* (кліматична зона) та ін.
 62. 1. Лижі. 2. Ковзани. 3. Кропива. 4. Павутиння. 5. Санчата.
 63. I. *Малювання* (має форму тільки однини), *Чернівці* (має форму тільки множини).
 73. Кличний відмінок: *дощу*, *дощі*.
 75. Треба поставити 7 ком.
 89. I. Ріллею, лінією. Закінчення -єю пишемо в трьох словах.
 91. Статей, тополь.
 92. I. Ілле, листоноше. Закінчення -ю пишемо в чотирьох словах.
 99. I. Інеєм, ячменем.
 100. I. Паралельні форми мають три перших слова. Чоботами, чобітьми.
 101. I. Василю. Закінчення -ю пишемо у восьми словах.
 102. Столяром, столяре; лікарем, лікарю; шахтарем, шахтарю.
 103. I. У першому реченні є три іменники II відміни. II. Синоніми: дощ, дощовиця, злива, хлющ.
 107. Дінця (річка), Криту (острів), Китаю (держава або озеро).
 109. Інтернету, трамвая.
 114. Подвоєні букви треба писати в 6 словах; апостроф – у 3 словах.
 122. 4. Гусьми.
 123. Р. в.: *гусей*, *курей*, *Черкас*. Ор. в.: *гусьми*, *курми*.
 138. Подано 7 іменників середнього роду.
 147. Треба виписати 10 слів.
 163. Юрійович, Юрївна.
 173. Мають форму тільки множини іменники *батьки*, *вечорниці*.
 183. 1. Сухого. 2. Із залізничного. 3. Мокрою. 4. У повну. 5. Сьогоднішніх.
 186. 4. ...до музичної школи. 5. ...музикальний слух.
 193. Сізіфова праця, дамоклів меч.
 210. III. Синоніми: широкий, розлогий, просторий, обширний.
 223. Р. в. – *круглолицього*, *круглолицих*.
 224. II. Синоніми: безкрайній, безкрай, безмежний, безконечний, нескінченний, неокрай.
 229. Кременчуцький, овруцький.
 230. Андрієва, доччин, гусяча.
 231. Олегів, Марїїн, Лесин.

238. У четвертому й сьомому реченнях прикметники є присудками.
 241. Окремо з *не* треба написати чотири слова.
 245. Магнієвий, значеннєвий.
 256. 1. Височенна. 3. Незрівнянну. 5. Непримиренних. 6. Несказанну.
 257. II. Синоніми: незрівнянний, надзвичайний, надмірний, неймовірний.
 264. Через дефіс пишемо 3 слова. *Болезаспокійливий, землеудобрювальний*.
 266. Через дефіс треба писати 7 слів.
 267. Лісостепова зона.
 276. Соловійов, Кузнецов, Григор'єв.
 332. 5. 1814 р.
 341. Закінчення -а пишемо в 3 словах.
 351. 6. Одні – самі. 8. Дві десятки кілометра.
 363. 1. Ми з татом ходили в дуже гарний зоопарк. 2. Яблука порозкладали в ящики. Цих фруктів було багато.
 391. 3. Ні з ким.
 403. 1. Я сказала, щоб Сергій подарував квіти своїй мамі.
 437. 3. Марійка вчора доглядала молодшу сестру. 4. У поході мандрівники милувалися краєвидами.
 447. 2. Лікарка попросила пацієнтів зачекати в коридорі. 3. Сашко з Тарасом після уроків пішли до магазину купити батарейки до годинника. 4. Після тривалого відпочинку нарешті командир видав наказ вирушати в дорогу.
 463. 4. Моя бабуся після хвороби стала недобачати.
 470. Холодне серце не запалиш.
 491. 5. Він ніколи не сподівався, що друг стане зрадником.
 521. Платитимеш за послуги, будеш платити за послуги; плакатимеш від болю, будеш плакати від болю.
 544. Коли б тепло прийшло, гарні в садку зацвіли б матіоли.
 549. 1. Говорімо про наші досягнення. 2. Хлопці, заспіваймо!
 561. 1. Сину! Залиш ти вже свої ковзани та сідай за уроки.
 594. Назар є учнем; ставитися до навчання; брати участь; заважати іншим; будь-які питання; правильна відповідь; наступне заняття; два тижні.

Відповіді до тестових завдань

- Тести на с. 62–63. 1. Г; 2. Б; 3. В; 4. А; 5. Г.
 Тести на с. 100–101. 1. Г; 2. Б; 3. Б; 4. В; 5. А.
 Тести на с. 128. 1. В; 2. Б; 3. А; 4. А; 5. Г.
 Тести на с. 156–157. 1. Г; 2. Б; 3. В; 4. Г; 5. А.
 Тести на с. 218. 1. Г; 2. Б; 3. А; 4. В; 5. Б; 7. Живімо дружно.

Відповіді до веселих вікторин

- Вікторина на с. 14. 1. Звіробій. 2. Горихвістка. 3. Столітник (народна назва рослин, що цвітуть один раз у житті або з перервою в кілька років, – алое, агава та ін.). 4. Горицвіт. 5. Мурахоїд. 6. Мухоловка (птах і рослина). 7. Золототисячник.
 Вікторина на с. 102. 1. З порожнього. 2. Півнячим. 3. Гордіїв. 4. Під мокрим.
 5. Дівочою або морською.
 Вікторина на с. 130. 1. Нами-сто. 2. Сто-рона. 3. Ті-сто. 4. Мі-сто. 5. 7я.
 Вікторина на с. 158. 1. Я-поні-я. 2. Я-р. 3. Нічия. 4. Я-ми. 5. Ті-сто. 6. Я.
 7. Я-майка. 8. Ви-ми-ті..

ЗМІСТ

<i>Дорогі шестикласники та шестикласниці!</i>	3

ВСТУП

Краса й багатство української мови	4

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

§ 1. Словосполучення й речення	7
§ 2. Просте і складне речення, розділові знаки в них	9
§ 3. Складні випадки правопису	12

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ ІМЕННИК

§ 4. Іменник як частина мови	16
§ 5. Велика буква й лапки у власних назвах	19
§ 6. Рід іменників	22
§ 7. Число іменників	25
§ 8. Відмінки іменників	28
§ 9. Типи відмін іменників	30
§ 10. Відмінювання іменників I відміни	34
§ 11. Відмінювання іменників II відміни	37
§ 12. Закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини	41
§ 13. Відмінювання іменників III та IV відмін	43
§ 14. Відмінювання іменників, що мають форму тільки множини	46
§ 15. Незмінювані іменники	48
§ 16. Стилiстична роль словотвірних засобів іменників	51
§ 17. <i>Не</i> з іменниками	53
§ 18. Букви <i>е, и, і</i> в суфіксах іменників	55
§ 19. Написання й відмінювання імен по батькові та прізвищ	57
§ 20. Узагальнення вивченого з теми «Іменник»	60

ПРИКМЕТНИК

§ 21. Прикметник як частина мови	66
§ 22. Групи прикметників за значенням	69

§ 23. Ступені порівняння якісних прикметників	72
§ 24. Повні й короткі форми прикметників	76
§ 25. Відмінювання прикметників	79
§ 26. Творення прикметників	83
§ 27. <i>Не</i> з прикметниками	85
§ 28. Написання суфіксів прикметників	88
§ 29. Букви <i>н</i> і <i>nn</i> у прикметниках	91
§ 30. Написання складних прикметників разом і через дефіс	94
§ 31. Написання прізвищ прикметникової форми	97
§ 32. Узагальнення вивченого з теми «Прикметник»	98

ЧИСЛІВНИК

§ 33. Числівник як частина мови	104
§ 34. Розряди кількісних числівників	108
§ 35. Відмінювання кількісних числівників, що означають цілі числа	111
§ 36. Відмінювання дробових і збірних числівників	115
§ 37. Відмінювання та написання порядкових числівників	117
§ 38. Уживання кількісних числівників з іменниками	122
§ 39. Узагальнення вивченого з теми «Числівник»	125

ЗАЙМЕННИК

§ 40. Займенник як частина мови. Розряди займенників	132
§ 41. Особові та зворотний займенники	135
§ 42. Питальні й відносні займенники	139
§ 43. Заперечні й неозначені займенники	142
§ 44. Присвійні займенники	146
§ 45. Вказівні й означальні займенники	150
§ 46. Узагальнення вивченого з теми «Займенник»	155

ДІЄСЛОВО

§ 47. Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль	160
§ 48. Форми дієслова	167
§ 49. Неозначена форма дієслова	167
§ 50. Особові форми дієслова	171
§ 51. Написання <i>не</i> з дієсловами	173
§ 52. Вид дієслова	177
§ 53. Часи дієслова	180
§ 54. Теперішній час	184
§ 55. Минулий час	188

§ 56. Майбутній час	191
§ 57. Дієслова I та II дієвідмін	195
§ 58. Способи дієслів. Дієслова дійсного способу	198
§ 59. Дієслова умовного способу	200
§ 60. Дієслова наказового способу	203
§ 61. Безособові дієслова	209
§ 62. Узагальнення вивченого з теми «Дієслово»	214

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 63. Морфологія. Орфографія. Елементи стилістики	221

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Спілкування й мовлення	228
<i>Тема 2.</i> Діалогічне мовлення	229
<i>Тема 3.</i> Текст. Складний план тексту	231
<i>Тема 4.</i> Читання мовчки	234
<i>Тема 5.</i> Поняття про офіційно-діловий стиль мовлення	236
<i>Тема 6.</i> Ділові папери. Правила поведінки	238
<i>Тема 7.</i> Ділові папери. Оголошення	239
<i>Тема 8.</i> Опис приміщення. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення	241
<i>Тема 9.</i> Усний опис приміщення на основі особистих вражень	243
<i>Тема 10.</i> Письмовий твір-опис приміщення на основі особистих вражень.	244
<i>Тема 11.</i> Усне оповідання за картиною	245
<i>Тема 12.</i> Переклад тексту	246
<i>Тема 13.</i> Аудіювання	248
<i>Тема 14.</i> Опис природи. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	249
<i>Тема 15.</i> Усний вибірковий переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	252
<i>Тема 16.</i> Письмовий докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	253
<i>Тема 17.</i> Письмовий твір-опис природи на основі особистих вражень	254
<i>Тема 18.</i> Усний опис природи за картиною	254
<i>Тема 19.</i> Переклад тексту	255

<i>Тема 20. Допис у газету інформаційного характеру (зі шкільного життя) .....</i>	<i>256</i>
<i>Тема 21. Усний роздум про вчинки людей .....</i>	<i>258</i>
<i>Тема 22. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами роздуму .....</i>	<i>261</i>
<i>Тема 23. Твір-оповідання на основі побаченого .....</i>	<i>256</i>

ДОДАТКИ

<i>Додаток 1. Російсько-український словничок сталих словосполучень .....</i>	<i>263</i>
<i>Додаток 2. Іменники в кличному відмінку однини .....</i>	<i>264</i>
<i>Додаток 3. Словничок наголосів .....</i>	<i>265</i>
<i>Додаток 4. Перевір себе. Скорочені відповіді до вправ .....</i>	<i>266</i>

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 6 класу
з навчанням російською мовою
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталя Заблоцька*
Редактор *Ольга Дубчак*
Обкладинка *Тетяни Куш*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Олени Мамаєвої*
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Олени Білохвост*
Коректор *Любов Федоренко*

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 22,10. Обл.-вид. арк. 19,87.
Тираж 34 793 пр. Вид. № 2016.
Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.